

V

HOLT ÉS HALÓDÓ SZAVAK, VÁLTOZÓ JELENTÉSEK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Magyar Kir. Széchenyi Könyvtár
1876
Könyvtár
1876

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ALLAT

Köztudomású, hogy az *állat* szónak a régiségben volt egyebek mellett 'lény, ens' jelentése is (EtSz., SzófSz., TESz.), de általában úgy tudtuk, hogy ma e szónak csak 'animal, Tier' jelentése él. Tisztázott kérdés az is, hogy ez az újabb jelentés az *élő állat, baromállat* vagy *oktalan állat* meg ehhez hasonló jelzős szerkezetből jelentéstapadással alakult (Horger, MSzav. 15; EtSz.; TESz.). A MTsz.-nak e jelentést illető hiányából arra következtethetnék, hogy a népnyelv sehol sem őrizte meg a régebbi jelentést. Úgy látom azonban, hogy a MTsz. e tekintetben nem aknázza ki eléggé a rendelkezésre álló anyagot. A moldvai Rokonföldi (Petrás Ince) közléséből ugyanis ismerhette volna már „A szívtelen anya“ címen közölt csángó balladának azt a részletét, ahol a gyermekeit szívtelenül elhagyó anyában a borját szarva között vivő „barom-ünő“ láttán felébred a lelkiismeret, s az önvád ilyen szavakban tör fel belőle: „... Ez égý barom ünő | Én égý *lelkés állat*, | Mégsem hagyá el ő | Még éggyik borját sem; | Én sem hagyom itt el | Éggyik gyermekem sem“ (Nyr. IV, 287). A tőlem kiemelt *lelkésállat*-ban az utótag a régi 'lény' jelentést őrzi. Egy újabban közölt csángó mese szerint egy gonosz cigányasszony megöl két testvért. A testvéreket el is temetik, de sírjukból kinő két plopfa (nyárfa). A cigányasszony ezeket kivágatja, s leányának meg újdonsült vejének (a két megölt testvér apjának) készített belőlük ágyat. „De azok (ti. az ágyak), hogy *lelkess (!) állatokból* vótak, azok beszélgettek éjjen.“ Ezt a mese-részletet a csángó elbeszélő később megismétli így: „... Sz mikor riva fekűttek, akkor éjjen azok (ti. az ágyak) beszélgettek, met *lelkeszszállatból (!)* vótak“ (Domokos Pál Péter, A moldvai magyarság³. 402, 406).

Ezeket az adatokat csak megerősítik a moldvai csángók között 1949 nyarán és a későbbi évek gyűjtőútjain tett megfigyeléseink.

A moldvai csángó-magyarok között ugyanis a mai köz- és irodalmi nyelvben csak enyhén-komolyan lekicsinylő, gúnyos-tréfás jelentésben használt *asszonyi állat* jelzős szerkezet csángó változata a régiségből ismert 'asszonyi lény, asszony' jelentésben még ma is él, sőt a bogdánfalvi magyarok nyelvéből a férfi fogalmának kérdezésekor az ember mellett a *férfiállat* szó is előkerült (Gálffy Mózes adata). Ennek a moldovai csángóban természetesen éppen úgy nincsen lekicsinylő értelme, mint az *asszonyállat*nak. A déli-csángó Somoskán magam egy ilyen mondatot jegyeztem le: „Az istén mindén állatot segélyen még s münket és“. Itt meg éppen nem kétséges, hogy a beszélő szóhasználatában a 'lény, emberi lény' jelentés él. Viszont a Somoskával tőszomszédos Klézsen a szarvasmarha fogalmának kérdezésekor a *baromállat* jelzős szerkezettel felelt a nyelvmester (Vámszer Márta adata). Valószínű, hogy ha moldovai gyűjtésünk anyaga teljes egészében ki lenne cédulázva, még néhány adatot találhatnánk a cédulák között az *állat* szó ilyen régies jelentésére. De e néhány adatból is megállapítható, hogy az *állat* szónak a köz- és irodalmi nyelvben kihalt 'lény' jelentése a moldovai csángóban még ma is él, habár a jelek szerint e jelentéshasználat itt is mindinkább ritkul. Talán erre mutat az is, hogy e szót nem találhatni meg Wichmann északi-csángó szótárában. Lehet azonban a szótári teljességet célul ki nem tűző Wichmann szótárában e hiány egészen véletlen is.

De ezek után sem merem azt írni, hogy a hazai magyar nyelvjárások közül ez az egyetlen, ahol ez a régies jelentéshasználat még ma is él. Gyergyóból ugyanis a fűrösztőteknőre vonatkozó következő találóskérdést ismerjük: „Erdőn vágják, hazahozják s *lelkes állatot* tesznek belé“ (Nyr. XXXI, 352). A RMNyA. gyűjtője, Murádin László a Brassó megyei Krizbán az *asszonyiállat* szót 'nő' jelentésben jegyezte le (NyIrK. IV, 158). Ezek után valószínűnek látszik, hogy a MTsz. a szótár szerkesztési idejéig közölt anyagból nem aknázott ki még más idevágó adatokat sem, s az azóta gyűlt anyagban is lapanghat néhány olyan újabb adat, melyeket és talán még újabb adalékokat majd az ÚMTsz. szerkesztői, valamint

a romániai tájnyelvi atlaszok gyűjtői ismertetnek meg velünk. De a továbbiakban előkerülő újabb adatoktól függetlenül az *állat* régi jelentésének elavulására vonatkozó megállapítást a fenti értelemben már most is módosítanunk kell.

Egyebekben pedig ez a két erdélyi adalék is jó figyelemztető arra, hogy milyen sok érdekességet várhatunk még a csángó területen és az Erdélyben eddig végzett, illetőleg ezután — remélhetőleg — folytatandó nyelvföldrajzi kutatások eredményeitől.

1957

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A RÉGI KOLOZSVÁRI BARNASIB-OK

1. A címbe foglalt rejtélyes barnasib szót a közkézen forgó szótárakban nem lelem, csak erdélyi szótörténeti gyűjtésem céduláin a XVI. századi kolozsvári számadás-könyvekből kiírt következő szövegrészletekben olvastam rá vonatkozó adalékokat: 1585: „14 April: Byro es Tanachy akarattyabol Mentwnk törwe(n)re Kayantora az barna Sijb weget, Lukaczhy Deak, Igyarto György, Enmaga(m) is voltam, Zolga byroys volt...“ | „5. May... kwlde byro vra(m) az feyedele(m) lewelet Lonara Kendy Sandornak Perczheny György wytte el az barna Syb fizette(m) neky d 25“ | „Egy Vy Barnasibot Benesi Mihalj neueot fogattunk három fertaly eztendeore kinek adattot Biro Vram velem. f. 4/66“ | „14 Juny. Az feyedelem lewelet kylde byro vram Banffy Farkasnak Bonczydara az Barnasjbtol Balastol fizettem d. 25“ | „13. octob(ris): ... az feyedelem lewelet vytte Eggyk barnasyb Somborra fizettem d. 37“ | „7 Decemb(ris): ... Hozta utannu(n)k az barnasyb az vraymtol az vanrol walo lewelet fizette(m) d. 37“ | „Byro vram Tanachy akarattyabol adata Igyarto Symonnal az 4 barna Sybnek 4 Jyat Melnek az arraert adatot byro vram Igyarto Symonnak f. 2“ | „Az Zolgaknak valo fizetesserol valo Exitus. 21. Januarii: Fizettem az kantoros zolgaknak ... Fizettem az négy barna Sybnek Ezenképpe(n) Perczhyny Györgynek Eztendöre fizette(m) f. 6. d. 25. Rab Jakabnak fizette(m) eztendöre f. 6. d. 25. Haydu Janosnak fizette(m) f. 6 d. 25. Almassy Balasnak fizettem f. 6 d. 25. Az varos vegezesse zere(n)t fogattunk 2 barna Sybot fel wdöre Eggyk Mattyus Benedek fel eztendore attam f. 3. Massodyk barna Syb, louas Istua(n) fizettem fel Eztendöre neky f. 3.“ 1586: „Junj Gergeolj

megien tordara hogi meg kialtatta, senki az Antal napi sokadalo(m)ra ne jeioen — /25.|6 Junj az egik *barnaszib* (!) Almasi Balas is megien Dęsig es alpretig (!) az soka-dalom meg kialtas feleol attam ennek — /50.“ | „kwl-twńk... Egeresig az *Barnaszibtol* (!) leweleket... attam az Utra nekie — /25“ | „30 die octob(ris): az *Barnasib* viszen leuelet Eskeleore attam — /25.“ 1587: „1 Janua-r(ii): az *Barnasiboknak* (!) Eztendeig valo Jargalasokat (!) meg attam ki teot f. 25/. Thanaczhj vegeszesebeol egj kez Jÿatis veotem nekiek az negj Jÿert attam f. 2“ | „18 Junÿ Az zegÿnyek barmat haÿtottak volt be az *Barna-sibok* attam teoleok d. 36“ | „24 7br. Az zegÿnyek barmot haÿtottak volt be az *Barnasibok* attam teole d. 34... 28 8bris Az Johok walchÿagaba attam az *Barnasiboknak* hogy az zenafwbe talaltak d. 20“ | 1588: „28 Martÿ... Almassÿ balas *Barnasib* vitte Hidalmassÿ Tamas deakot keet lowan Zent Mÿhalra atta(m) d. 75.“ | „8. Feb(ruarii) Bÿro vram kwlte az eggÿk *barnasibott* Zent egÿedre egy lowal attam nekÿ d. 37.“ 1589: „*Barnasibok* fizetese. Az *barnasiboknak*, Molnar Antalnak, Perekzenÿ Georginek, Magiari Peternek, Zekel Martonnak, fizettem zolgalati-tiokba f. 25“ | „27 Nouem(bris) B(yro) V(ram) P(aran-chyolatiabol) Magiari Peter az *Barnasyb* vitt Leuelet Czegebe 1 Lora attam nekye f. — d. 50“ 1590: „Veotte-nek, Az *Barnasybok* el. 4 kosth“ | „4 July... Kÿÿltte Bÿro vram Az *Barbasibot* fylere hogy Az Elesth ala hoz-zak az kazasoknak attam Bodog Janosnak f — d. 25“ | „Mykoron Gardinal (!) Gyaloban ment volna... eo ke-glme Bÿro vramys Gyaloban ment 2 Loŵal *Barnasyb* Marton 1 lowal fyzete(m) d. 25.“ 1593: „27 die Nouem-br(is) Biro vram kilde az *barlasibot* egi Leûelel vÿ wara f — d. 37 $\frac{1}{2}$... 5 die Decemb(ris) Biro vram kildet Egi Leûelet *Barnasib* albertol vÿûara f — d. 37 $\frac{1}{2}$ “ 1594: „31. die Janiari (!) B vram kilde egi Leûelet, *Barlasib* Gergeliel Kaplaniba Bottchkay (!) Tiztartanak. f — d. 62 $\frac{1}{2}$ “ | „die Marcÿ B. vram kilde Az *Barlasibot* Egi

Leüelel feieruara Nodgi palt attam nekije f — $87\frac{1}{2}$ “ |

„27 die Júnÿ Biro vram kilde egi *Barnasibot* Boncidara hogi vrúnknak wasarolion f — d. 25.“ 1625: „Keövetkez a kantoros szolgáknak az 4 kantorra valo fizetesek... Az masodik kantorra fizettem ez szerint Monostorkapun az heteseknek Lakatos Istvannak f 6 d 25. Felfeöldj Istwannak f 6 d 25^a... Az Lowas Legenieeknek Beck Peternek f 7 d — Nagy Mihaljnak kett Lora f 14 d — Az ket Szemet Bironak Szilagj Istwannak f 2 d... Az ket poroszlónak Veres Geörgjnek f 3 d — Balogh Istwanak f 3 d — Az három Mezőpasztornak Kowaczj Janosnak f 1 d 65. Borbelj Janosnak f 1 d 65. Nowak Janosnak f 1 d 65. Az ket Trombitasnak Trombitas Martonnak f 10 d — Trombitas Ambrusnak f 10 d. ...“ || „Az Harmadik kantorra... Az három *Barnasib*nak Kowaczy Janosnak f 1 d 65. Borbelj Janosnak f 1 d 65. Nowak Janosnak f 1 d 65.“ (A város többi kapuin levő „hetesek“ ugyanannyi fizetéssel szerepelnek a számadásban.) 1645: „Kiáltatua(n) ki Magyar Janos a *Barnasib* egy fejer fako gyermek louat mellyet talalt keotue Uj Uczaba(n)... Jeot Rea Tusonba(n) (?) lako Szeoleosi Peter eouenek fogua(n) es melette bizonyitva(n) Farkas Ferencz is, Azert kezebe attak eo keg(ne)k.“ 1675: „Ez mező pásztor *Barnasib* ne(m) gondolvá(n) ez hazának mezeihez való kötelességével... , hogy azt igazán örzi mindenektől... az Várasnak mezeire idegen Juhokat fogadott bérb(e), megsanczoltatvá(n) az mezőt el adta, ez Város(na)k fő Tisztei hire nélkül.“ 1682: „Colosvárnak hidelve névü uczáib(an) az *Barnasibok* Mező pásztorok marhankat be hajtva(n), en annak keresésére mentünk.“

2. Az itt felsorakoztatott *barnasib* adatok nagyon jól tájékoztatnak magára a szó jelentésére nézve. E tekintetben különösen a fentebb közölt 1585-ből, 1675-ből és 1682-ből való adalékok tarthatnak számot figyelmünkre. Ezek szerint 1585-ben a kántoros, azaz kántoronként (negyedévenként) fizetett két városi szolga és két lovas legény mellett a városnak négy *barnasib* néven emlegetett kántoros szolgálja is volt. A sáfárpolgári számadásokból ismert egyes esetek figyelembevételével megállapít-

ható, hogy ezeket a *barnasib*-okat ilyenféle szolgálatok elvégzésére használták fel:

1. A fejedelem és a bíró levelét vitték Fejérvárra, Újvárra, a Kolozs megyei Egeresre, Zsomborra, Szentmihályra, a Doboka megyei Bonchidára, Cegére, Esküllőre, Kendilónára és Szentgyedre. 2. A bírót kísérték Gyáluba. 3. Deákot (íródeákot) vittek két lovon egy napi járásnyi távolságra. 4. Tilalmasból barmot hajtottak be. 5. A városi sokadalom (országos vásár) elhalasztásának megkiáltására küldték őket Désig, Alparétig és Tordáig. 6. A kaszásoknak „élés“-t hoztak a város Torda megyei jobbágyfaluiból: Asszonyfalváról, Alsó- és Felsőfüléről. Ugyanakkor szolgálatuk jellegére mutat az, hogy fegyverrel és lóval is ellátták őket. Erről tanúskodnak az itten közölt szűkszavú, számadásbeli adatok: lovon vagy két lovas fogaton mentek egy-egy napi járóföldnyi távolságra, és fegyverzetükben ott volt az akkor még használatos íj is. Perlekedtek is miattuk. A *barnasib*ok tehát a XVI. század végén a lovas posta-, küldönc- és rendfenntartó szolgálat teljesítésére felfogadott városi hatósági alkalmazottak voltak. Az azonban, hogy 1585-ben a városi szolgák 6 forint 25 dénáros fizetésével szemben a *barnasib* kántoronként csak 1 ft. 50 pénzt (dénárt) kapott, viszont a lovas legények fizetése ugyanerre az időre 7—7 forint volt, arra mutat, hogy a *barnasib*-ok „rangban“ e két csoport után, fizetési rangban utolsó helyre szorultak. Minthogy azonban a *barnasib*-ok az 1585-i javadalmazás-felsorolásban a lovas legények és a városi szolgák után harmadik helyen szerepelnek, továbbá mivel ugyancsak ez évben az „új barnasib“-ot, Benesi Mihályt csak „három fertályos esztendőre“ (háromnegyed évre) fogadják meg, másokat meg csak „félidőre“ (fél esztendőre), ebből arra következtettek, hogy a *barnasib*-ok a városi szolgáktól az alább részletezendő szolgálatbéli különbségen kívül egyebek mellett alkalmaztatásuk ideiglenes voltában is különbözhetnek. Talán inkább váltogathatták is őket, mint a városi szolgákat.

A sáfárszámadások adatainak ismeretében a három városi kántoros szolgacsoport között működési kör tekintetében ilyenféle lehetett a különbség: a) A városi szolgák a város területén a közbiztonsággal kapcsolatos, te-

hát „rendőri“ szolgálatot teljesíthettek. b) A *barnasib*-okat főként a város területén kívül teljesítendő különféle küldönc-jellegű szolgálatokra vagy legalábbis ilyenekre is alkalmazhatták. c) A lovas legények a várostól közelebbi-távolabbi pontokig való kíséretésre, postálkodásra felfogadott, negyedévenként javadalmazott alkalmazottak lehettek. Rangsorbeli helyükre döntő bizonyóságot szolgálhat a városi „kántoros“ (évnegyedes bérű) alantasabb alkalmazottak fizetésének az az 1625-i összeírása, amely e cikkecske első megfogalmazása után a városi levéltárban folytatott kutatás rendjén került elő. E fizeteskimutatás az első alkalommal kifejtett vélekedés jelentős mérvű módosítására kötelez. Ebből a fizetés-kimutatásból ugyanis az alkalmazottaknak ilyen sorát állíthatjuk egybe (elől az évnegyedes fizetés ft. |-jel után a dénár összege): 1. trombitások 10 ft.; 2. lovas legények 7 ft.; 3. kapuőrök 6/25 ft.; 4. poroszlók 3 ft.; 5. szemétbírák 2 ft.; 6. mezőpásztorok vagy barnasibok 1/65 ft.

A *barnasib* nevet ez a kimutatás a mezőpásztor névvel azonosítja, hiszen ugyanazon évnek második kántorában ugyanazok kapják a feltüntetett fizetési összeget, mint a harmadik kántorban, csak hogy először őket *barnasib*, másodszer *mezőpásztor* névvel illetik. A barnasibok aztán meg is maradtak a mező- vagy határpásztorságnak ezen a legalantasabb szintjén a XVII. század végéig. Legalábbis 1675-ben már határozottan mezőpásztori hatalmukkal és jogkörükkel kapcsolatos súlyos visszaélés vádjával állottak a városi tanács előtt, sőt 1682-ben is a mezőpásztorok hatáskörébe tartozó, tilalomtörő marhák behajtásával kapcsolatban emlegetik a hidelvi barnasibokat.

3. Természetszerűen felvetődik a kérdés, hogy milyen eredetű lehet ez a *barnasib* szó. Amint az itt közölt adatokból is látható, magát a foglalkozásnevet váltakozva hol egységes szóként *barnasib*-nak, ritkábban *barlasib*-nak, hol két tagú, jelzős összetételnek tetsző *barna-sib*-nak olvasható alakban (ejtsd: *barnasib*, vagy *barnaszib*?) írják. Az egybe- vagy különírást azonban a XVI. század végi helyesírás ilyen meg más vonatkozásban való nagyfokú ingadozása miatt a szó etimológiája szempontjából aligha érdemes számításba venni. A szó előttem egyelőre

rejtélyes marad, s így eredetére nézve nem merek nyilatkozni. Legfeljebb közölhetem azt a sejtelmemet, hogy mivel Kolozsvárnak a XVI. században, sőt még jóval később is jelentős szász lakossága volt, e szó is e lakosság szókincséből kerülhetett bele a kolozsvári magyarság nyelvébe. A történeti anyagot is tartalmazó, sajnos, egyelőre csonka szász tájszótárban (SSWb.) azonban nem lelek e szóra nézve tájékoztatást. Ha tehát szász eredetű lehet is a szó, úgy látszik, a kolozsvári szászságon kívül más erdélyi szász csoport városi településeinek lakossága nem ismerhette ezt a szót. Természetesen mindez csak feltevés. Egyelőre a *barnasib* szó után szófejtő megjegyzésként — az előbbi sejtekezés megemlítésével — a magyar szófejtő irodalomnak sajnálatosan gyakori minősítésével élve, csak ennyit írhatok: Eredete ismeretlen.

1964/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FAKAKUK ÉS MOGYORÓFAPENNA

A levéltári kutatómunka rendjén kezemen megforduló birtoktörténeti anyag nagyon sok olyan vallatást tartalmaz, amely a jobbágysággal való rossz bánásmódra mutat. Legtöbbször az ilyen bánásmódban a földesúrnak gyakran vele egy követ fújó gazdasági személyzete, a „tiszt“ (gazdatiszt) és az udvarbíró volt a ludas. Egy ilyen ügyre vonatkozó vallatásban olvastam a következőket: „Mitől fogva ő Nagyságok ketten öszve szövettek“ — vallotta az egyik jobbágy — „a' valo hogy gyakrabban szól a' *Fa kakuk* az Udvarban“. E szövegből is világos, a kérdéses vallatásból pedig kétségtelenül megállapítható, hogy a *fakakuk* itt a pálcázásra vonatkozik. Szomorúan érdekes, hogy ugyanabban az 1783-ban kelt vallatásban ugyanennek az embertelen mozzanatnak egy másik tréfás-cinikus megnevezését is olvashatjuk. Mikor ugyanis a sanyargatott, veréssel, adózással, ajándékszedéssel kínzott jobbágyok végre mindezt megsokallva kérvénnyel fordultak a felsőbb hatóságokhoz, a kérvényezésnek szokásos vége az lett, hogy a tessék-lásék vizsgálat után a jobbágyság dolga maradt a régiben, sőt a panaszkodó jobbágyoknak „az instantiat a fenekekre tették, a mint mondják“ — vallotta az egyik megidézett tanú — „s ott irtak resolutiot, de *Mogyorofa pennával* Káprár módjára...“ E két velős rövidségű levéltári adalék a XVIII. századi erdélyi földesúri bíráskodás két jellemző nyelvi emlékét őrizte meg. A deres és a mogyoróhájjal való kengetés mellett a *fakakuk* és a *mogyorófa-penna* a keserű akasztófa-humorból született nép- és köznyelvi szóalkotás érdekes esetei közé tartozik. Éppen ezért érthető, hogy a szerkesztés alatt álló Erdélyi Szótörténeti Tárbá sok más hasonlóan társadalmi vonatkozású címszava mellé érdekes és korjellemző adalékként sorolódik be majd a címbeli két összetétel is.

1940

FOGVÁNT

1. A *fog* ige névutói használatban elég gyakori *fogva*, *fogván* származékának itt címként írt régiségbeli változatát tudtommal elsőként az OklSz. vette számba. (A Gazdtört. Szemle VI, 119, 129 átírásban közölt adatait Zolnai Gyula az eredetiből betűhíven idézi.) Az OklSz.-ban felhasznált forrásnak, egy Eperjesen 1643. február 12-én keltezett bizottsági jelentésnek két adata volt sokáig az egyetlen bizonyíték arra, hogy a *fogván* névutónak ilyen alakváltozata is élt. Maga Klemm Antal alkalmasint ez adatok alapján állapította meg, hogy a *fogva*, *fogván* névutónak a XVII. század óta a *fogvást* mellett volt *fogvánt* alakja is (TörtMondt. 249). E megállapítás megfogalmazásakor Klemm figyelmét elkerülte az éppen maga idézte (i.m. 250), csaknem egy századdal előbből való, mind ez ideig legrégebbinek ismert adat. Ez „Szarka Pál Lukafalvay“-nak egy 1558-i levelében fordul elő így: „... én nagytul *fogvánt* kicsinyig mindent megadok“ (TT. 1911. 539; az idézetet rövidítve l. Klemm i.m. 249. — A név harmadik tagja nyilván az egykori Zala megyei Lukafalva, később Alibánfához tartozó Lukafa településnév -i képzős származéka, jelöltje lakóhelyére utalhat). Ez az adat a névutónak már egy századdal előbbi, XVI. századi meglétéről tanúskodik. De minthogy Simonyi (MHat., TMNy.) e névutó ilyen alakját egyáltalán nem ismeri, és Klemm (i.m.) sem idéz az előbb hivatkozottnál több adatot, sőt az EtSz. is csak az OklSz. fentebb említett két előfordulására hivatkozik, a kihalt *fogvánt* névutót mind- eddig csak két, igaz, hogy egymástól távoli pontról tudtuk kimutatni.

2. Előre várható volt azonban, hogy a levéltári kutatás hamarosan vet majd fel e névutó-változat régiségbeli életére vonatkozó eddig ismeretlen és nyelvföldrajzi szempontból is érdekes adatokat.

Szótörténeti táram anyaggyűjtése közben számos olyan adalékra akadtam, amelyek az itt vizsgált névutónak régiségbeli használatát jóval gyakoribbnak mutatják, mint amilyenek az eddigi csekély számú előfordulásból sejteni lehetett. Legtöbb kijegyzésem a kolozsvári városi ó-levéltár számadás-, valamint tanács- és törvénykezési jegyzőkönyveiből való. Ezek ennek a névutónak a XVI—XVII. századi kolozsvári írásbeliség nyelvében való elég gyakori előfordulásáról tanúskodnak. Íme végleges rendjében még kialakulatlan cédulaanyagom kijegyzéseiből néhány adalék: 1585: „Egy szegen Azonnak... kinek az vra sok ideoteol *fogwant* az agyban fezkik atunk Elimosinat f. O d 20.“ 1587: „Lattak immar sok esztendeoteol *fogwant* minemeo hazontalanul bírattatott Az három falw“ (ti. a város három jobbágyfaluja: a Torda megyei Alsó- és Felsőfüle, valamint Asszonyfalva) | „Az Mesarosok keoniergeset megh engettek varosul hogy Matol *foghwa(n)t* az hust pwnkeostigh egy fontiawal Aggiak“. 1591: „Mikoron... eozwe gýwte az ket fel Bennwnket, Mindenik fel kezeket be Adwa(n) amy (!) Igazitasunkba Adak magokat Eleýteol *fogwant*, seot Akkortol *fogwantis* amikor Balos Istva(n) zolgalta Bor(nem)jizat, ez vtolso oraigh, valo dolgokat mind eleonkbe Adak.“ 1594: „ez Azzonj eleiteol *foghwant* lopasba viselte eletet“. 1597: „wyan Giertiatis Eroltedtek hogy adgiak mint eleytwl *foguánt* Nekem nem wolt nem is chinaltathatok Oreg faggiw Tiortakat chinaltadtam az wrak Aztalara“. 1598: „Ez May Naptwl *foguánt* hogy w kegelmenek Registromomat be Adtam Az My keplcszig (!) eset 19. 10bris Napig.“ 1599: „Szilagy Andrasné Anna azzony vallya... en eleýteol *fogwant* ott laktam.“ 1600: „Ezek az fogoly leneniek Delteol *fogwant* mind ott ittanak egy vttal el rezedenek es Alutanakis.“

A számadás-, tanács- és törvénykezési jegyzőkönyvek mellett a város régi osztoztató bírósági iratait böngészgetve közelebbről két divisionalis levélben még néhány XVII. századi adatra akadtam. Egy 1637/1639-i osztoztató levélben kétszer is megjelentem a *fogvánt*-ot a *fogva* alakkal érdekesen váltakozó használatban. A levél bennünket érdeklő része így szól: „...vayon az Első ablaktol fog-

uant az bolt aitoig egy louas Bechj karpit. Ittem az Bolt aitotol *foguant* az kemecze megeigh más zöld Bechj karpit... Ittem az Aitotol *fogua* az masodik ablakig kett Darabban Egy fele kiralyos Veres Poztos Bechj karpit...“ Egy másik, 1638-ból való divisionális levél szintén megőrizte a névutónak ezt a régiségben nem ritka alakját. Íme: „... az údeoteol *foguant* az mit az tutrix az fiara Nagy Andrasra keolteott uolna ez Ideiglen arrol az fiaual szamat akarna uetnj...“

E kolozsvári előfordulások mellett csak a Mezőség északi részén, a Szamosújvártól kissé délkeletre fekvő Cege birtoktörténeti leveleiből jegyezgettem ki ezt a két adalékot: 1632/1720: „adtam eo kegelmenek... Osvát Orbán ház helyétt pro. f. 32... minden eleitül *fogvánt* hozza Tartozo Eőröksegeivel“ | „adok csereben... egy puszta hasz heliünket... eleitül *foguant* hozza tartozo minden öröksegeivel“. Az itt felsorakoztatott jó néhány XVII. századi előfordulás a *fogvánt* földrajzi jelentkezésére nézve érdekes bizonyíték.

3. Magára a *fogvánt* névutói alakváltozat keletkezésére nézve Klemm úgy vélekedik, hogy ez a *fogván* „fölös“ -t raggal megtoldott alakja lehet. Klemm vele egy sorban említi még az *errossent*, *izünt*, *nyilvabant* és *nyomont* példát (i.m. 214). Újabban Martinkó András a *tüstént* határozószó magyarázata kapcsán a *fogvánt*-ról azt tartja, hogy ez egy olyan széles körű analógiás sor egyik tagja, melyben egyaránt szerepelnek igei és névszói eredetű alakok. Martinkónak Klemm nyomán idézett példái ezek: *megént*, *szerént*, *imént*, *képesént*, *erössent*; *menten*, *folyton*, *rögtön*, *fogvánt* (MNY. XLIX, 477). Magam azonban nem tartok lehetetlennek egy másik eredeztetést sem. Budenz Józsefnek és Gyarmathi Sámuelnek a *futvást*-féle deverbális névszói származékról vallott nézetét egybekapcsolva, Simonyi a *futvást* formát a *futást* × *futván* alakkeveredés eredményének tartotta (TMNY. 514—5). Szerintem, ha bebizonyosodik, hogy a ma még csak a XVII. század közepe tájáról adatolható *fogvást* alakváltozat (l. NySz., EtSz.) a XVI. században is elég széles körben használatos volt, némi valószínűséggel a *fovánt* is a *fogvást* × *fogván* alakkeveredés eredményének tekinthető. Ezt a kolozsvári adatok esetében

annál is inkább feltehetjük, mert a *fogvást* alak Haller János és Mikes Kelemen tanúsága (NySz.) szerint Erdélyben legalábbis a XVII. században feltétlenül használatos volt. Persze ezt a *fogvást* formát gyakori használatban a XVI. század közepén inneni anyagból is ki kellene mutatni, mert hiszen adataim szerint a *fogvánt* 1585-től Kolozsvárt elég gyakori használatú lehetett, s így ha alakkeveredéssel keletkezett, jóval előbb általános használatúnak kellett lennie a *fogvást* alaknak, melynek közbejátszásával — a feltevés szerint — a *fogvánt* keletkezett. Természetesen nem zárható ki a többféle keletkezés lehetősége sem, azaz a nyelvterület egyik pontján „föls rag“-halmozással, másutt analógiás hatásra, némelyütt meg alakkeveredéssel úton vagy akár együttes hatás eredményeként is keletkezhetett a címszövegi névutó-alakváltozat.

4. A kínálkozó lehetőségek felvetése után sem lehet kétséges, hogy a *fogvánt* névutó életére, földrajzi elterjedésére, sőt — látnivalóan — végleges eredeztetésére nézve is az ezután megvallatandó levéltári és esetleg nyomtatott forrásokból még föls számú érdekes adat kerülhet majd elő.

1959/1968

Országos Széchényi Könyvtár

A GYERMEKLŐ ÉS ROKONSÁGA

Adatok állatgazdálkodási szókincsünk XVI—XVII. századi alakulásának történetéhez

Gombocz Zoltán emlékének

1. Mikor levéltári kutatás közben ifijonta először került elém a gyermeklő, különösebben nem keltette föl érdeklődésemet. Csak egy-két rávonatkozó, mint utóbb látom, semmitmondó oklevélrészletet írtam ki az elém kerülő levéltári anyagból (vö. MNY. XXXVIII, 133), és aztán sokáig elvesztettem a gyermeklovat szemem elől. De mihelyt rendszeresebben fogtam hozzá egy erdélyi szótörténeti tár anyaggyűjtő munkájához, és a pontos jelentés megállapítása céljából minél bőségebb adatolásra törekedve céduláztattam az elém táruló gazdag levéltári anyagot, a *gyermeklő* is mind gyakrabban szerepelt a cédulák címszavaként. Mikor aztán az anyag rendezetése közben együvé került a különböző időben és más-más forrásból összeírogatott sok-sok gyermeklő-cédula, az új adalékok alapján mondhatók és aközött, amit eddig erről a szóról a régi adatanyag alapján írtak és írhattak, már első pillanatra bizonyos ellentmondást láttam.

A rendelkezésre álló források alapján egyelőre csak annyit állapíthattam meg, hogy a szó régóta nem tartozhatik szókincsünk élő elemei közé, hiszen már CzF. is csak Pázmány Péterre hivatkozva szótározhatta és a tőle vett egyetlen idézettel igazolhatta e szót. A futó utánajárás során az is kiderült, hogy a gyermeklő CzF.-nál régebbi szótáraink közül csak két későiben szerepel, s ezenkívül a régiségből mindössze tíz, a szó jelentés-megállapítása szempontjából jobbra közömbös, illetőleg félrevezető idézetet olvashatni (vö. NySz., OklSz.). Az adatok csekély számából első pillanatra azt hihetnők, hogy az itt érdeklődésem körébe került szó régi szókincsünk-

nek viszonylag jelentéktelen, érdektelen, ritkán használt eleme lehetett. Minthogy azonban a levéltári kutatómunka során a legkülönbözőbb forrásokból: löregestrumokból, gazdasági feljegyzésekből, népi vallatásokból, sőt misszilisekből is a gyermekló olyan gyakran ficánkol elénk, látni való, e szó régi állatgazdaságunknak egyik jelentős szava volt. Fejedelmi, főúri ménések lajstromaiban, fejedelmek sajátkezűleg írt leveleiben éppen úgy unos-untalan találkozunk vele, mint polgári és nemesi renden lévők fogalmazványaiban, valamint az egykori jobbágyság köznapi nyelvét őrző vallatásokban. Valamikor tehát e szó — társadalmi szintre való tekintet nélkül — nyelvünk alapvető szókincsének nélkülözhetetlen eleme lehetett.

2. Nem került el a szó az eddigi kutatók figyelmét sem. Legrészletesebben Kertész Manó foglalkozott vele az állatok kicsinyeiről írt egyik szép tanulmányában. Kertész a gyermeklónak 'csikó' jelentést tulajdonít, és e szót hasonló osztják meg vogul szókkal veti egybe (MNY. VII, 297—8). Ugyanígy vélekedik nyomában, vagy talán tőle függetlenül Beke Ödön is (Nyr. XLI, 301). Gombocz Zoltán egy futó utalásban Pázmányt idézve 'fiatal csikó' jelentéssel hivatkozik a gyermeklóra (NyK. XXXV, 108). A magyar pásztorok szókincsének kutatója, Herman Ottó csak történeti adatokra és Gárdonyi Géza egy közlésére hivatkozva ismeri a szót és ennek 'fiatal csikó' jelentését (l. tőle MPászt. 311). Takáts Sándor is ilyenféle jelentést tulajdonít a szónak (Nyr. XXXII, 156). Bárczi Géza a magyar szókincs eredetéről írt összefoglalásában az állathívgatóból keletkezett *csikó* szót mint olyat idézi, amely elnyomta a régi *gyermeklo*-vat és a *lófi*-t (l. tőle: Szók.²); tehát az eddigi vélekedésekre támaszkodva ő is a gyermekló = csikó jelentés-azonosítást fogadja el. Nem lehet csodálkozni, de persze nem is lehet helyeselni, hogy Mészöly Gedeon is ehhez az általános nézethez csatlakozik (l. tőle: ÓmSzöv. 86). Újabban Makkai László I. Rákóczi György birtokainak válogatott gazdasági iratait felölelő forráskiadványához csatlakozó szójegyzékében már ez az értelmezés szerepel: „*gyermekló* — tanulatlan ló“ (Makkai, RGIr. 645).

3. Mivel a *gyermeklónak* eddig tulajdonított jelentések elfogadhatóságában az újabban összegyűlt feles számú okleveles adat alapján jogosan kételkedhetni, igyekszem mentől bőségesebb levéltári anyag felsorakoztatásával bizonyítani a szó régiségbeli szerepét, földrajzi elterjedését, és egyben lehetővé tenni a szó pontos jelentésének megállapítását. Az adatok legtöbbször saját levéltári gyűjtésem, de felvettem régisége vagy a jelentés-megállapításban való használhatósága miatt néhány adatot a NySz. és az OklSz. anyagából meg más nyomtatott forrásokból is. Az adatok közlése során, már ahol erre lehetőség nyílik, ()-ben az előfordulás helyét is jelzem, hogy a szó egykori földrajzi elterjedtségéről is képet lehessen alkotni.

A legkorábbi adatot a Jakó Zsigmondtól újabban közölt, máig legrégebbinek ismert magyar nyelvű erdélyi szövegmélték: Cheh Istvánnak (Stephanus Cheh) 1507-i végrendelete szolgáltatja (NyIrK. VI, 184—7; hasonmásal). Minthogy a Ródi Cheh családból származó végrendeletkező a Kolozs megyei Bozson és Ródon levő fekvőjavairól végrendeletkezik, az alább idézendő adatban a *gyermekló* Kolozs megyei életére vonatkozó középkori bizonytságot kell látnunk. A Jakó szíves figyelmeztetése révén még a közzététel előtt másolatban használt emlékből ezt a számomra érdekes részletet jegyeztem ki: „Cheh Jánosnak hagyom... felfeurwhamat és Nagragomat touaba az menejbol Agyanak nekj eg *germeklouath*“. Sajnos e szűkszávú szövegrészlet alapján csak a szó 1507-ben és bizonyos földrajzilag meghatározható területen való előfordulását tudjuk megállapítani, de a szó korabeli jelentésére nézve semmi tájékoztatást nem kapunk. — A többi adat itt következik: 1544: „Az *germeklouakat*“ (OklSz.). — 1551: „kerne k. wramthwl ew N: egy *gyermek lowat*“ (Kanizsa; LevTár I, 87. — id. NySz.). — 1556: „Neg zablaczka *gyermeklora walo*“ (OklSz.). — 1581: „Az martonfalvi Zekel Lazlonak hatam eg *giermek lowat*“ (HszSzej.). — 1592: „Zabados Andrasnak attak wolt egi *gijermeők lowat*“ (Péterlaka MT.). — 1597: „adoth... egy harmad főre keleő *giermek lo-uath*“ | „ket harmad főre keleő eőkeór tehén.“ — 1615: „ez lo felől, ki veres holdos *gyermek lo*“ (Bogáts, i.h.). 1626: „marada... 6 vemhező kaczola kett harmad fwre

kelő kűs kancza, két Negiedfwre kelő *giermek lo*, kett harmadfure kelo *giermek lo*... 1 öreg tehen“ (Udvarhelyszék). — 1627: „Harmad fű szűrke kek *giermek lo*“ (Mezőrűcs MT.) — 1631: „Két Negiedfű Giermeklo“. — 1636: „Adott az úr egy deres *gyermeklo*vat“ (Haller Gábor naplója: ErdTörtAd. IV, 34; id. a NySzt. is). — 1636 körül: „A *gyermek-lo*vat nem csak püszögetni kell és simogatni, hanem mikor kívántatik, vesszőzni és ütögetni is kell“ (Pázmány P.-től id. a NySzt.). — 1638: „A kenézeknél s jószágban harmad és negyedfü szürke pej-barna és fekete *gyermekló* 17.“ (Munkács; Makkai, RGÍr. 328. — Megjegyzem, hogy Makkai forrásainak nagyobb részét és éppen e részeket is, a szótörténeti vizsgálódás nagy kárára csak kivonatosan közli. A munkácsi uradalom 1638-i összeírásából közölt adat tehát nem egykorú helyesírással közölt szövegrészlet. Ezért nem iktatom ide a gyermekló adatot megelőző szövegrészt; ebben 42 kancsa, 16 harmadfü kancsa, 8 harmad- és negyedfü csödör, 15 tavalyi kancacsikó felsorolása után szerepel a 17 *gyermekló*.) — 1638: „Negyedfü *gyermeklo* no 1 | Tavaly czyeodeör no 1 | Ez idei czyeödeör no 2 | Taualy kancza cziko no 3 Ez idei kancza cziko no. 2“ (Mezőörményes K.; Makkai, RGÍr. 568). — 1642: „egi szürke Negied fure keleò *giermek lowa* valora fl. 20.“ (Bogáts, i.h.) | „adot... Egi kik *Giermek lo*vat“ (Kercsed TA.). — 1643: „Te bened olyan természet és tudatlanság vagyon, mint imez tanulatlan *gyermekló*ban“ (NySz.). — 1646: „egi fekete *giermek lo*vat negjed fuvet tizenyolcz forintert“ (Bogáts, i.h.). — 1648: „Eöregh kancza vagion no. 55 | Harmadfű kancza vagion no. 7 | Tavaly kancza csiko vagion no. 10 | Ez idei kancza csiko uagion no. 13 | Hatadfű ki fogot *gyermek lo* vagion no. 9. Ez idei seu anni 1648 cseödör csiko no. 13 | Men lo az istalloban no. 3“ (Mezőörményes K.; Makkai, RGÍr. 603). — 1656: „Az en kegye)lmes Asszoniom(na)k o Na(gysa)ganak hagiom hamostol, fekesteöl, az hatt szürke *giermek Lovaimott*“ (Ádamos K.). — 1664: „ada... egy *gyérmek lo*vat pro f. 17 tizen het forintban“ (Uzon Hsz.). — 1668: „egi pej szörü *giermek lo*“ (Kászoniimpérfalva). — 1673: „Eöreg Csikos kanczát N 18 | ... Meddő Kanczát Nr. 2 | ... Negied fü Kanczát Nr. 2 | ... Harmad fü Kanczat. N. 8 | ... Ta-

valyi Kanczat N. 11 | Negied fű Kanczát No. 2... Harmadfü kanczat N. 8... Eőtodfü *gyermek lovat* 2 | Fako N. 1 Szarvas fako N 1 | Negied fű *gyermek lovat* 6 | Bar-na N. 3 | Vércse N. 1 | Sufa fako 2 | Harmadfü *gyermek lo* | sarga N. 1 | Tavalyi *gyermek lovat* 6. | Fako N. 3. | Pej N. 3. | Ez idei Csödör Csikokat fakok N. 5 | Ez idei kancza Csikot 13. | Fako N. 10 | Pei N. 2 | Hammu szörü N. 14 | „Kanczak szama. Eőregh Kancza negyed füvekkel van nro 41 | Harmadfü Kanczak nro 9 | Negyedfü *gyermeklo* nro 6 | Harmad fű *gyermek lo* nro. 12 | Tavalyi Czodor cziko nro 11 | ...Tavalyi Kancza cziko nro 14“ (Balázsfalva). — 1675: „Menes Szama | Eőregh kancza van in nro. 47 | Negyedfü kanczak in nro 13 | Harmadfü kanczak in nro 9. | Tavalyi kancza csikok in nro 2 | Negyedfü *gyermek lo* in nro. 15 | Harmad fű *gyermek lo* in nro 12 | Tavalyi csodor cziko in nro 5 | Ez idei csikok vadnak in nro 24. csodor benne nro 9.“ (Uo.). — 1677: „Menes Száma. | Eőrógh és negyed fű Kancza lo hatvan nyolcz... | Harmadfü Kancza lo tizen negy... | Harmad fű *gyermek lo* nyolcz... | Tavalyi Csödör csitko tizen negy... | Tavalyi Kancza Csitko tizen hatt... | Ez idei Csödör Csitko három... Ez idei Kancza csitko tizen egy...“ (Uo.). — 1678: „Kovacz János Ur(am) hajtott Fogarasból (!) Fejer Vara eő Na(gysá)gok Menesiben ez szerent 1678 Dje 3 octobr(is) Örög kanczat nro 35. | Negiedfü kanczat nro 6. Ket esztendős kanczatt nro 13. | Ez idei kanczá Csitkott nro 7 Negiedfü *gyermek lovat* nro 8. | Ket esztendős Lovatt nro 5. | Tavalyi Csödör Csitkott nro 12. | Ez idei Csödör Csitkott nro 9. | Item (!) maradott itt Fogarasba(n) | 2 Örög fako Meny (!) lo nro 2. | Örög Pej Török Meny lo nrő 1. | 1 Negiedfü Török Szurke *gyermek lo* nro 1. | 1 Tavalyi fako Czodor Csitko serenye farka fekete nro 1. | 1 Szürké Szel útete (!) örög kancza nro 1. | 2 Tavalyi fekete kancza Csitko mindenik Szár labu | egi egi kis holgiak nro 2. | 2 Tavalyi fako kancza Csitko serenyek farkok fekete nro 2 | 1 Tavalyi fejer fako kancza Csitko nro 1. | 1 Veres Tavalyi kancza Csitko hodos nro 1.“ (Fogaras). — 1680: „Extractus Equorum gregalium. | Eőreg mén lo fako szörü van nō 2. | Eőreg men lo fako szörü van nō 2. Eoreg men lo Pej Török

nő 1. | Eőreg Csitkos Kancza elegyesleg nő 39. | Eőreg meddő Kancza nő 13 | 5dfű *Gjermek lo* no 5. | 4dfű *Gjermek lo* nő 8. | 3dfű *Gjermek lo* nő 10. | 4dfű Kancza lo no 7. | 3dfű Kancza lo no 7. | Esztendős Csődör Csitko nő 11. | Esztendős Kancza Csitko nő 13. | Ez idei Csődör Csitko no 18. | Ez idei Kancza Csitko no 21.“ (Uo.) | „Eőrőgh s Negjed fű kancza lo vagjon nro 39. | Harmadfü kancza lo vagjon nro 14. | Tavalyi kancza Csitko vagjon nro 19. | Eőtődfű *gjermek lovak* vadnak nro 12. | Negjedfü *gjermek lovak* vadnak nro 10. | Tavalyi csöder Csitko vagyon nro 15. | Ez idei Csöder Csitko vagyon nro 16. | Ez idei Kancza Csitko vagjon nro 19.“ (Balázsfalva). | „Szamlaltatvan meg az eo N(agysá)gok Radnothi Menesset, taláztatott ez szerent... Eőrőgh Kanczák p(ro)miscue Nro 34... Negyedfü Kancza p(ro)miscue nro 2... Harmad fü Kancza nro 2... Tavalyi Kanczák nro 9... Ez idei Kancza csitkok p(ro)miscue nro 3... Egy harmadfü setet szurke *gjermek lo*... Ez idei csődör csitkok p(ro)miscue nro 5. Egy Tavalyi Pey csődör kicsin holdgya vagyon“ (Radnót). — 1680 körül: „Az melly *Gjermek lovak*at Görgényből meg hoztak, ezek. Egy vércse metszett *Gjermek lo*, mellyen Csont inpok lévén sántál. | Egy Barna Metzetlen, azis Csont in Pokos, sántál. Egj Pej, metzetlen, mellynek nem ismerszik semmi nyavaljaja. | Ugyan égy Péj meczetlen, mellynek is nem ismerszik semmi nyavaljaja. | Egy Deres meczett, mellynek sem ismerszik semmi nyavaljaja. | Ismét Egy pej régi, mellyel a több *Gjermeklovak*at tanították“. — 1681: „Ebesfalvi Udvarházhoz tartozandó minden külső és belső Bonumokrol való Generalis Extractus iratot azon helybeli Számtarto Száva Peter által mpr... Menesek Szama következ(i)k ez szerint. Fako kancza... no 3... negyed fű Deres Kancza nro 1... harmad fű Sufa kancza... nő 1... Tavallyi Pej kancza nő 5... negyedfü Setétes szürke *Gjermek Lo* no 1 | negyedfü hodos szürke *gjermek Lo* nő 1. | negyedfü szürke *gjermek Lo* nő 1. | negyedfü Deres *Gjermek Lo* nő 1. | harmad fü Fekete *gjermek Lo* no 3. | harmad fü Fako *gjermek Lo* nő 1. | harmadfü *vercze gjermek Lo* nő 1. | Tavallyi Szij hatu fako *gjermek Lo* nő 1. | Tavallyi Seregely szőrü szürke *gjermek Lo* nro 1. | Tavallyi hodos vércze *gjermek Lo* nő 2. | Ta-

vallyi Sárga szegh *gyermek* Lo no 1 | Tavallyi Sarga hodos *gyermek* Lo no 1. | Tavallyi Sarga Fako *gyermek* Lo nō 1. | Tavallyi Deres *gyermek* Lo nō 1. | Tavallyi Pej *Gyermek* lo nō 3. | Az idei ~ A(nno) 1681 beli csödör czitko nō 12 | Hasanlo ~ A(nno) 1681 beli kancza czitko nō 10.“ | „Menes Száma | Eörög s Negyedfü kancza van... nro 115. | Harmadfü Kancza lo van... nro 14. | Tavallyi Kancza lo van... nro 13. | Hatadfü *Gyermek* lo van kettő... | Eötödfü *gyernek* lo van Egy... | Negyedfü *gyermek* lo van Tíz... | Harmadfü *gyermek* lo van nr 15. | Tavallyi Csöder Csitko... nro 13. | Ez idei Csöder Csitko... nro 23. | Ez idei Kancza Csitko... 16.“ (Balázsfalva). — 1681/1748: „...vadnak a béres ökrök, *Gyermek* Lovak, és csikok tartásokra épített két rendbeli Pajták“ (Uo.). — 1682: „Menes Száma. | Eörög es negyedfü kancza lo Száz huszon egy. | Harmadfu kancza lo tizen kettő. | Tavalyi kancza Tsiko tizen hár(om) | Negyedfüre menő lo tizen négy | Harmadfüre meno lo tizen kettő. | Tavalyi *gyermek*lo tizen öt. | Ez idei Kancza Csiko... no 17. | Ez idei Csödör Csiko huszon hat“ (Balázsfalva) | „A(nno) 1682 Diebus 9bris Registráltak a ménest es a *gyermek* lovakat szörökrül, mely igy következik. Eoregh Kantzák (12)... Harmadfü Kantzák (12)... Két Esztendos Kantzák (14)... 1682 Esztendöbeli Kancza Csiko (17)... Negyedfü *Gyermek* lovak 14... Harmadfü *Gyermek* lovak 12... Két Esztendős *Gyermek* lovak 15... 1682 Esztendöbeli Csödör Csikok“ (27) (Uo.) | „Eörög Kancza nro 50. | 5 Esztendős Kancza nro 3. | 4 esztendős kancza nro 7. | 3 Esztendős kancza nro 9. | Tavalyi kancza csiko nr 12. | 2 esztendős kancza csiko nro 20. | Eörög men Lo nr 2. | 6 esztendős Lo no 3. | 5 esztendős Lo nro 9. | 4 Esztendős Lo nr 10. | 3 esztendős Lo nro 10. | 2 esztendos *gyermek* Lo nro 15. | Tavalyi csödör csiko nr. 18.“ (Fogaras) | „A(nn)o 1682 die 21 Aprilis Zab Erogalodik napjában eszerint | Urunk eo n(agysá)ga hatos paripaira Cub 3//2. | Iffiu Urunk Paripaira Cub //3//4. | 10 Vezetek lovakra Cub //3//4. | 11 *Gyermek* lovakra Cub //3//2. | 6 Török paripakra Cub //3// | 4 Lovasz paripakra Cub //1//2. | 6 Csigas lovakra Cub //2// | 9 Rendbeli Szekeres lovakra 3//3 vekaval Cub

6//3. | 1 Rendbeli Szekeres lovakra Cub 1// — //2... | Az Asszony Banfine Asz(szony)om eő n(agysá)ga lovaira. Cub 6// — //...“ (Gyulafehérvár). — 1683: „Menes Száma. | Eőreg Kancza Száz huszon egý | Negyed fű Kancza tizen egy | Harmad fű Kantza kilentz | Tavalyi kantza Csiko tizen négý | Eőtődfű *Gyermek lo* tizen három | Negyedfű *gyermek lo* tizen kettő | Harmad fű *gyermek lo* tizen őtt | Tavalyi Csiko huszon egý | Ez idei Kantza és Csődőr Csiko vagyon eddig Eőtven“ (Balázsfalva) | „Menes száma. Eőreg Kantza No 11. | Harmadfű Kantza No 9. | Tavalyi Kantza No 10. | Ez idei Kantza Csiko No 34. | Eőtőd fű lo No 13. | Negyed fű lo No 12. | Harmadfű lo No 14. | Tavalyi *gyermek lo* No 17. | Ez idei Csődőr Csiko No 27.“ (Uo.) | „Ménessekről valo Extractus. | Eőreg Kancza vagyon nő 27. | 4dfű Kancza vagion nő 9. | 3dfű Kancza vagion nő 7. | 4dfű *Gyermek ló* no 10. | 3dfű *Gyermek ló* no 8. | Tavalyi *Gyermek ló* nő 2. | Tavalyi Kancza nő 5. | Az idei Kantza csitko no 10. | Ez idei Paripa csitko no 8.“ (Ebesfalva) | „Eroga(ti)o Avenae in granis | Az be fogot ... *Gyermek lovakra erog(áltam)* Cub 25 // Zab szalad csináltatasra Cub 20//...“ (Fogarás). --- 1684: „A(nn)o 1684 Die 15 Aprilis... Eőregh es eőtéd-fű Kanczák száma (107)... Negyedfű Kanczák (5)... Harmad fű Kancza (1) Tavalyi Kancza Csiko (18)... Negyed fű *Gyermek lovak* (12)... Harmadfű *gyermek lo* (?)... Tavalyi 1683-beli Csődőr Csiko“ (Balázsfalva) | „Ménés Száma. Örög szürke Török Mén Lo, kettő... | Negyed fű *Gyermeklo* négy... | Harmadfű *Gyermeklo* Tizen egy | Tavalyi csődőr csitko kettő... | Ez ideji Csődőr csitko hét... örög Csitkos kancza tizen őtt | örög Meddő Kancza huszan hat... | Negyedfű Kancza lo őtt... | Tavalyi Kancza Csitko nyolcz...“ (Radnót) | „De praesenti vad(na)k az eő N(agysá)ga (ti. a fejedelem) ménessek promiscue az Tavalyi Csitkokkal edgyütt mellyeket az Havasra felis hajtatatta nro 56. Ez idei apro Csitkokis vadnak vélek azokon kívül az kik meg ne(m) holtak promis(cue) nro 11. *Gyermek Lovakis* vadnak az Kamara ház Réteín az Inventalas után a ménesből ki fogot egy holdos Fekete szár lábu hatod fű *Gyermek loval* edgyütt; :az bé^a küldött negy *Gyermek lovakat* ide nem

értvén: Equi nro 3. [Rónaszék (Máramaros). — ^a Ti. Máramarosból Erdélybe] | „Száva Péter... adott balásfalvi *gyermeklovakra* huszonöt pokróczot fel, nro 25“. | „Máramarosi kamaraispánunk Réthi Sigmond küldött bé keze alatt levő ménesünkbeli négy *gyermeklovakat*, ugymint: 1. Fekete serényű, farkú, hatod füre menő pej, két hátolsó lába szár. — 2. Harmadfű, egérszörű, hódos, fekete serényű, farkú, első bal lába szár. — 3. Negyedfű, fekete serényű, farkú, gesztenyeszörű, fakó, egyik hátolsó lába szár. — 4. Ugyan negyedfű, szeg *gyermekló*.“ | „Adminisztrált máramarosi kamaraispánunk... odavaló ménesünkből: 1. Egy ötödfű, hódos, szárlábu, barna *gyermeklovat*. — 2. Egy negyedfű, fekete *gyermeklovat*. — Egy negyedfű, fehér félcsipejű *gyermeklovat*; nro 3, három *gyermeklovakat*.“ (Szádeczky, AUt. 403, 461—2) | „Eőreg Csitkos Kanczak (5)... Negy esztendős, es azon fellyül valo Eőreg Meddő Kanczak (67)... Harom esztendős Kanczak (10)... Ket esztendős Kanczak (18)... Esztendős Kancza Csitkok (11)... Szenara, es abrakra be fogott Lovak (11)... Negy esztendős *gyermek Lovak* (14)... Esztendős *gyermek Lovak* (12). Ez idej 1684beli Csitkok... Csödör Csitko no 1... Csodor no 1... Kantza Csitko no 2... Pej hodos Csitko Kancza 1“ (Fogarás). — 1685: „Adminisztrált Rétyi Sigmond... 7 *gyermeklovat*: 1. Szijhátú, fakó; 2-dik is olyan szijhátú fakó; két barna; egy seregélyszörű szürke, egy fehér szürke, egy szeg holdos“ (Szádeczky, AUt. 463) | „Menes száma. | Eőreg es Negyedfű Kantza lo van Száz három. | Harmad fű Kantza Csiko négy. | Harmad fű Eszvér Kantza Egy. | Tavalyi Kantza Csitko hat. | Eötödfű *Gyermek lo* van tizen egy, | Negyedfű *gyermek lo* van hét. | Harmadfű *gyermek lo* van hat. | Tavalyi Csödör Csiko van hét | ... Mén lo van Egy.“ (Balázsfalva) | „Katonai *Gyermeklovakkal* bajlakodo Szabadosok(na)k... Galaczinak, az *Gyermeklovakkal* való bánásért ajandekon Flor 1//“ (Gyulafehérvár) | „Ménesek szama | Csitkos Kancza... nro 25. | Csitko nélkül Eőreg Kancza... nro 12. | Hatadfű *Gyermek lo*... nro 3. | Eötödfű *Gyermek lo*... nr 1. | Negyed fű *Gyermek lo*... nro 10. | Harmadfű *Gyermek lo*... nro 2. | Ket Esztendős *Gyermek lo* nro 4. | Eszten-

dős *Gyermek lo* ... nr 2. | Harom Esztendős Kancza lo nro 1. | Harmadfű Kancza lo egj. | Esztendos Kancza Csitko nyolcz. | ...Az idej Csödör Csitko Tizen kettő... | Az idej Kancza Csitko Tizen harom... | Eőreg Ménló kettő.“ (Radnót) | „Menesek | Eoreg Kancza lo nō 39. | 3dfű s Tavalji Kancza Csitko no 8. | 3dfű s tavalji *Gyermek Lovak* nō 6. | Az idei csödör Csitko no 12. | Az idei kancza Csitko no 13.“ (Uo.). — 1686: „Menesek vadnak ez szerint Fogarasban és Sárkányban | Mén Lo nro 3. | Kancza Lo nro 65. | Negyed és ötödfű metztetlen *Gyermek Lovak* nrō 16. | Harmad fű metztetlen *Gyermek Lovak* nro 9. | Harmadfű Kancza Lovak nrō 14. | Anno 1684 Csödör csitkok nro 14. | Kancza Csitkok nro 11. | Tavalji Csödör csitkok nro 12. | Tavalji Kancza csitkok nro 23. | Ez idei Csödör csitkok nro 17. | Ez idei Kancza csitkok nro 14.“ (Fogaras) | „Fogarasban kifogott *gyermeklovak* ezek: ...“ (Szádeczky, AUt. 514). — 1687: „ki fogott *Gyermek lovak* no. 11. | Menes prom(iscue) no. 17. Ez idej Csitkok pro(miscue) no 5“ (Marosillye H.) | „Ménesek száma | öreg Kancza vagyon nr. 26. | Harmad, negyed, s ötödfű *gyermek Lovak* vannak nro 8. | Harmad, negyed, s ötöd fű kancza nro 7. | Tavalji csödör Csitko van nr. 4. | Tavalji csitkó kancza nro 6. | Vagyon mén Ló jelen ... nr. 3.“ (Radnót) | „Eőreg Kancza Lo nro 14. Negyedfüremenő *Gyermek Lo* nro 2. egyik dérés, másik Paj. | Harmadfüre menő *Gyermek Lo* nro 6. Harmadfüremenő kancza Lo nro 4. | Tavallyi Csödör Csitko nro 3. | Tavallyi kancza Csitko nro 6.“ (Veresmart TA.) — 1688: „Menes Extractussa. | Eőreg Kancza lo van no 26. 4 Esztendős Kancza van nō 3. | 3 Esztendős Kancza van no 6. | 2 Esztendős Kancza van no 5. | Eőreg Men Lo van no 1. 3 Esztendős *Gyermek Lo* no 1. | 2 Esztendős *Gyermek lo* no. 1. | Esztendős *Gyermek Lo* nō 3. | Ez idei Kancza Csitko nō 11. | Ez idei Csödör Csitko nō 6...“ (Alsókomána F.) | „őreg Kancza Lo no. 58. | 3mad fű Kancz Lo nō 14. | 2 esztendős Kancz Lo nō. 6 | Tavalji Kancza Csikkok (!) no. 6 | ez idej Kancza Csikkok no. 14. | Ménn (!) Lovak széná(n) no 3 | 4gyed es 5töd fű *Gyermek lo* nō 8 | 2 esztendős *Gyermek Lo* nō 7 | Tavalji Csödör Csikkok nō 6 | ezidej csödör Csikko no 14“ (Fogaras) | „Anno 1688. die 16 Februarii illyei ud-

varbiránk, Csáki István... küldött udvarunkban ötödfü *gyermeklovakat* ez szerint, melyeket adattunk Deési László lovászmesterünk keze alá: 1. Barna, fekete farkú s serényű, török faj. — 2. Verhenyős sárga. — 3. Verhenyős sárga. — 4. Verhenyős sárga, az hátulsó bal lába szár, török faj. — 5. Piros pej fekete farkú s serényű három lábaival szár. — 6. Setét szürke. — 7. Vércse szürke, hódos orrú, mindenik lábának körmei körül fejtér, fejtér az lábai feketék. — 8. Setét szürke, farka körül fejtér jegyű, az farában is balfelől egy fejtér jegy, lábai feketék. — 9. Vércse, deres faru s fejtér. Ezek, mind kilencz metszettek. — 10. Szepe szürke, fekete lábú. — 11. Fejtér, babos farú, kiseded. Ez kettő metszetlenek. Ezeket mindeniken új pokrócz, új szijhevederek és viseltes kantárok és kötőfékek s négy lánczos nyügök.“ (Szádeczky, AUt. 502) | „Menes száma | öreg csitkos Kancza van n. 18 | Ez idei csitko is anni (!) csödör n. 8. Kancza n. 10 | Csitko nélkül való öreg Kancza n. 8 | öt esztendős meczetlen *Gyermek ló* szürke n. 5 | öt esztendős Kancza n. 4 | Három esztendős Kancza n. 2 | Két esztendős Kancza n. 2. | Két esztendős csödör n. 2 | Esztendős Kancza csitko n. 1. | Esztendős Csödör csitko n. 3“ (Radnót). — 1689: „A(nno) 1689. 6. Novembr(is) Urunk ő na(gysá)ga Paripainak és Szekeres lovainak szamban vetele ez szerint vólt Fejer vartt. Török Lovak (5) — — — Hatos Lovak (11)... *Gyermek lovak* (3)... Szekeres Lovak (22)... Iffiu Urunk eo na(gysá)ga Paripaj (19)... Csigas Lovak (2)... Szekeres Lovak (3)“ (Gyulafehérvár) | „...Saffar Mihálynal hat Barna ló *Gyermek lovak*...“ (Uo.) | „Majorságh Ménes Száma. | Eöreg csitkos kancza nro 6. Csitkozo kancza nro. 4. | Eöreg Meddű kancza nro. 9. | 4dfü *gyermek ló* nro 1. | 3dfüre menő Kancza ló nro. 3. | 3dfüre menő *Gyermek ló* nro 3. | esztendős Csödör csitko nro 6. | esztendős Kancza csitko nro. 7. | Az idej Csödör csitko nro. 4. | Az idej Kancza csitko nro 2. | Item katonaj csitkos Kancza nro. 2. | Az idej Kancza csitko nro 2. | Csitko nélkül való eöreg Kancza nro. 2. ezekhez Mén ló nro. 2“ (Radnót). — 1690: „Ménesek Száma | Eörög meddó Kanczák nro 26. | Eörög Csitkos Kanczák nro. 16. | Csitkok — Csödör Csitko

nő 4. Kancza csiüko nő 12. Negyedfüre menő Kancza Lovak nő 10. | Harmadfüre menő Kancza Lovak Nő 6. | Negyedfüre menő Kancza lovak no. 5. | Mén Lovak nő 3. | Császár nevű Török lutul valo Csitkok 3. | Vagyon ugya(n) más csödör no 1. | Három esztendős meczetlen lovak nro 3. Harmad fü meczetlen no. 1. | Negyedfü *Gyermek ló* no 3. | Ötödfü *Gyermek ló* nő 4. | Hatadfüre menő herélt *Gyermek ló* no 1.“ (Fogaras) | „Csitkos kancza vagyo(n) nro 10. | Csitkozo Kancza nro 8. | Eöregh Meddű Kancza nro 19. | 5dfü *Gyermek ló* nro 3. | 4dfü *gyermek ló* nro 3. | 3dfü Kancza nro 4. | 3dfü *Gyermek lo* nro 5. | Tavalyi Kancza csitkó nro 9 | Csödör csitkóis nro. 9. | Az idei Kancza csitkó nrő 7. | Az idei csödör csitkó nro 3.“ (Radnót). — 1691: „A mi K(e)g(ye)lmes urunk o n(agysá)ga Lovai Száma... *Gyermek lovak*. Tiszta fakó *Gyermek ló* nro. 4. | Sufa fako nro 1. | Arany Szörű fako nro 1. | Fekete Szürke nro 1. | ... Szürke mén nro 1.“ (Görgény) | „Ménés Számok: Örög meddő Kancza lo nro. 24. | Csitkos Kancza lo nro. 18. 5dfüre járó Kancza lo nro 5. | 4dfüre menő Kancza lo nro. 4. | 3dfüre járó Kancza lo nro. 6. | Tavalyi Kancza csitko nro. 6. | ötöd füre menő *Gyermek lo* nro. 4. | 4dfüre menő *Gyermek lo* nro. 8. | 3dfüre menő *Gyermek lo* nro. 2. | Tavalyi Csödör Csitko nro. 6. | Item | Bitang Kancza lo nro. 3.“ (Fogaras) — 1692: „... az gyermek Lovak közül edgyik meg inpokosodott vala s en sutöttem megh...“ (Szemerja). — 1695: „Menes Extractusa, | Eörög Kancza Lo nro 18. | 4dfüre mennő *Gyermek Lo* nro 1. 3dfüre mennő *Gyermek Lo* nro 4. | 3dfüre mennő Kancza Lo nro. 6. | 2 esztendősök: *Gyermek Lo* nro 3. Kancza Lo nro. 9. ... *Gyermek Lo* nro 2. Kancza Lo nro 5.“ (Porumbák F.) | „Csertatoni Istvan Uram akarvan szolgálatra adni magát lovas inasagra de nem leven se lova, se fegyvere, kére Nemzetes Vizaknai Mihály uramat hogy mostan ilyen nagy szuksegeben cselekednek jól velle, es az mely egj meczetlen *gyermek lova* van ő kigyelmenek adya neki es adyon nyerget, par puskat, kardat, hogy mehessen szolgasagra“ (O. Újfalu F.) | „Negyedfü *Gyermek lo* volt nro 6.“ (O. Csesztve AF.). — 1696: „*gyermek lovai* is voltak“ (Buza

SzD.). — 1699: „Menes száma. | Kancza nő 25. *Gyermek Lo* nő 6. 3mad fő *Gyermek Lo* nő 4. | 3mad fő Kancza no 7. | Tavalyi Paripa Csitko no 5... | Ez idei Csitkok no. 9.“ (Ebesfalva). — 1705: „egy szeg sárga *gyermek lo*-vát magáénak fogván...“ (Dés; Tanácsi jegyzőkönyv). — 1715: „... két Fekete Kancza és egy Fekete *gyermek lo*-vatt lopván el...“ (MNY. XXXVIII, 133.). — 1725: „... az Bojér adta negyedfü *gyermek lo*...“ (Udvarhelyszék) | „az Tanolt Szürke *gyermek lo*“ (Uo.). — 1731: „... tanáltam... öreg Kancza Lovat huzon nyolczát, egy *gyermek lo*vát tavalyit is edgyet, Csikot tizen hármát“ (Náznánfalva MT.) | „... lopatta el... egj szürke szőrű jó *gyermek Lovát*“. — 1732: „... vittünk vólt le Koslardra egy pej *gyermek lo*vát“ (MNY. XXXVIII, 133.). — 1733: „... lévén... egj barna szőrű *gyermek lo*va a fél lábán pok indulván...“ (Dés). — 1735: „Egy ötödfü fekete *gyermek lo*... Egy kos fejű pej ötöd fü *gyermek lo*...“ (Marosszentkirály AF.). — 1736: „Egy szürke *Gyermek lo* a job faran belyege X | ... egy szeg kancza... idei Csitkajával egy seregely szőrű *Gyermek lo*... | Egy sárga Tavalyi *Gyermek lo* | egy vidam kancza... | Tavalyi es idei kancza Csitkajával“ (Pusztakamarás K.). — 1737: „3 fü piros pej Kancza 1 | Esztendős barna paripa 1 | Esztendős pej paripa 1 | Esztendős Fekete paripa Csiko 1 | 4 fü barna pei *Gyermek Lo* 3 | 3 fü *Gyermek Lo* 2“ (Kolozsborosa). — 1741/1743: (Hagyott) „Franczel Inasnak edgy *gyermek lo*vát és egy tehenet. Gabornak edgy *gyermek lo*vát (Kolozsvár). 1745: „Óróg kancza 4 | egy ket esztendos *gyermek lo*... | Esztendős Csitko 1“. — 1754: „... az ötödiket (ti. lovat) cserélte vólt egy oljan *Gyermek lo*val...“ (Gernyeszeg MT.) | „... eo N(agysá)ga vitetett el innen *gyermek Lovakotis*...“ (Vajdaszentivány MT.). 1755: „... edj szép szeg *Gyermek Lovat* is Láttam az üdö tájban hogy edgy itten Csanádonn quartirozott Német Lajdinántnakis adott vala eo N(agy)s(á)ga Cserébe edgy szép Barnapej Spanyol metczetlen Loért... adott vala... edgy Pej Paripa *Gyermek Lovat* is... ugyan akkor táljba edgy versbe edgy Szepe Csikozó Kanczát (: küs paripát Csikkozott vala s azonn paripa Csikot az után nagykorába... eo N(agy)s(á)g(a)n(a)k ajándékozó :)... elvevé“ | „... edgy Csillag nevű ugyan

Sárga hodos *Gyermek Lovat*... ada eő N(agy)s(á)ga alkuvánn akkor meg hat ökör burnyukba. hogy adgyon azonn Zilai nevű Ember eő N(agysá)g(á)n(a)k a' Loért...; ... 30 M(agyar) forintot adott érette“ | „... ugyan akkor táljba — vallja Alexander Varró, 24 éves jobbágy — a Sz(en)t Péteri Sokadalomra edgy Sárga hodos és edgy pej *Gyermek Lovakonn* bémenének edgyiken... Teleki Sándor Ur(am) eo N(agy)s(á)ga az iffiu; a másikánn pedig én űlvénn, s azokat ottan edgy Szarvas Csont maroklatu Kardért adá eő N(agy)s(á)ga egy Szilágysági Zilahi nevű Embernek, melly kardot is tart eő N(agy)s(á)ga...“ (Uo.). — 1756: „... voltanak... Kancza és *Gyermek Lovak*...“ (Kolozsvár). — 1757: „Fako *Gyermek Lo* nro 2. ... Negyedfü Barna *Gyer(mek) Lo* nro 3. | Pej *Gyermek Lo* nro 1.“ (Nagyercse MT.) | „Egi fejer 4. es(zten)dös *Gyermeklo* tanolatlan Nro. 1.“ (Pusztaszentmiklós. — Ma Kerelősőspatakhöz tartozik.) — 1758: „Két esztendős *Gyermek Lo* 1 | Esztendős Kancza Csitko 4 | esztendős Paripa Csitko 3“ (Maroscsapó Kk.). — 1765: „Egy szép zsufa fako kantza, mellette lévő sárga kis kantza Csikajával | Egy Negyed före menendo metzetlen barna *gyermek Lo* Nro 1 | Egy esztendős piros pej Paripa Csiko Nro 1.“ (Szászszejtjakab SzD.). — 1776: „... egy fejer szörü nagj Kantza mas Negjed füre menő Sárga szörü metzet *Gjermek Lovait*... el lopták“ (Marosszék). — 1778: „Három esztendős Seregej Szürke mettszett *Gyermeklo* | ... Sárga szörü Három esztendős *Gyermeklo* | ... Három esztendős barna *Gyermeklo* | ... Háromesztendős fejer *Gyermeklo* (Szászerked K.) | „... vásárlatt volt... égy pej szörü *gyermek lovat*... 30 forintakba“ (Marosszék). — 1793: „Egy Setétebb pej gyermek Lo két esztendős“ | „Egy setét pej *gyermek lo* két esztendős“ (Bodola Hsz.). — 1798: „... adott egy Barna szörü három vagy négy Esztendős *gyermeklovat*“ (Ilencfalva MT.).

Bármilyen gazdag levéltári anyagot bocsátok is a fentiekben közre, felsorolásom egyik hiányosságára fel kell hívnom a figyelmet. Adataim legnagyobb része Erdélyből való, sőt a tulajdonképpeni Erdélyen kívüli területtől, Máramarosból közölt anyag is az erdélyi fejedelmek birtokában volt ménesek regestrumainak adatait közli, lehetséges tehát, hogy ezek az adalékok is a fejedelmi

ügyigazgatás erdélyi származású tagjai közül kikerült iratszerkesztők, illetőleg íródeákok tolla alól származnak. Ilyenformán a fenti közlésben rajtam kívül álló okokból bizonyos földrajzi egyoldalúság állapítható meg.

4. Az előzőekben felsorakoztatott levéltári adatok gondos áttanulmányozása után az eddigi jelentés-megállapításokkal kapcsolatban bárki az alábbi nemleges tételeket állíthatja fel:

a) A gyermeklő nem azonos a régiségben a csikóval, mert hiszen, ahol erre szükség van, a forrásokban pontosan elkülönítik a csikót a gyermeklőtől. Egy 1681/1748-i forrás például „a Gyermek Lovak és Csikok tartásokra épített két rendbeli Pajták”-ról emlékezik meg.

b) Nem jelenthetett a gyermeklő általánosságban 'fiatal csikó'-t vagy 'kis csikó'-t sem, hiszen a legtöbb forrás: a csikók: csödör-, kanca- és paripacsikók meg a 2—5 éves harmad-, negyed-, ötöd- és hatodfű, illetőleg két- és háromesztendős kancák mellett külön említi a gyermeklovakat.

c) Adataink alapján azonban nem lehet a gyermeklőnek 'tanulatlan lő' jelentést sem tulajdonítani, hiszen ha a szónak önmagában is ilyen jelentése lett volna, miért emleget például az 1643-i és 1757-i forrás tanulatlan, az 1725-i pedig tanolt gyermeklő szószerkezetet.

d) Nem gondolhatunk a forrásokból idézett adatok alapján kis termetű mokány vagy pónilóra sem, mert hiszen a régiségben kiseded, sőt nagy gyermeklővel is találkozunk.

5. Ha e nemleges megállapítások után újra végigvizsgáljuk a fentebb közölt adatokat, a következő pozitív megállapításokat tehetjük:

a) A források felsorolásaiból a különböző korú és nemű lovaknak ilyen elnevezés-sora állítható össze: — $1 \frac{1}{2}$ évig csikó (kanca- vagy csödör-, illetőleg paripacsikó, ritkábban csak csödör, kanca, paripa) | $1-1 \frac{1}{2}$ évtől kancaló vagy — különösen 2—3 évtől kezdve — egyszerűen kanca, majd öreg kanca | ménlő vagy öreg mén lő.

b) Az első pillanatra látható, hogy a fenti felsorolásból hiányzik a másfél évesnél idősebb hím ló. Az összeírásokban másod-, harmad-, negyed-, ötöd-, hatodfűnek, illetőleg ritkábban két—öt esztendősnak jelzett gyermeklovak emlegetésekor gyakran feltűntetik, hogy metszetlen vagy metszett, illetőleg herélt gyermeklóról van-e szó. Pl. 1680: *metszetlen* és *metszett*. 1686: *metszetlen*. 1688: *metszett*. 1690: *herélt*. 1776, 1778: *metszett*. 1695, 1737, 1765: *metszetlen gyermekló*. — Ebből világos, hogy a gyermekló elnevezés az erdélyi régiségben csak hím lóra vonatkozott.

c) Minthogy pedig a források az idei csikó mellett mindig esztendősnak, tehát $1-1\frac{1}{2}$ éves kanca-, illetőleg csödörccsikóról beszélnek, nyilvánvalóan csak az $1-1\frac{1}{2}$ évesnél idősebb hím lovat nevezhették gyermeklónak.

d) A nagyobb felsorolt adatok alapján feleletet tudunk adni arra a kérdésre is, hogy milyen koráig illette meg a fiatal hím lovat a *gyermekló* elnevezés. Ha az életkor szempontjából csoportosítjuk a gyermekló-adatokat, a következő sorozatot kapjuk:

tavalyi gyermekló: 1673, 1681—85, 1731, 1735;

esztendősnak gyermekló: 1684, 1688;

kétesztendősnak gyermekló: 1682, 1684, 1688, 1745, 1758, 1793;

harmadfű gyermekló: 1597, 1626, 1636, 1673, 1675, 1677, 1680—84, 1686—87, 1690—91, 1695, 1699, 1737;

háromesztendősnak gyermekló: 1684, 1688, 1778, 1798.

negyedfű gyermekló: 1631, 1638, 1642, 1646, 1673, 1675, 1678, 1680—84, 1687—88, 1690—91, 1695, 1737;

négyesztendősnak gyermekló: 1684, 1757, 1765, 1776, 1798;

ötödfű gyermekló: 1673, 1680—81, 1683—84, 1686—88, 1690—91, 1735;

öttestendős gyermekló: 1688;

hatodfű gyermekló: 1648, 1681, 1684, 1690.

Az itt megállapított és az előbbi 5c pontban mondotak alapján nyilvánvaló, hogy a régiségben a *gyermeklónak* az egy-, másfél évesnél idősebb, de öt-hatodfélévnél nem korosabb hím lovat neveztek. Az, hogy öttestendős vagy hatodfű gyermeklóval a felsorolásokban csak elvétve találkozunk, arra mutat, hogy a gyermekló-nevezet csak a csikófog elhullatásáig illetve meg a ló-ivadékot, azon túl (ha még kicsi korában ki nem metszették) *ménló* volt a neve. Hogy aztán a kimetszett, kiherélt öt-hatodfél évesnél idősebb hím lovat a régiségben hogyan neveztek, arra a fennebb közölt, egyebekben gazdag ló-regestromokban rendkívül kevés adat van. Valószínűleg általában *herélt* vagy *metszett lónak*, esetleg *paripának* hívhatták (vö. erre nézve CzF. *paripa* al.).

6. Ezek után önként felvetődik az a kérdés, hogy miért neveztek a másfél—öt testendős hímlovat gyermeklónak. Ha tudjuk azt, hogy az egyébként vitatott eredetű *gyermek* szavunknak a régiségben volt és a mai nyelvjárásokban éppen Erdélyben is elég gyakori a 'fiúgyermek' jelentése (vö. OklSz., MTsz.), akkor nyilvánvaló, hogy a gyermekló a beszélő számára a régiségben tulajdonképpen fiúlovat, azaz fiatal hímlovat jelentett.

A gyermekló régiségbeli jelentésének pontos megállapításával tulajdonképpen megdőlt az az eddigi általánosan vallott felfogás, hogy állathívogatóból alkalmasint a XVI. század elején alakult *csikó* ~ *csitkó* szavunk a *gyermekló* egyenértékese. A fennebb közölt ló-regestrumokból nyilvánvaló, hogy *csikó* ~ *csitkó* a XVI—XVII. században az anyjától még el nem választott, azaz szopós ló-ivadéokra vonatkozott, és csak később kezdett öszszetételes *csödörccsikó* és *paripacsikó* alakjában a gyermekló rovására is terjeszkedni.

7. Ha mármost a *csikó* szó viszonylag újabban, hihetőleg a XVI. század elején keletkezett szó, valamelyik más olyan régebbi szavunkat kellett kiszorítania, amely az egy—másfél éves korú, a kancától még el nem választott ló-ivadékra vonatkozott. Mikor a régiségben a *csikó*

elődjét keresgélem, a *vehem*re terelődik figyelmem. A szó ismeretlen eredetű szavaink közé tartozik, de a kódexek kora óta adatolható (NySz., SzófSz.). Gombocz ugyan azt mondja, hogy a *vehem* inkább a szamar csikóját jelentette, ez a megállapítás azonban alighanem arra a viszonylag késői állapotra vonatkozik, amikor a *(ló)vehem* helyét a *csikó* ~ *csitkó* szó foglalta el, s a *vehem* jelöléskori eltokozódással már valóban inkább csak a szamar kicsinyére vonatkozhatott. (Erre nézve l. a NySz., OklSz. és HszSzj. 63. l.-ján ide vonható adatait.) Noha a kanca *v e m h e s s é* géről, *v e m h e z é* séről és *v e m h e z ő d ő* voltáról az előbbieken felsorakoztatott levéltári adatokban mindegyre olvashatni, a tőlem ismert XVII—XVIII. századi erdélyi állatösszeírásokban már csak nagyritkán találok magával a *vehem* szóval. Abban az 1559-i misszilisben, amelyből a *gyermekló*nak régiségére nézve harmadik adaléka került elé, a *gyermekló* és öt *kacola* mellett két *v e h e m*ről, majd megint három *kacolaról* és két *h i m v e h e m*ről is szó esik (vö. LevT. 86—7), de aztán csak elvétve találkozunk az erdélyi anyagban a *vehemmel*. Szerintem ez csak úgy magyarázható, hogy a *csikó* és a *vehem* közötti küzdelem már a *csikó* szó feltehető keletkezési korában, a XVI. században a *csikó* javára dönt el, és az új *csikó* ~ *csitkó* szó jelöltjéhez illő virgoncsággal hamarosan teljesen háttérbe szorította a régi *vehemet*. Ezzel megkezdődött a *vehem* haldoklása, s utóbb bekövetkezett a 'szamár-csikó' jelentésre való korlátozódása, sőt csaknem teljes elavulása is.

8. A *vehem* helyére került *csikó* ~ *csitkó* ezzel megkezdte a maga eleven életét. Ezek után — legalábbis Erdélyben — már nemekre elkülönülten beszéltek *kanca-csikó*- ~ *kancacsitkó*ról, illetőleg *csődör-csikó*- ~ *csődör-csitkó*ról vagy *paripacsikó*- ~ *paripacsitkó*ról, sőt néha egyszerűen tavalyi vagy esztendősi kancáról, illetőleg csődöréről, paripáról is. De úgy látszik, már a XVII. században a *csikó* ~ *csitkó* megkezdte lassú térfoglalását a *gyermekló* rovására is. Az előnyomás persze nem volt a keleti magyar nyelvjárásokban sem egyenletes. Valószínűleg egyes pontokon hamarabb, másokon később következhetett be a *gyermekló* háttérbe szorulása. Sőt egyes

○ Munkács 1630

Rónaszék 1684

A GYERMEKLŐ előfordulása a XVI–XVIII. században

Dés 1700, 1733

Borsó 1737, 1756 Búza 1696 Szászkerék 1778

Kolozsvár 1701, 1756 Szászentjakab 1765 Mezőörményes 1630, 1640

Rőd 1507 Puszta Kamarás 1736 Nagyercse 1757

Mezőrúcs 1624 Vajdaszentivány 1754, 1755

Náznánfalva 1737 Györgény 1691

Kercsed 1642 Radnót 1690 Puszta Szentmiklós (Sóspatak) 1757

Veresmart 1687 Maroscsapo 1758 Jlencafalva 1758

Maroszentkirály 1735

Adámos 1656 Ebesfalva (Erzsébetváros) 1681, 1699

Gyulafehérvár 1682, 1691

Marosillye 1687

O. Csesztve 1695

Balázsfalva 1673, 1685

Alsókomána 1688

O. Ujfalu 1695 Fogaras 1676, 1691

Porumbák 1695

Szemerja 1652 [1561, 1778]

Uzon 1664

Bodola 1733

Köszönimpérfalva 1668

pontokon, úgy látszik, nem is a csikó előtt hátrált meg a gyermekló. Némelyütt a székelységben és a mezőségi magyarság körében is a ló megtartotta eredeti (?) 'equus' jelentését, és az ilyen pontokon csak hím lovat jelentett szemben az 'equa' jelentésű kancával. Itt aztán természetesen nem csödör- vagy paripacsikót, hanem lovacskát vagy lócsikót és nem metszett vagy herélt gyermeklovat, hanem herélt (metszett) lócsikót (lovacskát, lovat) mondhattak, illetőleg írhattak. Erre nézve az alábbi levéltári adatokat iktathatom ide: 1638: „Eöreg hancza vagy on no 13 | Harmadfú herélt loó no 9 | Ez idei loo cziko no, 1 | Ez idei kancza cziko no. 1 | Eggj kek men loo no. 1“ (Mezőörményes; Makkai, RGIr. 563; l. még az 559. l-on is). — 1648: „Eöreg hancza lo no 36 | Eöreg hancza lo no 1 | Harmad fú lo cziko no. 4 | Ket esztendős hancza lo no 2 | Tavalyi loczitko no. 5 | Tavalyi hancza czitko no 7 | Ez idei lo czitko no. 7 | Ez idei hancza czitko no 7“ (Fogarás; i.h. 524) | „Eöreg hancza no. 50 | Harmadfw hancza no. 4 | Tavallyi hancza no. 3 | Harmadfw lo no 4 | Tavallyi czödör no. 3 | Ezidei czödör no. 10 | Ez idei hancza no. 11“ (Gyalu; i.h. 538). 1768: „Ismértem Dobrosznan egy szürke vak hancza lovat... molduvában Hersánnál^a (!) meg Czikožék de Lovate vagy kantzát arra nem emlekezem“ (Bereck Hsz. — ^aHerzsa moldvai község) | „a Nagy Kantza Nagy on Vemhező volt, a' Kis szürke Kantza is, és annak volt egy esztendős Kantza Csikkaja, és egy száll Lábu Pej Szörü esztendős Lo Csikkó is ment el vélek“ (Páké Hsz.) | „Isak majd esztendeig tartván a kissebb szürke Kantzátt esztendős Kantza Csikkajával... és a Pej Szörü Szál Lábu Lo Csikkaját gonoszul el loptak“ (Hsz.). 1778: „Kitsi pej szörü metzetlen lovatska, serénye, farka fekete, négy esztendős, még két tsiko fog van a szájába“ (HszSzj. 172. pej al.).

Az Erdély különböző részéről idézett fennebbi adatok mutatják, hogy a jelzett szóalakulatoknak az erdélyi köznyelvben ismerteknek kellett lenniük, hiszen másként a fejedelmi központi gazdálkodás számára készített állatösszeírásokba a ló, lócsikó és herélt ló elnevezés minden megjegyzés nélkül nem kerülhetett volna bele.

9. A végső eredményt tekintve, persze nem lehet tagadni, hogy a *vehem* elnyomása után a csikó ~ csitkó volt az, amely a *gyermeklónak* sem kegyelmezett. Miért, miért nem, legalábbis Erdélyben a *gyermekló* háttérbe szorulása az imént idézett összeírások tanúsága szerint már korán megindult, de a gazdagnak mondható levéltári anyag bizonyossága szerint ez a háttérbe szorulási folyamat nyilvánvalóan viszonylag sokáig tartott. Kezdetére a XVIII. század közepe tájáról két ló-lajstromot iktatok ide: 1642: „Eöregh kancza loh no 30 | Harom esztendeős kancza loh vagyon no. 5 | *Harom esztendeős cziödeör czitko* no. 2 | *Ket esztendeős cziödör czitko* no. 8 | *Ket esztendeős kancza czitko* no. 11 | *Egy esztendeős cziödeöreök* no 6 | *Egy esztendeős kancza czitkok* no 7 | Eöregh men loh no 1 | Ez idei czeödeöreök no 12 | Ez idei kancza czitkok no. 8“ (Porumbák F.; Makkai, RGIr. 509). — 1646: „Menes | Eöreogh es harmadfw vemhezendeő kanczak no. 61 | *Esztendeős kancza csiko* no. 5 | Ez idei Kancza csiko no. 15 | *Ki fogot harmadfw cseodeor* no. 11 | *Tavaly cseodeor* no. 13 | Ez idei cseodeor csikó no. 13“ (Mezőörményes; i.h. 601).

Az itt idézett adatok alapján a *gyermekló* háttérbe szorulása tehát, legalábbis egyes pontokon, már a XVII. század közepén megkezdődött, de a folyamat csak lassan hódított tért Erdélyben, és így aránylag későn fejezhető be. Az eddigi adatok alapján azonban úgy látszik, hogy a *gyermekló* élete a XIX. század fordulóján nem terjedt túl. Legalábbis eddig még nem akadtam 1798-on inneni nyomra.

10. Ezek után természetesen nagyon érdekes elvégzendő feladatnak látszanék a *gyermekló* Erdélyen kívüli területekről származó nyomaira és az összes lóelnevezésekre vonatkozó levéltári adatok összegyűjtése. Elsősorban a nagyállat-tartó Alföld levéltáraiban való kutatástól remélhetni sokat.

Úgy látom ugyanis, hogy amiket a fentiekben az erdélyi források alapján írtam, az erdélyi *gyermeklóra* kétségtelenül érvényesek, de lehetett más területen a szónak 'fiatal csikó', sőt esetleg más jelentése is. Néhány „nyugtalanító“ adatra hirtelenjében magam is utalhatok. Takáts Sándor a régi pásztoréletről írva, azt mondja, hogy

a pásztornépségnél „a ló és a marha fiatal korában gyermekkorát járja“, s a *gyermekló* és a *gyermektinó* általánosan használt kifejezés (Nyr. XXXII, 156). Gárdonyi Géza is emlékeire utalva jelzi, hogy a Komárom megyei Martonoson „egy öreg paraszt az úrral való beszédben csikóról szólván, azt *gyermek-lóval* fejezte ki“ (Nyr., XXX, 338). Ezekre és más nyelvtörténeti adatokra hivatkozva állapította meg Herman Ottó is a *gyermekló* 'fiatal lócsikó' jelentését (MPászt. 311). Mivel Bogátsnál is olvashatni 1764-ből *gyermek-kanca*, sőt 1642-ből és 1662-ből *gyermektehén* adatot (HszSzj. 53 és 173 *szürkederes* al.), valószínűnek látszik, hogy a *gyermek* szót egyes területeken és egyes korokban az állatoknak nemcsak nemére, hanem korára, esetleg természetére vonatkoztatva is használhatták; sietek azonban megjegyezni, hogy az erdélyi levéltári anyagban Bogáts adatán kívül eddig többre nem akadtam. Kelemen Béla szíves szóbeli közléséből mégis tudom, hogy szülőfalujában, Csikkozmason *gyermeklónak* a kistermetű lovat mondják.

A *gyermekló* dolga mint szótörténeti kérdés a fenti adatokkal és megállapításokkal koránt sincs tehát lezárva. A ló-elnevezésekkel kapcsolatos, az egész régiségre kiterjedő széleskörű anyaggyűjtés keretében lehet majd csak megnyugtatóan tisztázni a *gyermeklóval* és rokonságával kapcsolatos összes kérdéseket. A további levéltári kutatás szükségességén túl az újabb adatok világánál megvizsgálandó a *gyermekló* és az ajánlott ugor szók összefüggése is. Az előbbieken megállapított régiségbeli jelentés után a *gyermekló* ugyanis jogosan a magyar nyelv külön életében keletkezetttség gyanújába kerülhet, — ha ugyan be nem bizonyosodik, hogy mégiscsak volt, és elsődleges volt a *gyermeklónak* nemre nem vonatkozó 'csikó' jelentése.

ÚJABB ADATOK ÉS MEGJEGYZÉSEK A GYERMEKLŐ SZÓFÖLDRAJZI ELTERJEDÉSÉHEZ

1. Az előzőkben az addig ismert gyermeklő-adatokat az újabban gyűjtögetett levéltári adalékok egész sorával gazdagítva, kimutattam, hogy az eddig 'csikó, fiatal csikó' és 'tanulatlan ló' jelentésűnek vélt címbeli szónak a XVI. század elejétől a XVIII. század végéig felsorakoztatott levéltári anyag tanúsága szerint legalábbis az erdélyi régiségben 'fiú-ló', pontosabban 'egy-hat éves hím ló' jelentése volt.

Számomra szinte érthetetlen és mindenképpen sajnálatos elnézésből a jelzett közlemény adatai között és a fejtegetéseim szóföldrajzi vonatkozású részének szemléltetésére mellékelt térképvázlaton annak idején nem használtam fel azokat az adatokat, amelyek Jakó Zsigmondnak nyelvtörténeti szempontból is mintaszerűen gondos »A gyalui vártartomány urbáriumai« című forráskiadványában rendelkezéseimre állottak. Ez részemről mindenképpel mellett azért is érthetetlen mulasztás, mert hiszen éppen Jakó hívta fel a figyelmemet még az eredeti oklevél közzététele előtt a máig legrégebbinek ismert, 1507-i gyermeklő adatra. Valamelyes melegségemre szolgál, hogy ő sem említette a kiadványában lappangó ilyenféle adatokat, s a kiadvány gazdag mutatója sem foglalja magába az urbáriumok teljes szóanyagát, és így nem a *gyermeklő* utalószavát sem.

A Jakó közölte adatok lényegében ugyan nem módosítják, sőt csak megerősítik előbbi megállapításaimat, a történeti szóföldrajz szempontjából azonban két, eddig nyilván nem tartott pontot, a Kolozsvártól nyugatra fekvő Szászfenest és Gyalut is bekapcsolják a gyermeklő-adatok hálózatába. Az adatok ím ezek: 1609: „Az *gyermek lonak* egy alasbely keoteo feket vetem“ (Gyalu; GyU. 433). 1642: „...keozeonsegesen^a valliak hogy Taualy Zeoke Thamas Pap Kirillual, az ki az *gyermek*

louakkal bant, meg reßegwíue(n) egy Bankaba fogtak két louat, egyk magae volt, másik az Urunk *gyermek* loua, kinél 18 keözött iob nem volt: es addig Bankazott ejel Lonara, Zazfeneíre, Héu Zamoíra, hogy Héu Zamoíon az kenez hazanal chak le deolt az Urunk^b *gjernek* loua, es meg holt; es maganak volt egy hituan czitkaia, melyet három vagy negy forinton veott volt, azt atta erette“ (Gyalu; i.h. 81—2. — ^aTi. a gyalui várbirtokhoz tartozók. ^bI. Rákóczi György) | „Zankazott egízer az Vice Uduarbiro Zeoke Thamas ide Feneíre, es eímet innet Heu Zamoíra, s ott holt meg egy *gyermek* loua eo Nag(ysagana)k melyet tanittaíert fogott volt bé. Maíí veott helyebe de ne(m) tudgyak minemwt, es arut“ (Szászfenes K.; i.h. 92). — 1737: „Ezen Udvarhoz tarrozó lábas marháák vadnak ezerint: A Ménes mostan tanáltatott 64 darabból állónak, ugy mint Vagyon 32 öreg kancza . . . 4 kanczák alatt vannak 4 tavaji kancza és 1 paripa csikók: harmad fő paripa csikó van nro. 5 harmad fő kancza csikó nro. 11 tavaji paripa csikó nro. 5 tavaji kancza csikó nro. 7. Ezeken kívül a veress háznál lévő csürbe(n) Nagy Kóczé keze alatt 7 *gyermek* ló . . .“ (Gyalu; i.h. 364).

2. S ha már ilyenformán előbbi mulasztásomat valami-képpen jóvátettem, a *gyermek* ló régiségbeli szóföldrajzi elterjedése ponthálózatának sűrítése céljából hadd idézzek még néhány adatot. Íme:

Az eddig 1678-i adalékkal kezdődő Fogaras földi előfordulások sorát egy újabb adataim között legrégebbi, 1548-ból valóval kezdhetem. Nádasdy Annának bátyjához, Nádasdy Tamáshoz írt missiliséből, sajnos, csak átírásos szövegkiadványból idézem a következő részletet: „Értem az levél mássából, hogy uram egy *gyermek* loat ígért volt nekie, kit im most megküldettem ő kmének“ (Fogaras; Nádasdy Tamás lev. 134). Ugyancsak az eddig legrégebbi *udvarhelyszéki* adalékoknak számát szaporítja a szék törvénykezési jegyzőkönyveiben lelt következő két *gyermek* ló-adat: 1592 körül: „en az eoweket mostan nem keresem hanem cziak az en rezemett . . . , mely mindenestwl teott volna beochwlwe hwzon eott penz hia(n) huzon niolcзы forintott az kiwul maradott beoczíwletlenis egý wneo, egy *gyermek* ló . . .“ 1602: „Tanczos

Benedek hideg kuty zabad zekel hwti wtan wallia...sas Janos... latam hogi Egi fekete kek *giermek* louat hoza onat el hederfaiarol^a (^aHéderfája Kk.) | „Az mi az dauit peter dolgat nezy latam hogi Egi fejer kek *giermek* lo wala nala.“

Jelentősen régebbi kolozsvári adatok kerültek elő: az itt következő összes kolozsvári adalékok időben megelőzik a térképvázlaton eddig legrégebbinek (1741) jelzettet. Íme: 1595: „Mondro Jakab vitt két *giermek* lowat Thor-dara 2 lowan... d 50“. 1598: „Sos Istwan... wallia. Mikoron Apahida(n) az Andras deak ket *giermek* lowat megh foghtuk wala terenk be az Jobagi Andras korchiomaiara ot mulatank“. 1625: „Illej Mozesnek kj az *giermek* Lowak mellett vagion... Attam Hust lib: 6.“ 1736: „T. Biró Ur(am) kezére mint fel fogott marhát modo legitimo adván Mlgos Bánffi Dénes Vrffi Tisztartaja egy seregely szürke szőrü harmad füre meno *Gyermeklovacs*kát, s azon *Gyermek* lovat T. Biro Ur(am) az Város Menesére küldvén és ottan meg találván Marton Birtalan Civisünk... mind hárman... fateallyák hogy a praedecaralt *Gyermeklo* tulajdon Márton Birtalan igaz marhája.“

3. A levéltári anyagból újabban szemem elé került *gyermekló*-adatok közül különlegesen figyelemre méltó két fejedelmi kézből származó szövegből a következőkben kiemelendő szövegrészlet. A *gyermeklónak* az erdélyi fejedelmek XVII. századi gazdálkodási ügyintézéséből származó iratanyagban való gyakori előfordulásából már eddig is arra lehetett következtetni, hogy ez a szó az írásbeliségnek társadalmilag legmagasabb szintjét képviselő fejedelmi ügyvezetés körében is közkeletű volt. Ez a két kijegyzés arról bizonykodik, hogy két **fejedelem** szókincsének nélkülözhetetlenül mindennapi rétegéhez tartozott a *gyermekló* is. Az első ilyen adalékom Bethlen Gábornak a fogarasi udvarbíróhoz intézett gazdasági utasításából került rá egyik cédulámra. Ebben az utasításban a fejedelem a lábas jószág gondozásáról szólva egyebek mellett a *gyermeklova* król így intézkedik: „Meneswnkre igen zorgalmatos gondott viselyen... *Gyermek Lowaynk* keozwll az kiket pattkolnak szokot mind(en) Eoteodik hetben Jo kouaczial Megh patkoltassa zepen

homorw pattkot verjének az Labokra hogy keormeök zorulny ne kezgyen, az kiket pedigh megh Eddigh nem pattkoltanok azoknak keörmeökeöt ell vagdalliak zepen, az Lo tanított giokron magához hyuassa megh fenyegetse Lasson igen Joll hozzayok es tanyczia zepen Eökeöt“ (A kivonatossan, átírással formában közölt utasítás e részletét I. Szádeczky Lajos: EM. IX, 623; magam az egykorú másodlatból készítettem kijegyzéseimet). A nagy gazda Bethlen mellett ugyanilyen hírben álló I. Rákóczi György még feleségéhez írt levelében, tehát a legbizalmasabb jellegű családi érintkezésben is említi a gyermeklovat. „Az bervei *gyermek lovakat* dícsirik igen — írja 1640-ben —, holnap azokat is meglátom, s ha leszen 6 egy szörü köztök, öszve válogatom édesem ökö“ (RákLev. 63. — A fejedelem ménésének összeírásában valóban több gyermeklő szerepel: GazdTörtSz. II, 52—4). Abból a gondosságból, ahogyan Bethlen a gyermeklovaknak patkoltatási eljárásáról is intézkedik, meg abból, ahogyan Rákóczi a hat egyszörü (egyforma színű) gyermeklónak a kiválogatásáról feleségének ír, az látszik, hogy a gyermeklovak a fejedelmi ménések legféltettebb lóanyagához tartoztak. De ugyanerre mutatnak az akkori társadalmi rétegződésben a magas szintű főrangú irattermelés darabjaiból kijegyzett adalékok. Ebeni László testamentomában így hagyakozik: 1661/1762: „Szabó Istvánnak a viselt Scarlát mentémet hagyom, két ökröt, egy Tehenet egy *Gjermek Lovat*“ (Moson MT.). Bálintit Zsigmond is végrendeletében (1687) például egyebek mellett úgy hagyakozik, hogy „a mikházi pátereknek adjanak két hordó bort és annak felette a ménesből egy *gyermek lovat* is; a gyergyai barátoknak is egy *gyermek lovat*“ (Radvánszky, MCsal. III, 340). Ugyanez évben Kálnoki Sámuelnek feleségéhez írt két levelében is olvashatni gyermeklőről. Az első Moldvából beszármazott lőről szól: „enis szép két moldvai *Gyermek louat* vettem“. A második levél egy betegeskedő gyermeklő iránti gondoskodásról tanúskodik: „írtam vala, hogj Retenből^a tsak viteds haza az nagj *gyermek lovat*, mint hallom semmit nem jogjult (!)“ (^aRéten Nk.). Bethlen Gergelynek 1693-ban Fogaras várából a beszercei főbíróhoz intézett le-

vele havaselvi gyermeklő-vásárlása említésekor világosan utal arra, hogy nagyon gondosan válogatta ki a hozott lóanyagból a neki tetsző gyermeklő-példányt. „Borgai Páskuly nevű iobbagjomot küldöttem volt az Olá Országban *gyermek lovak* után melljeket edgyszer ki is hozott s edgjet meg vettem bennek“ (Hurmuzaki, Doc. XV/II, 1453—4). A Jósika család hitbizományi levéltárának egy keltezetlen, de az írásjellegből ítélve XVIII. század eleji lótartási „instructio“-jában ezt olvashatni: „harmadfű korokban leg job herélni a *Gyermek lovakot*, negyed fű korokban télbe könyöb Szelidíteni, és tartani eoköt“ (Fasc. 17 No 10). A Jósika család fenesi ágának levéltárában 1731-ből fennmaradt lovászmesteri „instructio“ meg éppen körültekintően ír a gyermeklovak gondozásáról. „Az *Gyermek Lovakat* az kik nem igen gonoszok — olvasom az utasításban — gyengébben kell erőltetni az tanításban, az kik pedig gonoszabbak, erősebben kell hajtani, míg iffjak lesz(ne)k, mert ha meg erősöd(ne)k, az után vagy későbbre vagy meg sem szelidednek soha jól“. Ugyanaz az utasítás a gyermeklovak gondozására nézve még ilyen intézkedéseket tartalmaz: „A mezőn lévő Vad *gyermek lovakat*is meg néze, beis hajtattván — mondja a lovászmesternek szóló rendelkezés — meg sózni egyszer minden héten, vgy a Kancza ménestis gyakran meg nézesse a Kancza mesterrel, magais néha meg néze...“ | „Minden vjság^a után a lovak(na)k az elejeket ujjalag patkoltassa, a hátúljokat pedig ket hólnapb(an) egyszer a Paripák(na)k, A ménlovak(na)k pedig, és az vadab *gyermek lovak(na)k*, csak az elejeket patkoltassa, és az Mén lovakat is gyakran jártassák annak rendi szerént, vizre küldvén le őket gázoltatni mikor nagy sár nem lesz“ (°Újhold) | „A lovak exerciciuma pedig minden héten négy nap légyen, vgjmint hetfőn Kedden, Csötörtőkön, Szombaton. A *gyermek lovakat* pediglen minden nap kell jártatni, had tanuljanak“. — Árva Bethlen Kata végrendeletében kétszer is szerepel a gyermeklő: 1759: „*gyermek Lovam* nékem mindenkor vagyon az mejből adhatnak“ | „*Gyermek Lovat* adhatnak nekije, agyanak is.“

4. Az utóbbi években előkerült gyermekló-adataim közül nem egy a gyermeklónak olyan ponton, illetőleg vidéken való egykori jelentkezéséről tanúskodik, amely pontokról, vidékekről való előfordulást eddig nem tudtam a mellékelt térképvázlaton rögzíteni. Ezeket éppen ezért a következőkben szoros időrendben felsorolom: 1608: „az falu Georg Gereb Vrame Vala, be kerteltette, *gyermek louakot tartot raita*“ [„Joannes Balint de Also Bodoghasztonfalua“ pixidarius (60) vallomásából]. 1645: „Kiáltatua(n) ki Magyar Janos ä Barnasib egy fejer fako *gyermek louat* mellyet talalt keotue Uj uczaba(n) Farkas Ferencz haza elöt Jeot Rea Tusonb(an) (?) lako Szeoleosi Peter eouenek fogua(n) es mellette bizonyitua(n) Farkas Ferenczis, Azert kezebe attak eo keg(ne)k“ (Kolozsvár). 1655: „Deák Kata Asz(sz)ony . . . igére nékj maga jo akarrattya szerént egy negyed fű herelt szegh *gyermek lovat*, két tulkokat“ (Szentegyed SzD.). 1675: „Egi Barna lo lovasz paripa volt Egy Kis fako herelt *gyermek Lo*. Eoregh Kancza mr (!) 15// — Tavalj Kancza Csiko mr 07//7. Tavali Csodor Csikok mr 05//. Negieth füre ménő *gyermek lovak* 03// — Harmat fure méneo Csiko 05//“ (Mezőmadaras MT.). 1677: „Menesek Száma. Eörög Fako mén lo no 1. Eörög Kanczák no. 10. Herélt *Gyermek Lo* no 2. 4ed füre járo herélt *Gyermek lo* no 1. 3(ad) füre (így!) *Gyermek lo* no 1. 3(ad) fű Kancza cziko no 3. 1676-beli Czodór Czitko no. 1. 1676beli Kancza Czitko no 3“ (Uo.). 1681: „Nocza (!) Tivadar(na)k maradta(na)k lovai egy öregh kancza pej Csödör csikajával 5 egy pej meczetlen *Gyermek lo* negyed fű“ (Milvány Sz.). 1715/1719: „Néhai Czegei Vas László Ur vásarlott idősb néhai Orbán Elek Urtól egy ötödfű Sarga *Gyermek Lovat* Flor. H. — 65“ (Mezőméhes TA.). 1733: „Az Nagod Parantsolattyát alazatoson Vettem, Az Melgos Uram eő Naga részin Teleltem az Aszszony Nagy Mihalyi Jánosné Aszszonyom Kantza Lovait e szerint Öreg Kantzák Piros Pej — 8 Nyoltz Öreg szürke Kantza — nro 1 — egj Öreg Barna Kantza — nro — 1 — egj Piros Pej *Gyermek ló* — 1 — egj Tavai Fekete Paripa Csiko nro — 1... — egj Tavai Kantza Csiko, — nro 1 — egj Öreg Barnaforma Kantza, — nro — 1 — egj Öreg Barna Szörü Kantza es egj Tavai Barna szeg Kantza Csiko meg Dög-

let akiknek a Bőreket el küldetem a Több Kantza Lovakkal együtt; ezek után I(ste)n oltalmában ajánlom Nagodat es Maradok Alazatos Szolgája Nagj Márton mpr. Véts 9 Maji 1733“ (^aMarosvécs MT.). 1739: „*Germek lo fejer fako* 1. Deris (!) lo ótott fú 1. Pej szóru *Germek lo* 6. Öreg Kancza Déres (!) 2. Pej kancza öreg 4... Harmad fú pej szoru kancza 4 Tavaljj (!) kancza Csittko Pej 4. Mén Ló (!) Pej... 1 (Gyergyó). 1742: „A Bőer (!) betsületire fogada hogy most őszszel megadgya a *gyermek lovat*“ (Ohába F.). 1754: „Tavaj őszszel jöttem égy alkalmatosságal Szász Janossal... égy Pěj *Gyermek Lovatskát* vezet vala magával“ (Káptalan AF.). 1755: „A *Gyermek Lovak* jól tanul(na)k. Ditséri Vonuj őket hogy jo paripák lésznek“ (Kendilóna SzD.; Perlaki András gr. Teleki Ádámhoz). 1771: „Ugy hallottam... beszélleni hogy lettenek volna azon Gyermekek, akik a' Varga Ferentz ökgleme *Gyermek Lovát* az árokba szöktették... edjik a' Nagyobb Siklodi Miklos uram Fia, Siklodi János, a másik egj Csikfalvi *Gyermek*“ (Berekeresztúr MT.). 1772: „Vagynak é processusában Ménesek? és mint egy hány *Gyermek lovat* lehet az egész Processusbeli Falukbol ki vinni, vagyis ki fogni?“ — olvasta a főispáni körkérdésben „Baltarusus Herna“ szolgabíró, és rá így felelt: „Szegényebbek az Processusom beli Faluk hogy sem azokban tsak egy Ménes is találtatnék, hanem igyekeznek sokan egy vagy két Lovát tartani, és így nehezen hietni (!), hogy *Gyermek Lovakat* az Processusom beli falukbol ki foghasson valaki, mert ha imit amot találtatnék is egy vagy kettő, azt a feles szűkségekre nézve midjárt mihelyt fel nevelkedik, el szokták adni“ (Fejérvíz H.). 1777: „Rusz Vaszilika... égy barna Pejj *Gyermek Lovat* meg vett“ (Berend K.). 1784: „tudom hogy egy *Gyermek Lovát* akkori Tiszt Toma Szakáts eo Kegyelme az udvarba bé kapta, és azon Buza béli adosságába el vetetett“ (Szecsel Szb.). Ugyanebben a vallatásban Aszintia (!) Dragan (60) libertinus a gyermekló korát is meghatározva így vall: „...egy négy esztendos *Gyermek Lovát*... az udvarba bé kapatta“ (Uo.).

5. Az eddig elég gyengén adatolt háromszéki régiségből az időbelileg legelső történeti adat (1664: Uzon) mellé

más két, egy háromnegyed és egy fél századdal előbbi került. Íme: 1595: „Az mely *gyermeklovak* az oláhoknál vadnak, azokat is fogják szénára immár mert ideje“ (Sepsiszentgyörgy; Veress, Doc. IV, 296, Gyerófi János feleségéhez, Radvánczy Annához). 1627: „Bodolai és Vzoni Juhok(na)k Teheneknek es egjeb eoregh labas marhak(na)k szamban adasa... Menesek(ne)k szama. Eoregh szam kancza vagon Nro. 40 ennek 32 vemhes, 18 lo-uaczka, az 14 kancza czitko. Harmadfő kancza vagon Nro 5. Harmad fő *gyermek lo* Nro 8. Tauali kanczaczka is Nro 4. *Giermeklo* vagon Nro 11 mely(ne)k hetet megh hereltette(m), harmat szakacslonak hagiattam, egiket hata lonak hatta(m). Maga(m) meneseben termet szep paripa Nro 1. Vercze kek paripa Nro 1. Setet pey száár *gyermek lo* Nro 1. Giuleues paripa vagon Nro 10, kinek egjike monias. Az reghi kek paripa Nro 1. Fekete *gyermeklo* benna Nro 1. Pey szekeres lo Nro 6. Szwrke kek szekeres lo Nro 6“ (Hsz.). Háromszékből származónak minősül, de egyben már az irodalmi nyelv szintjére került szónak bizonyítja a *gyermekló* szót az az adalék, amelyet Apor Péter végrendeletéből és Metamorphosis-ából idézhetni. 1726: „Apor Farkas Eöcsem Uramnak hagyom az Cserj János Uram stucza félét, item két *gyermek lovat*.“ 1736: „...gróf Apor István... — írja az emlékiró — Mezőségen lévő faluja mellett legeltetvén szarvas marháit és ménesit... őszszel kiment oda, elé-hajtatván marháit és ménesit, megnézte, tizenyolcz s husz szép *gyermeklovakot* elajándékozott az szolgáinak, olyanokat, hogy hatvan, néha nyolczvan forintokban eladták“ (Apor, MetTrans. 319). Hozzávetőleges egyidejűségével ezzel egybevágóan a *gyermekló* XVIII. századi háromszéki életére bizonyosság ez az Apor Péter feleségének 1739-ből való állatösszeírásából idézhető kijegyzés: „Groff Kalnoki Borbara Aszony ó Nga ménesinek Szama... 1. Vilagos Pej koncza nu. 12... 4. Méczet *Gyermek Lo* nu. 11 ezekből kéttö Szürke kéttö pej egy hodos Szal Labu fako, az tóbi barna Szörü. 5. Puja Lo nu. 2. 6. Tavaj s két esztendős kancza Csiko.“ — A háromszéki adalékok sorát időben az 1768-ból származó következő kijegyzés zárja: „A nagyobb Szürke kantzat hejtottuk be harmad magával a Nagyobb volt egy két Esz-

tendos Setet vagy barna pej *gyermek lo*, a másik olyan Eger szorú forma pej“ (Páké).

6. A *gyermekló*ra vonatkozó történeti szövegdokumentumok bővülése szempontjából nem jelentéktelen az az egyébként szerény adat, amely Rákosi Ferencnek a Bihar megyei Nyüvedről Nagyercsei Toldalagi Mihályhoz a Felső-Maros menti Koronkára küldött, 1724. október 24-én kelt levelében maradt reánk. A mi szempontunkból lényegtelen szövegösszefüggésből csak ezt a részletet jegyeztem ki: „...*Gyermek Lovat* vár vala“. Ez az adat azok közé a tölem ismert meglehetősen ritka Erdélyen kívüli adatok közé tartozik, amelyeket bizonyos fenntartással földrajzilag rögzíteni tudunk. (A levél írója tudniillik lehetett erdélyi is, és ebben az esetben ez az adat nem tekinthető biharinak.) Természetesen korántsem hiszem, hogy az ilyen, nem Erdélyből való adatok ritkák lennének. Ellenkezőleg, biztos vagyok benne, hogy főként a nagyállattartó Alföld levéltáraiból és a magyarországi nagybirtokok gazdaságtörténeti anyagából még sok, e kérdésre vonatkozó érdekes adat kerülhet elő.

7. Az itt felsorolt jelentős számú adalék ismeretében sem kellene előbbi cikkemben kifejtett véleményemet a *gyermekló* szó jelentését illetően módosítani. De amint ott is idéztem olyan szórványos adalékokat, amelyek megzavarták ezt a képet, itt sem hagyhatom említetlenül ezt a három adalékot: 1642: „Öreg és *gyermek kancza* promiscue nro 51... Hatod és ötödfü *gyermekló* nro 5. Ez idei csödör csikó nro 7 Ez idei kancza csikó nro 7 Ménló nro 1“ (Gyalu K.; TT. 1895. 188; az erdélyi fiskális jószágok jövedelmének összeírásából). 1755: „Négy eszt(endős) fekete farku és serényü Pej *gyermek lo* 1. Három eszt(endős) fekete serényü és farku Pej *gyermek lo* 1. Két esztendős *Gyermek lovak* 3... Öreg kancza Lovak Nro 5... Cir(citer) 12 eszt(endős) nagy sötét Pej Kantza Lovak 2... Cir(citer) 8 eszt(endős) közép rendű barna Kantza, nyári Paripa Csikkojával Nro 1. Három eszt(endős) *Kantza gyermek lovak* nro 2... Ket eszt(endős) Kantza Csikok Nrő 3... a Bentzentzi Bironal lévő ot eszt(endős) barna pej kiseded lo“ (Batiz H.). 1765: „Ispáz Dirde el adván valami Czigányok(na)k egy lopot lovat,

idővel a Káros azon lovat a Czigányok kezén kapja..., az után meg békélvén Ispáz Dirde azon Czigányokkal, fizetett 20 M. forintokat s egy *gyermek csikó*“. — Az első idézetben a gyermekkanca, a másodikban a kancagyermeklő-nak a kancacsikó, paripacsikó és kisdéd ló (értsd: csödörcsikó) együttes emlegetése, a harmadikban pedig a gyermekcsikó éppen úgy zavar, mint első cikkemben a gyermektehén és a gyermekkanca adat. Minthogy emezek is Bogáts háromszéki gyűjtéséből valók, és a magam újabb adatai is — egy kivételével — e szék területén keletkezett iratanyagból kerültek rá az ESzT. céduláira, most már — egyelőre Háromszékre vonatkozó szóföldrajzi leszűkítéssel — elismételhetem azt, amit annak idején mondtam: Úgy látszik, hogy a *gyermek* szót egyes területeken nemcsak az állat nemére, hanem korára^a, esetleg természetére vonatkoztatva vagy esetleg valamilyen más értelmezésben is használták. Az itt idézett *gyermekcsikó* adatot azonban, úgy látom, valamelyes valószínűséggel értelmezhetjük 'fiú- azaz hím- vagy csödörcsikó'-nak is. [^aL. például ezt az adatot: 1642: „Öreg és *gyermekded* bika nro 10“ (Gyulafehérvár; TT. 1895. 182; Az erdélyi fiskális birtokok »Extractus generalis«-a).]

Ezt a néhány, a források lenyűgözően egybehangzó vallomása alapján kialakított képet zavaró adatot nem lehet a további vizsgálódásban figyelmen kívül hagyni. Ismételten rá kell terelni a figyelmet a történeti szóföldrajzi gyűjtés kiterjesztésének fontosságára. Ha aztán az ilyen kitágult szóföldrajzi érdeklődéssel végzendő kutatás kellő eredménnyel jár, az újabban felbukkanó adatok világánál eldönthető majd, hogy vajon a gyermeklő élt-e Erdélyen kívüli területeken is. (A bihari és a máramarosi adatok ezt mutatják!) Ha nem élt, a szó erdélyi, ma már elavult tájszónak bizonyul; ha pedig élt, az adatok megvallatásával kiderülhet, hogy vajon csak a tulajdonképpeni Erdélyre vagy pedig távolabbi területekre is érvényes mindaz, amit két gyermeklő-cikkemben az előbbieken megállapíthattam.

MEGHAL, MEGDÖGLIK

1. Mind az irodalmi, mind a köznyelv a címbeli első igével csak emberre vonatkoztatva él, a másodikat meg főként az állatokkal kapcsolatban használja ugyan, a közönséges, durva beszédben azonban — legtöbbször sértő, lebecsülő jelentéshangulattal — emberre vonatkoztatva is. A ma már ilyen tekintetben nagyszerűen tájékoztató ÉrtSz. e két ige használatában szintén ilyen törvényszerűséget rögzít. Az igekötő nélküli *döglük* ige származékának, a *döglődik* szónak azonban van tréfás, öngúnyoló alkalmi jelentéshasználata is az ilyenféle kijelentésben: „Hogy vagy?” — „*Döglödöm*” — válaszolja valaki. (Ezt a használatot az ÉrtSz. nem ismeri!) Megjegyzem, magam is ritkán hallottam, és ma már alig-alig hallom.

2. Először a moldvai csángó nyelvtérkép anyagának gyűjtögetése közben, 1949-ben talákoztam a *meghal* ige-
nek ettől eltérő használatával. Csángó nyelvmestereim-
től ugyanis több ponton hallottam, hogy az összes állatok *megdöglenek*, de a méhecske *meghal*. A CsángóSz. e jelölésköri érdekességet sem az északi, sem a hétfalusi csángóból nem szótárazza. Minthogy pedig ilyen használatot egyetlen más tájról sem a Tsz., sem a MTsz. nem rögzít, jó ideig azt hittem, hogy a *meghal* ige-
nek ilyen, a köznyelvitől feltűnően eltérő jelölésköri használata a különlegességekben szerfelett bővelkedő csángó nyelvjárás viszonylag újabb nyelvi fejleményének tekinthető. Az erdélyi szótörténeti adatok gyűjtögetése közben újabban olyan adatok kerültek azonban elémm, amelyek előbb jelzett hitemben megingattak. A kezemen megfordult XVI—XVIII. századi levéltári darabokban ugyanis mindegyre talákoztam a *meghal* ige-
nek állatokra vonatkoztatott használatával is. Cédulaanyagom végleges rendjének kialakulatlansága miatt csak néhány kezem ügyében lévő, a bizonyításhoz azonban éppen elégséges

szócédula szövegét iktatom most ide. Legrégebről — 1573 — a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekből írtam ki ezeket az adalékokat: „Dobo Tamasne Erzebet Azt vallia hogi tavaly karachon Tayba egi Nap haza Jeot volna talál ket eoreg *hol* (!)^a halat az hazaban... az Batyok... meg Jeo... Mond hogi az fodor Istwan towabol hozta volna Nagy sok hal *holt meg* benne. Eo meg latya hat Regen *holt meg*...“ (^a A szóhatáron fel-lépő hármassalhangzó-torlódásból a kiejtésben így hangzó *holt* szó) | „Vayda Balas Azt vallia hogi... mýkor tarchahazara akarta volna haytany az abram Iwhaz az Iwhokat az Bornemyzza towa gatýanal *holt volt meg* 50 vagy 60 Eo tette volt híyrre Kalmar Laszlonak...“ | „Lazar Simon Zwky Benedekne Jobagia azt vallia hogi... Meg lattya eotet Kalmar Laszlo... kezd panazolkodny hogi Mýnemw karat teot volna Az Maior Abraham szok Iwhay *holtak volna Meg*...“ A XVII. századból való ez: 1646: „eő semmjét el ne(m) lopatta, se ökre *megh* nem *halt* eő miatta“. A Fogaras földi Alsóporumbák 1680-i fejedelmi összeírásából jegyeztem ki ezt az adatot: „...egyik fejös Tehennek bornyuja *meghalvan*, idegen bornyu szopta“. — Még csak egy Gyergyóból, 1738-ból való adalékot jegyzek ide: „egy bika *meg holt*“.

A Tordán notáriusságot, majd főbírósságot viselt Szaniszló Zsigmond naplójából ezeket az adatokat jegyeztem ki: 1708: „hacsak mi résziben is kemény üdö lött volna is, minden marháink *megholtak* volna“ | „az ló elesvén ő Felsége alatt, az ló mindjárt *megholt*“ | „az juhaim kétféle szakadván sokat vert le az farkas... Elevenységben, az enyimben hatot értek farkasmartát, az többi *halva* szagatva“ (TT. 1890. 498, 506, 508). 1709: „hideg szelek vagy havak, fergetegek és erős hidegek voltak... az juhok példa nélkül szerte szelylyel Magyarországbán elromlottak, *elholtak*“ (i.h. 761).

E levéltári adalékok láttán elővettem a NySz.-t is: ott aztán ezekre a jelentős adatokra bukkantam: XIV. sz. m.f./1450 k.: „Az farkas meg agvan, *meg hala*“ (JókK.). 1551: „Immár több hatvan szám barmomnál *holt meg*“ (Révay Zsófia levele Révay Mihályhoz). 1590: „Az disznóc az tengerbe *halánac*“ (VizsolyiBibl.). 1608:

„Az barmoc *meg halnac*“ (MA: Bibl.). 1636: halak, madarak, barmok *halála* (Pázmány). 1669: „Ha a szamár *meg hal*, le-vonnyác a bürét“ (Czeglédy: Redivivus Japhetke).

3. Újabbán gyűjtött szótörténeti anyag meg a NySz. adalékainak ismeretében alaptalannak bizonyul tehát Zolnai Gyulának az a véleménye, hogy a *meghal* ige azok közé a szók közé tartozik, amelyeket némely fogalmakra, így állatra vonatkoztatva nem használunk, bár jelentésüknél fogva alkalmazhatók lennének (l. OklSz. XIV. 1.).

Az itt felsorolt sok XVI—XVIII. századi okleveles adat — gondolom — éppen eléggé bizonyítja azt, hogy a régiségben a *meghal* igét nemcsak ember, hanem különböző állatok: az előbb felsorolt adatok szerint bika, borjú, juh, szamár (gyűjtőnévvel: barom), farkas, sőt hal elpusztulásának megjelölésére is alkalmazták. A *meghal* és a *megdöglik* igének az a jelölésköri szétválása, amely a mai nyelvbeli jelölésköri használatot eredményezte, a köz- és az irodalmi nyelvben csak viszonylag újabbán, egyelőre közelebről meg nem határozható korban véglegződhetett.

4. Az elmondottak tekintetbevételével nem feltűnő tehát, hogy a moldvai csángóban még ma is ilyen vonatkozású használattal találkozunk. A meglepő inkább az, hogy éppen csak a méhvel kapcsolatban őrződött meg a csángóban a *meghal*-nak ilyen körbeli használata. Úgy látszik azonban, hogy száz évvel ezelőtt még más magyar nyelvjárásokban is volt példa az ilyenféle jelölésköri eltokozódásra. Legalábbis a nagyon sokat tudó CzF. *meghal* szócikkében egyebek mellett ezt olvasom: „Szoros ért. emberről mondjuk, midőn élni megszűnik. A többi állat megdöglik vagy elvész. A nép némi kegyeletből a méhről szokta még mondani, hogy *meghal*.“ (A *hal* ige szócikkében a CzF. — más fogalmazásban — ugyanezt ismétli.) Ezek után igazán feltűnő, hogy sem a Tsz., sem a MTsz. nem tartalmaz sehonnan a *meghal* ige ilyen jelölésköri használatára vonatkozó adalékot, és nem lelhetni erre bizonyító adatokat a SzamSz.-ban, az OrmSz.-ban és a SzegSz.-ban sem. De ezek után is kíváncsiak lehetünk, hogy vajon az ÚMTsz. cédulaanyagából nem kerül-e majd elő valahon-

nan e jelölésköri eltokozódásról tanúskodó, mindeddig lappangó adalék.

5. A bennem kíváncsiskodó sejtelenre cikkecském megjelenése után hamarosan válasz is érkezett Deme László és Jakab István hozzászólásában. Deme a Magyar Nyelvatlasz ellenőrző gyűjtésén a Pest, Nógrád, Heves megye összeszögellése táján a méhhez kapcsolatban négy ponton jegyezte le a *hal*, *meghal* és *kihal* igét, két ponton ezzel együtt az *elpusztul* igével is élnek ilyen használati körben. Egy ponton csak az *elpusztul* igét használják. (Az adatok mind idősebb rendűektől, 53—86 év közötti asszonyoktól és férfiaktól származnak.) Ezeket a Deme gyűjtötte adatokat (MNY. LXI, 249) kiegészítik Jakabnak a csehszlovákiai Szenc vidékéről származó értesülései (i.h. 247—9). A szenci általános és középiskola növendékeinek bevonásával „indirekt rákérdezés“-sel e vidék több pontján élő használatúnak bizonyult a *meghal*, *elhal*, *kihal* igének méhre vonatkoztatása. De méhészek és nem méhészek körében is nagyon elterjedt már az *elpusztul*, *kipusztul*, *kivesz* is. Érdekes párhuzamosság jelentkezik e tekintetben a szlovák lakosság szóhasználatában: a szlovákok is 'meghal' vagy 'elpusztul' jelentésű igét (*zomriet'*, *zahynút*) használják a méhre vonatkoztatva, csak nagyon kevesen élnek a *zdochne* 'megdöglik' igével. A csallóközi Szeredahelyről származó értesülés szerint ott nemcsak a méhek, hanem még a fecskék is meghalnak.

6. Ezek után most már igazán biztosak lehetünk afelől, hogy a magyar nyelvjárások közül még nagyon sokban találkozhatni a jelölésköri eltokozódás ilyenféle eseteivel. Kívánatos lenne, ha az ÚMTsz. anyagába mentől több pontról és szóföldrajzi szempontból minél színesebb tájszó-anyag kerülne be a fecske, a méhecske meg esetleg más állat kimúlásának jelölésére vonatkozóan.

A KALANDOS RÉGI ÉS MAI JELENTÉSEIHEZ

Az ESzT. céduláit forgatva a következő adatokra akadtam: 1727: „*Kalandosság* után valo Kaszállo“ (Gyalu K.). 1754: „...vagynak olyan természetű Rétek is, amellyek eleitől fogva a... *Kalandosnak* és egy hazfiak(na)k számára valok ugyan Harangozonak is...“ | „...Mindezen meg irt *Kalandos* Egy hazfiak és Harangozó számára járandó szánto földek és Széna füvek megdézsmáltatnak...“ (Uo.).

A fentebbi kijegyzésekben olvasható *kalandos* köznévi magyarázatához nem kell a *kalandos-társulatok* történetét részletesen ismertetnem. Elég, ha a Gyaluhoz közel eső Kolozsváron ma is meglévő *kalandos-társulat* történeti kialakulásából annyit tudunk, hogy e társulatok mint a középkori oltár-társulatok utódai a kolozsvári földművesek alkotta céhszerű alakulatok. E *kalandos-társulatok* története még a maga egészében tisztázatlan ugyan, annyi azonban kétségtelen, hogy például a kolozsvári, régebbi hidelvi *kalandos-társulat* 1625-i kiváltságlevelében e társulat tagjai a társulati szabályok megalkotásakor így nyilatkoznak: „...ítéljük jónak lenni, hogy... szerezzünk valami szép rendtartást egymás között az halottaknak eltemetések felől... Annak okáért noha ennek előtte való esztendőekben is volt szép rendtartásunk: de mostan mind hogy az Úr Isten meg szaporított bennünket, rendeltünk egy bizonyos *Calandost*“. A következőkben a szabályzat 14. pontja, mellett, hogy a társulat szervezetéről, a tagok jogairól és kötelességéről szól, a *kalandos atyafia*knak a temetésre való egybehívásáról is így intézkedik: „Ha penig valamely atyánkfiának halottja leszen, tehát apánknek^a először, annak utána a két dékánnak^b tegye hírré: Az apánk mingyárást az *Calandos* tábláját bocsássa el^c arra az órára, az melyre az keserves akarja, és mindgyárást a dekánoknak legyen gondjok a sír ásásra... valaki a sír-

ásásban avagy az testnek viteliben jelen nem volna annak is az büntetése dr. 12. tizenkét pénz.“ (Lindner Gusztáv, A kolozsvári kalandos-társulatok: EM. XI, 65. kk; ez idézetet l. a 219—21. l.-on. — ^a A társulat feje. ^b A társaság íródeákja és gondnoka. ^c A tagokhoz küldendő hirdető táblát indítsa el). A kolozsvári kalandos-társulatok tehát a XVII. század elejétől kezdve szinte kizárólag temetkezési társulatok voltak. Ezt tudva, könnyen értelmezhetjük az előbb idézett három gyalui okleveles adatot is. A gyalui kalandos emlegetése alkalmával a helység kicsiny volta miatt nem gondolhatunk valamiféle nagy létszámú temetkezési társulatra, hanem csak arra, hogy ott is voltak olyan egyháztagok, akik a temetések irányításával, a halottnak a temetőbe való kivitelével és főként a sírásással voltak megbízva. Ezeket *kalandosok*-nak vagy *kalandos egyházfiak*-nak nevezték. A kalandos név használata jó bizonyíték egy városias polgári intézményünknek a falusi lakosság körébe való leszállására. Meg kell azonban jegyezni, hogy az annál is könnyebb volt, mivel Gyalu mint előbb püspöki, aztán fejedelmi, majd Bánffy-birtokközpont erősített jellegénél fogva bizonyos városias kiváltságokat élvezett: lakóinak szabad része is „városi polgár“-nak tartotta magát. Így magyarázható, hogy az idevaló református lakosság legalább elnevezésében, sőt esetleg csökevényes formában mint intézményt is, átvette Kolozsvártól a kalandosság-ot. Ezt az is elősegítette, hogy a kis „város“ lakosai között természetesen sok iparos lehetett. A kalandosság története pedig azt mutatja, hogy elsősorban a városi iparos lakosság tömörült ilyen kalandos-társulatokba.

Ami aztán a *kalandos* szó itt jelentkező régiségbeli jelentését illeti, az idézett egykorú szövegekből jól látható, hogy a XVII—XVIII. században e szónak gyűjtőnévszerű 'temetkezési célokra alakult társaság'-féle jelentése volt. Ebből az egykorú kolozsvári jelentésből fejlődött általánosabb jelentéshasználattal találkozunk éppen a kolozsvári Heltai Gáspár egyik meséjében: 1566: „Rosz kalandosba állottál be“ — mondja a szamar a lónak (NySz.). E 'társaság' jelentés mellett volt a szónak a régiségben 'kalandos-társ' értelme is.

A *kalandos* szónak ma közkeletű jelentését a következő gondolatsor tekintetbevételével érthetjük meg: Minthogy a *kalandos-társaságok* a céhekhez hasonlóan este és éjjel tartották dorbézolásban folytatódó összejöveteleiket, a késő éjjel, illetőleg kora hajnalban hazainduló férjek és legények éjjeli-hajnali, sokszor nem éppen egyenesen hazavezető csatangolásai miatt könnyen kifejlődhetett a *kalandos* vélt alapszavából a *kaland* szóból alakult *kalandoz* igének 'kószál, csavarog' jelentése. A nyelvújítás korában aztán Versegly Ferenc vonta el (1805) ebből az igéből az irodalmi nyelv mai *kaland* szavát. Ekkorig azonban már a régi *kalandos* szó a köznyelvből összes jelentéseivel együtt elavult, és így a mai irodalmi nyelvi-köznyelvi *kalandos* új jelentésével valamikor a múlt század folyamán keletkezhetett a nyelvújítóktól használt „új” *kaland* szó -s melléknévképzős származékaként úgy, mint ahogy a *rém*, *veszedelem* és *veszély* szóból a *rémes*, *veszedelmes* és *veszélyes* alakult (NySz., NyŰSz., Horger, MSzav., SzófSz.).

1940/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÁPTALAN, KONVENT

1. A címbeli *káptalan* szónak Tolnai Vilmos (MNY. VII, 328), Horger Antal (MSzav. 96) és nyomukban Bár-
czi Géza (SzófSz.) csak 'capitulum' jelentését ismeri, ho-
lott már Kertész Manó számolt e szónak 'capitularis; a
káptalani tisztség viselője' jelentésével is (Szok. 254).
Magam még régebben szintén kimutattam ugyan az ar-
chivarius capituli' jelentést (MNY. XXXV, 260; ezt vagy-
lagos jelentésbeli lehetőségként Csefkó Gyula: MNY. XL,
116 is említi), utólagos fenntartásként meg kell azonban
jegyezmem, hogy ilyen értelmezésre kétségtelenül elfo-
gadható régiségbeli bizonyíték eddig nem került elő.

Míg a *káptalan* szó 'capitulum' jelentésben település-
névi összetételben már 1426-ból (Jakubovich Emil: MNY.
X, 82; id. a SzófSz. is), köznévként pedig a JókK.-ből
adatolható, a 'capitularis' jelentésre eddig csak Cserei
Mihálytól idézett, XVIII. század eleji adatokat ismertünk
(l. Csefkó: i.h.). Az oklevélszótári anyaggyűjtés rendjén
elém vetődött, ide vonható *káptalan*-adatok egyrészt az
első jelentkezés időpontja, másrészt meg a földrajzi elő-
fordulás tekintetében valamelyest módosítják az eddigi
megállapításokat.

2. A *káptalan* szó 'capitularis' jelentésére a legrégebbi
adatot a Wesselényi-levéltár egy 1551-ből ránk maradt,
sajnos helyjelzés nélküli, de minden valószínűséggel Le-
leszen kelt oklevelének kezdő-formulája őrizte meg: „My
Body Georgh az Lelezy zent kerezt Eg hazanak *kapta-
lanja*...“ Ez a legrégebbi és egyben Erdélyen kívülről
származó adalék. A többi, az eddiginél jóval előbbi, il-
letőleg e jelentésben a szónak a XIX. század elejéig való
továbbélését bizonyító adalék mind Erdélyből való. A
gyűjtésemből kezem ügyébe került adalékok itt követ-
keznek:

1598: „Maiady Lazlo varady *Captalan* Bihar varme-
gienek Notariussa“ (Várad). 1617: „Debreczeni Janos Fe-

yérwari egyik *kaptalan*“ (Gyulafehérvár). 1619: „az vi-
 tézlő Dereczeni János fejevári *fő kaptalan*“ (uo.; Veress,
 Doc. IX, 206). 1620: „keotteotte uolt *kaptalanok* eleott...
 zallagul“ (Kolozsorsa). 1620/1754: „Mi Debreczeni János
 Fejevári egyik *Kaptalan*“ | „Mi Fejér Vári *Káptalanok*
 adjuk emlekezetre mindenek(ne)k a kiknek illik...“.
 1630: „teőb Nemes Ember nalanál ot nem volt ackor, sem
kaptalan, sem Cancellarista Deak, kik statualtak volna“
 (Nagyenyed) | „eő volt az Regius az *Káptala(n)* mellett,
 mikor iktata magat az szegeni megh holt Uas Györgi
 Ura(m) Balashazaban“ [„Nic. Rationi de Szenteged“ (60)
 nemes vall.-ból]. 1636: „Thordai Peter Deak Vram Co-
 losvary edgyik *Captalan*“.
 1640: „Hogy az mely határ-
 járás ennek előtte a kolosvári *káptalan* vram Péchy Já-
 nos által meglett,... ezután is legyen ugy...“ (Márama-
 ros; Tagányi, ErdO. I, 450) | „instructiodat a *káptalanok*
 közül az melyik jobb és szép író, mindjárt de verbo ad
 verbum parialtasd (:de az várbul ki ne hagyd vinni :)
 házat rendelvén ott benn az hol írja“ (Gyulafehérvár;
 I. Rákóczi György levele feleségéhez: MonO. XXIV, 67).
 1642: „Az mikoron Fodor Pal Deak Iktatta volna ma-
 gat... az *kaptalanok* ezek voltak Bojthj Gaspar es Kws
 faludj Andras.“ 1649: „hivatá Szegénny Ur(am) a *kap-
 talant* Néhai Peter Deákot“ (Kolozsvár). 1655: „tartozza-
 nak Fejevárrá az *Captalanokhoz* bizonyos becsületes hi-
 teles Attyokfiai... authenticálnj Váras pecséti alat“
 (Nyén Hsz.). 1658: „Az *káptalanok* most nem munkálkod-
 nak ha parancsolnak is“ (Tasnád; ifj. Rákóczi György
 anyjához: MonO. XXIV, 557). 1659: „Benkeő Balint
 Ur(am) mint *kaptalan*, olvassa elottünk az Donatiojat“
 (Csomafája K.). 1674: (A regestrumok) „kikeresésére ren-
 delt edgyik Colosvári *Captalan* es egj Deakunk...“ 1675:
 „En Balintith Sigmond Toroczkoj Ferencz Ur(am) eo
 kglme ugy mint Eggyk *Captalan* előtt Contradicalok“.
 1677/1754: „Gyarmati István Fejevári egyik *Captalan*“.
 1693: „Viczei István Colos Monostori *Captalan*“.
 1717: „Mikor az *Kaptalanokot* hatar jarni ki hoztuk volt is
 es az Metesdiekkel az határt ki jártuk, akkor az Czelnai
 határ mind az Igeni, mind az Metesdi határokat meg-
 szakasztotta.“ 1777: „...melly helyet most... az Vá-
 radi *Káptalanos* Urak birnak“. XVIII. sz. vége: „A ki

joventő *kaptalan* urak határozzák el Lélek szerént, hogy a Grofné mennyi Adosságot végyen magára... 's annyi iratassék a Contractusba" | „17a p(raesen)tis estvére Gyujto ur, és a' 2 *kaptalan* Drasson lesznek, 18a a dolgot Stylusba vésszük" (N. Solymosi Koncz József keze írása). 1807: „Bodo István... Kolos V(á)r(me)gyében Assessor, *káptalan* mellet ifju korában, a régi irást tanulván, olvasni tudja" (Ördögkeresztúr K.).

Ez a néhány adat időbelileg az eddig ismertnél jó másfélszáz évvel előbből is élőknek mutatja a *káptalan*-t 'capitularis' jelentésben, és földrajzilag a szorosabb értelemben vett Erdélyen kívüli pontokról is rögzít egy-két adalékot. E szóra tehát a jelzett jelentésben 1551-től 1807-ig van adalékunk; szólásban — *Nem vagyok káptalan* — eltokozódva ma is él (l. előbb a 49—50. l.-on).

3. Nyelvtörténeti szótárainknak és szójegyzékeinknek (NySz.; OklSz.; HszSzj.) érdekesen jellemző, de egyben sajnálatos hiánya, hogy a hiteles helyek másikának, a *konvent*-nek nevét bennük címszóként nem találjuk meg, de ilyen 'hiteles hely' és belőle fejlődött más jelentésben nem tartják nyilván e szót értelmező szótáraink sem (l. CzF.; Balassa; ÉrtSz.). Az ÉrtSz.-ban van ugyan *konvent* szócikk, de — bár a szótár *tört(éneti)* megjelöléssel is közöl értelmezéseket, ez esetben csak a francia történelemből ismert 'forradalmi törvényhozó testület' jelentést szótárazza, a magyar régiségbeli — itt érdeklődési körünkbe került — közkeletű jelentést nem. Pedig, hogy a *káptala* a *nhoz* hasonlóan a *konvent* szó is élő tagja volt a magyar régiség szóincsének, azt az egykorú leveles-anyag forogatói jó lélekkel bizonyíthatják. Sajnos, erre a szóra nézve teljességükben még rendezetlen oklevéltári céduláim közül jóval kevesebb adalékot tudok hirtelenjében kiválogatni, mint az előbbi tisztségnévre: 1. '(szerzetesi) hiteles hely': 1606: „Keowendi Mathias Colosmonostori *Conuent*-beli Requisitor" — 2. 'hiteleshelyi tisztségviselő': 1586 k.: „Zegedy Georgnek es az owarý Janos deaknak Kolosmonostory *Conuent*nek kezek Jrasa alat az ozlasok... az Regestromban megh wagio(n) Irwa" (Kolozsvári sáfárpolgári számadáskönyvből). 1587: „28 Iunj Sos Janos viszi ket louon az *Conuent* vraitat Máchjkasra onnet Pataba(n) attam —/50" (Uo.). 1592: „Az Monostori vezaý Gergý

deyaknak füzettem Az Conüentnek egy Nehagȳ (!) Rend-
 belȳ Irasértt f 5 d 50“ (Uo.). 1593: „B: vram külde Gergi
 deiakot... hoga az Conüentteket Monostorra az paphoz
 hya“. 1594: „Mattyass Deiakott az konentet vyzi Molnar
 Gaspar 2 Louan zekeren“ (Uo.). 1595: „Az Conüent Wrai-
 mat vitte Nagy Antal 4 loual“. 1596: „Az Conuent Matyas
 deak a tartozik f — 58 d. 90.“ (Uo. — a Az itt emlegetett
 konvent nyilvánvalóan azonos az 1. jelentés alatt közölt
 történeti adalékban szereplő Keowendi Mathiassal) | „Biro
 vram paranchola hoga eggyietmast vigiek Apahidara ebed-
 re az Iktato polgar Vrainnak es Conuenteknek“. 1597:
 „Az Conuenteknek lewel arraba az Jozagrol walo Privi-
 legiumert f 40“ | „Az Conuent wrainknak az Relatoriatul
 nem feszedtwnk (!) papirosra... /01“ (Uo.).

4. Az itt felsorolt, eddig ismeretlen szótörténeti ada-
 lékokból így is látható, hogy a magyarországi és erdélyi
 latin nyelvű oklevelezésben elég gyakran előkerülő latin
conventus szó legalább a XVI. században *konvent* alakban
 előfordul a magyar oklevelezés nyelvében is, sőt már a
 XVI. század végére — a *káptalan* szóhoz hasonlóan — a
 'conventus' jelentés mellé kifejlődött 'konventi tisztség-
 viselő; conventualis' jelentése is. A második és minden
 bizonnyal másodlagos jelentés kifejlődését alkalmasint a
 testvérintézmény, a *káptalan* első 'capitulum' jelen-
 tésében már legalább a XVI. század első felében végbe-
 ment jelentésfejlődés is befolyásolhatta.

Ami aztán a magyar *konvent* szóban a latin alanyeset-
 beli *-us* végződés elmaradását illeti, ehhez az *adventus* >
advent, *angelus* > *angyal*, *apostolus* > *apostol*, *decanus* >
dékán, *chorus* > *kar*, *praepositus* > *prépost* és a R. *le-*
gatus > *legát*, *praelatus* > *prelát*-féle elvonásos alakfej-
 lődés — az ugyanilyen jellegű feles számú személynévi
 alakulás (*Albertus* > *Albert*, *Fabianus* > *Fábián*, *Fran-*
ciscus > *Ferenc*, *Colomanus* > *Kálmán* stb.) mellett —
 meggyőző analógiákat szolgáltat (l. erre nézve: Fludoro-
 vits Jolán: MNy. XVI, 192; Uő.: LatJsz. 13).

KÜLFÖLD, KÜLFÖLDI

Az EtSz.-ban e köznevünknek következő jelentéseit látom: 1. a) 'városon kívül fekvő helyen lakó; falusi, vidéki'; b) 'ausländisch, fremdländisch, fremd' — 2. a) 'falusi, vidéki, Dorfbewohner, Landsmann'; b) 'exterraneus, Ausländer'. (Az 1a és a 2a jelentés az ÉrtSz. szerint elavult.)

Kolozsvár város ó-levéltára XVI. századi városi jegyzőkönyveinek átnézése rendjén találok erdélyi vonatkozásban legrégebbiről a címbeli szónak fennebb jelzett, elavultnak minősített 1a jelentésével, sajnos, azonban cédulaanyagom rendezetlen volta miatt kijegyzéseimet nem tudom itt idézni, illetőleg felhasználni, de a Kalotaszeg tőszomszédságában fekvő Gyalu régi nyelvéből meg a mai kalotaszegi népnyelvből idézhetek egy-egy idevonható adalékot. Íme: 1737: „... akármelly Városi és külföldi ^a Emberek(ne)k szabad vólt marha, berbécs, bárány, sertés etc. hust árulni“ (ESzT.; l. még Jakó, GyU. 368. — ^a Gyalun kívüli helyről való). Ady László (Nagykapus) egyik régebbi beszélgetésünk során megemlítette, hogy a falubeli magyarok a falu határán kívül eső területet *külföld*-nek, a másfalusit pedig *külföldi*-nek nevezik. Azért is érdekes ez, mert Nagykapus tudvalevőleg Gyaluval tőszomszédos hely, és így a régiségből idézett gyalui adat meg a mai nagykapusi jelentéshasználat között a történeti folytonosság bátran megállapítható.

Az 1a. jelentés tehát legalábbis nyelvjárási szinten máig sem avult el. Egyelőre azonban e két szónak Nagykapus nyelvében megfigyelt jelentését Erdély más részéből a rendelkezésre álló forrásokból, illetőleg a mai nyelvjárásokból nem tudom kimutatni.

1940

NYÍR, NYÍRES

E helyneveinkben önállóan vagy összetételekben szereplő két köznevünket 1. 'nyírfa: betula; Birke' és 2. 'nyírfás hely; betuletum; Birkenwald', illetőleg a melléknévi *nyíres* származékot csak ez utóbbi jelentéssel szokták értelmezni, bár az OklSz. megkérdőjelezve a nyír szónak 'palus; Sumpf' és a *nyíres* ~ *nyírésnek*, 'paludosus; sumpfig' jelentését is ismeri.

Az, hogy a *nyír* szót mint 'mocsár' jelentésű köznevet a régiségből nem lehet kimutatni, nem elégséges ok arra, hogy a helynévmagyarázatokban a szó e jelentését elhanyagoljuk, hisz e köznév megfelelőinek ilyen jelentése a rokon nyelvekben egészen közönséges (vö. Ethn. IV, 283 kk.; Nyr. XXXII, 419; MNy. XXIII, 315, XXVI, 395). Alig lehet kétséges, hogy így kell magyaráznunk a következő okleveles helynévi adatokat: 1307: „In iunctura aquarum *Nyrokol* et *Fyuzuelg uocatarum*“ (OklSz. l. *nyír*). 1327/1466?: „Iuxta pontem *Nyrhyda* vocatum“ (Uo.). 1470: „Cuiusdam vallis *Nyrwapa* vocate“ (I.h. *nyír* 3.). 1340: „In loco *Nyreswelg* dicto“ (Uo.). 1470: „Penes quendam riuulum *Nyrespathak* apellatum“ (Uo. l. *nyíres*). 1755: „A *nyír* mezon kaszáló“. | „A *Nyír* mezoben“ (k.; EHAD.) | „a *Nyír* völgy felé lévő fordulóban az Kis Gátnál“ (sz) [Burjánosúj-buda K.; BHn. 49]. 1771: „ezen Lapos To nevezetű kaszáló Réttye... szomszédgya a régi Tógáttya vagyis töltése a Diosi *Nyír* Oldal felé vagy Délre a *Nyír* Völgy nevü Rét“ (Diós K.; i.h. 67). 1780: „A *Nyír* Völgyben“ (sz) [Burjánosóbuda K.; i.h. 42].

A szatmári „Tykud praedium“ határjáró oklevelének kivonatában szereplő „*Nyri* Eger“ (1352) a hiányos leírás alapján is vízrajzi tényezőnek állítható (A CD. VII/3. 24 Szirmay »Szatmár vármegye«-je nyomán közli). Érdekes a Szilágy megyei *Nyirsid* is. Ennek a régiségben a következő alakváltozatait ismerjük: 1385: *Nyirsed*; 1411: *Nyrsyd*; 1423: *Nyrsegh*; 1475: *Nyrswed*; 1543: *Nyrsjđ*;

1548: *Nirszegh*; 1549: *Nyrsiea* (!); 1564: *Nyrseed*; 1570: *Nýrsýd*. — A helynév utótagja kétségtelenül a köznévi használatban kihalt *séd* 'rivulus, alveus' szót őrizte meg; az eltérő *sýd* ~ *syd* ~ *sewd* (~ *szeg*) alakok részben nyelvjárási változatok *séd* ~ *sid* ~ *sid* részben elírt vagy népetimológia útján támadt formák. A *Nyír*-előtagban csak a 'mocsár' jelentésű *nyír* köznévi lappanghat, hisz a falun keresztülfolyó patak a határban mocsaras, vizenyős területen megy át. *Nyírséd* > *Nyírsid* > *Nyírsid* községnevünk tehát bátran így értelmezhető: Mocsárpatak (MNy, XXXV, 51). Ugyanígy a háromszéki Réty község határában a Rétyi *nyír* nevezetű mocsaras terület nevének utótagja is csak a *nyír* szavunk 'mocsár' és nem 1. 'Birke' vagy 2. 'Birkenwald' jelentésével értelmezhető.

Még csak egy, e csoportba vonható *Nyíres*-re akarok rámutatni, a Dés környéki *Szásznyíres*-re. Kádár József azt írja, hogy e település „nevét *nyíres* erdeje s hajdani szász lakosai után vette“ (l. tőle: SzDMon. V, 266). Figyelmen kívül hagyva azt, hogy például már a XVIII. századi birtokösszeírásokban nyomát sem találni itt *nyírerdő*-nek (ez még nem volna elégséges ellenbizonyíték, hiszen előbb, a névadás idejében lehetett!), a helyrajz történeti és jelenlegi ismerete is inkább arra jogosít fel, hogy a helynév utótagjának a 'mocsaras hely' értelmezést adjuk, hiszen a helynevek tanúsága szerint *Szásznyíres* határa különösen régebben vízben bő, vizenyős, mocsaras, tavas jellegű volt (l. EM., XXXVII, 3, 35 és ETF. 91. sz. 5, 33). Egyébként a *nyírfa* is a mocsaras területeket kedveli, s neve is innen származik: a *nyírfa* eredeti jelentése 'mocsárfa'. Valószínűnek tartom, hogy nemcsak ebben a helységnévben magyarázható így a *nyír* és a *nyíres* köznévi, hanem még nagyon sok *Nyír* és *Nyíres* esetében kimutatható az azt, hogy a helynévadás külső indítéka gyanánt alig-alig szerepelhetett a növényvilág, de annál inkább a terület vízrajzi jellege.

SÉD ~ SÍD ~ SID

Közelebbről levéltári kutatás közben kezembe került a Kolozs megyei Széplaknak 1228. évi határjáró levele. Az 1378-ból származó átírásban egy ilyen oklevélrészletet olvastam: „... iuxta alium rivulum qui vocatur *Ofoio syd*“. A helynevet magam *Oszojó síd*-nek olvasom, bár az előtag olvasatát kétesnek tartom. Ebben az esetben azonban engem csak a *síd*-nek olvasott utótag érdekel. Ez a *síd* kétségtelenül az először 1084-ben emlegetett *séd(ü)* 'rivulus, fluentum' köznév *i*-ző változata (vö. NySz.). Az általam előbb idézett *síd* adat a legrégebbi ilyen változat, de későbből több mását is ismerjük. Íme: 1254: „Hinc ad *Sidfy*“. 1294/1367: „Venit ad Ryuum qui vocatur *Syd*“. 1328: „Quendam riuum Kiralsidi dictum“. 1334: „A quodam riuulo Meelsyd nominato“ (OkI Sz.). 1411: „Nyr-syd“. 1543: „Nyrsyd“. 1570: „Nýrsýd“ (Petri, SzMon. IV, 152 kk. és Csánki I, 561). 1752: „Nyirsid“ (EHAd.).

A *séd* köznév legrégebbi előfordulása: *sedu* azt mutatja, hogy e köznévünk is az Árpád-kor vége felé még két szótagú volt, és minden valószínűséggel *sédü*-nek hangzott. A XIII. század vége — a XIV. század eleje tájára azonban a tövégi rövid magánhangzók sorvadásának eredményeképpen e vízrajzi köznév is egytagúvá alakult. Egy XIV. század elején 1261-re hamisított dési határjáró levél *Melsed* szórványában már ez a rövidült alak olvasható (ETF. 101. sz. 44; MNy. LXII, 420 kk.). Csak a tövégi rövid magánhangzó sorvadása útján keletkezett *séd*-ből fejlődhetett egyes *i*-ző vidékeken *síd*.

Úgy látszik azonban, hogy a *séd* > *síd* változással e köznév fejlődése nem fejeződött be. Legalábbis a Szilágy megyei *Nyirsid* községnév ezt mutatja. Ugyanis e helységnév utótagjában szintén a *séd(ü)* > *síd* köznév rejtőzhetik (vö. MNy. XXXII, 42), csakhogy itt a *síd*-ből mennyiségi változással *síd* lett. Lehet azonban, hogy e változás már nem is a magyar nyelvben folyt le. A település

nagyon régen román lakosságú falu, ha volt is valaha magyarság benne, az Váradnak török kézre jutása után elpusztult (vö. Petri i.h.). Minthogy az *i-ző* szavakban a Szilágyságban még ma is hosszú az illabiális elülső hangrendű felső nyelvállású magánhangzó, az említett községnévbeli *sid* változatot a román *Mirsid* (olv. *Mnyirsid*) visszakölcsönzése útján előállott fejlődésnek kell tekintenünk. Ezt az is bizonyítani látszik, hogy köznévi szerepében nagyon hamar, talán még a középkorban kihalt *séd* ~ *sid* szavunk *sid* változatát máshonnan egyelőre nem tudjuk kimutatni.

1939

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SUTÁS

Az OklSz. 1437-ből ezt az adatot idézi: „Matheo dicto *Swthas*“, és hozzá a következő megkérdőjelezett értelmezést fűzi: „diminutivum ad *suta*, diminutiv zu *suta*“. Bár ez az értelmezés is lehetséges, mégis valószínűnek tartom, hogy a *Swthas* (olv. Sutás) név itt nem a *suta* 1. 'balkezes'; 2. 'kajlaszarvú' köznévi kicsinyítő képzős származéka, hanem a *suta* 'a vadászok nyelvén nőstény gímvad az első üzekedés idején' (CzF.) köznévi -s képzős alakja. Megerősít ebben a feltevésben az az adat, amelyet egy 1743-ban Mezőörményesen kelt birtokösszeírásból jegyeztem ki. A kijegyzésem szerint bizonyos jobbágyok „egy kenyeren vadnak egj szolgálatot is praestálnak a Vadas kertre viselnek gondot vulgo *Sutások*“. — E félreérthetetlen felvilágosítás fényében valószínűbbnek tartom, hogy az 1437-ből való adat is ilyen vadaskertre gondot viselő és nem balkezes személyre vonatkozik, hiszen ott is egy Máté nevű ember népies nevével van dolgunk. Okleveleinkben a latin „dicto“ és „vulgo“ kifejezés, mint köztudomású, mindig a kérdéses alak közkeletű, mindenki által ismert és használt, gyakran éppen népi voltára utal.

A SZÁLLÍT ÉS A MEGSZÁLLÍT EGYIK FEUDALIZMUSKORI JELENTÉSÉHEZ

Levéltári kutatás közben XVII—XVIII. századi okleveleinkben szinte naponként találkozom e két, a régiségben különleges értelemben is általánosan használt szóval. Mind a NySz.-ban, mind pedig az OklSz.-ban több adatot találhatunk ugyan e két címbeli szavunkra, de egyik szótár adatai között sem leltem olyat, amely e két szónak a jobbágyság történetéből tőlem ismert egyik különleges jelentésére mutatna rá. Hogy melyik jelentésre gondolok, arra nézve szótörténeti gyűjtésem adalékai közül csak ezt a két kijegyzést idézem: 1756: „Ezen Czigányok — olvasom a Hunyad megyei Bukuresten tartott egyik vallatás szövegében — minnyájan vas mivesek lévén, az említett akkori Possessor Vrak magok Joszágokban, nevezetesen Makrai Vrak Hunyad vármegyében Pestesre szállították s mostis ottan laknak“. Egy másik, Szásznyíresen tartott vallatásból ezt jegyeztem ki: 1796: „idősbb Simon Jánostis Alparétrol szállították volt az idevezült Urak a ide Sz Nyiresre“ (a A gróf Kornisok). Az e két kijegyzésbeli szállít ige jobbágyvilágbeli jelentésére még világosabban mutat rá néhány itt alább ismertetendő egykorú nyilatkozat.

Mikor 1717. március 25-én Nalátzi Lajos a maga nevére kibocsátott fejedelmi vallató-paranccsal nemes Fejér vármegyében, Sárdon nemes Munkátsi János uramnak a Horgas utzában lévő házánál vallatást tartat egy Algya Iuon nevű, mesterségére nézve szücs jobbágya ügyében, a vallatáskor Ajtai Dániel (46 éves) nemes személy a következőket mondja: „Tudom bizonyosan Algya Iuont a Szótöt Sebessi Menyhárt Ur(am) mikor meg vette harmad fél száz for(in)tokon Miksa István Ur(am)tul, én Tisztartója lévén eő kglmének, parantsolá nékem hogy hozatnám el oláh Bocsárdrul az Béres Szekerekkel ide Sárdra, el is hozatt(am) s szállítottam az Széles Gyorgjné

háza féléb(en), szolgálta is eő kglmét, mind mesterségével, mind egyébbel a mire fordítok míg Sebessi Ur(am) Szebenbe bé ment...“ Ugyanerről a jobbágyról ugyanazon vallatás rendjén egyik jobbágytársa, a 60 év körüli Por-kár Iuon ezt vallja: „Tudom bizonyosan, hogy... a ké(rdés)b(en) forgó személy... Olah Bocsárdi Jobbagya volt Miksa Istvan Ur(am)nak, és onnét hozták ide Sárdra béres szekerekkel, és szállították Széles Györgyné háza féléhez“.

A fejedelemskori Erdély jobbágytörténetének ismerője előtt nagyon érdekes gazdálkodástörténeti mozzanatra világít rá a fenti idézet. A XVII. század erdélyi története tele van a német, török, hajdú és más népségtől eredő pusztítások és a pestis-járványok egymást felváltó csapásaival. Ezek és a jobbágyszökések következtében egyes falvak teljesen elnéptelenedtek, pusztafalukká (praedii) lettek, másokban pedig a jobbágyok száma hihetetlenül megapadt. A XVII. század végi birtokösszeírásokból egészen jól megállapítható a jobbágylakosság számának ez a megdöbbentő csökkenése. Ezzel egyidejűleg a jobbágy-munkaerő természetesen nagyon értékes lett. A földesurak még a XVIII. század elején is két-öt évi adó-, dézsma- és szolgálatmentességgel csábították megtelepedésre a jobbágyokat. Sőt, amint a fenti és az alább közlendő adatokból látható, földesúri rendeletből valósággal el is szállították őket. Sebessi Boldizsár 1660. április 17-én Szebenben kelt végrendeletében a következőket írja: „...Magam keresett jószágom penig Sardon Fejér vármegyében levő jószág, kiket én telepítettem, marhákat adván nekik, örökséget is, házhelyeket, szántóföldeket, réteket, szőlőket, pénzen is vettem Kapronczai Györgytől örökössön, melyről levél is vagyon. Annakfelette Fejér vármegyében Filesden is négy jobbágyimat úgy szállítottam, mint az sárdiakat, udvarházat is a maga keresett kőrösi jobbágyaimmal csináltattam, építettem...“ — Még előbb, 1643-ban egy Keresi Lupul nevű jobbágy egy itteni tóhelyen megtelepített szegény jobbágyemberekről beszél, holott feljebb egy másik jobbágy ugyanazokról azt vallja, hogy „szegény jobbágyembereket szállított Sebessi uram az tós helyre...“ — Az ilyenféle jobbágy-szállításra és telepítésre nagyon érdekes ada-

tot őrzött meg a br. Bornemisza-levéltárnak egyik töredékesen fennmaradt vallatása (Főosztály XIa. 8). A Küüllő megyei Désfalván 1730-ban végzett vallatás egyik tanújának, Georgius Margai de Karánsebes, 60 éves nemes személynek egyetlenül ránk hagyományozódott vallomásából ezt a részletet jegyeztem ki: „Egy Rác alias Kocsis György nevű jobbágyot hozatott... néhai Boldogfalvi János uram Déváról maga jobbágy szekerin minden egyetmással együtt, kinek is akkor egy Istok nevű fia volt, aki most is itt lakik... Item egy Molnár Mihály alias Kuragula (!) nevű jobbágyot szállított ide ugyan Boldogfalvi János uram... Az ide telepített jobbágyok... osztán ismét a Maros mellé, Borbereken vitettenek.“

A jobbágy-telepítések módjának ismerete alapján kétségtelen, hogy nemcsak itt, de nagyon sok régiségbeli erdélyi oklevélszövegben, a *szállít* szót ilyen különleges értelemben kell vennünk. A jobbágy-szállítás eredetileg tehát nemcsak valamilyen okból megürült jobbágytelek betelepítését jelentette, hanem nagyon gyakran valóban, a szó szoros értelmében vett jobbágy-szállítást is. A már régóta elavult *megszállít* igét viszont az egykorú szövegekben a 'megtelepít, betelepít, letelepít' jelentéssel kell értelmeznünk.

EGY-KÉT MÁS SZIVÁRVÁNY

1. A XVIII. század eleji erdélyi birtokleveleket forgatva, több ízben is találkoztam e köznevűnknek olyan jelentéseivel, amelyeket sem a NySz., sem az OklSz. nem ismer. Egy 1725-ből való birtokösszeírás a Felső-Maros menti Marosszentkirályra vonatkozó következő szövegrészletet őrizte meg: (A kastélyra) „a külső Udvarról szolgál két *kő Szivárványon* álló romladozott *kő gráditsu*, faragott kövekkel padimentumozott Tornázt...“ Ugyanebben a levéltárban ebből az évből még ilyen adatokra akadtam: „Ezen közös Pitvarban vagyon egy *kő Szivárvány*, mely a' két felől lévő házakat öszve foglalja, azon *Szivárványon* tul penig partim deszkázattal, partim penig ugyan két *Szivárványon* rakott, *kő fallal* el rekesztett kis Kamarátska...“ Tovább még érdekesebb adatra bukkantam: „Nyillik ezen Kastélyra Napnyugot felől egy faragott kövekből *Szivárvány* modgyára Szépen hajtott Kapu...“ (ESzT.). Ugyane forrásban alább ez áll: „Ezen közös Pitvarban vagyon egy *kő Szivárvány*, mely a' két felől lévő házakat öszve foglalja, azon *Szivárványon* rakott *kő fallal* el rekesztetett kis kamrátska...“ (I.h.). A szilágysági Nagyfalu egykori Bánffy-kastélyának leírásából vett részleteket még egy figyelemre méltó adalékkal szerezhetem meg: (A pincetorokban) „egy faragott *kő* mellyékü *Szivárvány* modgyára hajtott paraszt deszkákból álló vas pántokon, sarkokon forgó retesz reteszfős ajtó...“ (I.h.). Néhai Bánffy Mihály birtokainak egy keltezetlen, de kétségtelenül a XVIII. század elejéről való összeírásából a következő leírást jegyeztem ki: „Vagyon itt Marus Sz.:Királyon az Marus Parton egy négy szegre épített nagy *kő* Kastely, mellyre is Nap nyugot felől a külső Udvarrol két *kő Szivárványon* álló romladozott *kő gráditsu* faragott kövekkel padimentumozott Tornázt...“ (I.h.) — Bánffy Farkas erdélyi birtokainak 1764-ből ránk maradt összeírásában a *szivárvány* szónak

-s képzős származékával is találkoztam a következő leírásban: „Vagyon Szivárványos kőfallal négy részben külön külön szakasztott tölgyfa gerendájú és padlású Kő Pintze... a pintze torka kőből rakatott...” (I.h.).

2. Az itt felsorolt adatokból kiviláglik, hogy Erdélyben a félkör alakú ívet nevezték *szivárvány*-nak. A felsorakoztatott adatokból olvasható „szivárvány módjára hajtott ajtó (kapu)“-féle kifejezés mutatja azt is, hogy ebben az esetben miként fejlődött ki a légköri tűneményre vonatkozó *szivárvány* köznévnél ’félkörív; boltív’ jelentése. Érdekes, hogy míg az említett két adatban még egészen világosan látszik e köznév ilyen használatának eleve, képszerű volta, az ezekkel az adatokkal egykorú forrásokból (sőt ugyanaból is!) származó leírásokban a *szivárvány* már ez újabb, másodlagos jelentésben többször is előfordul. Minthogy az ilyen birtokösszeírást többen végezték, kétségtelen, hogy itt nem egy összeíró egyéni szó-, illetőleg jelentéshasználatával találkozunk. Sőt mivel az ilyenféle összeírások régebbi inventariumok, conscriptiok, illetőleg urbariumok alapján készültek, az is lehet, hogy e köznév ebben a jelentésben valamelyik XVII. századi forrásból került bele a tölem használatkba.

3. Egy szilágysomlyói malomleírásban ezt a részletet olvastam: 1726: „egy malom... Silyipe és *szivarvány feje* reparatiot kíván“ (I.h.). Az itt emlegetett *szivarvány fej* a XVIII. századi szilágysági malomiparnak a köznyelv szintjén is ismert műszava lehetett, hiszen másként aligha kerülhetett volna bele az összeírásba. Hogy azonban a malom milyen részére vonatkozhatott, azt egyelőre közelebbi adalék híján nem tudom meghatározni. (Frecskay nem ismeri!) Az azonban valószínű, hogy a NySz.-ban rögzített három jelentés közül az első ’szívóeszköz’ jelentéshez, illetőleg az itt tárgyalt, a NySz.-tól nem ismert értelmezéshez lehet valamiképpen köze.

4. Az itt kifejtettek alapján helyesbíthetem a NySz. két adalékának a szótári jelentések alá való besorolását is. Szerintem a szótár 1. jelentése alá első idézetként Frankovics Gergelynek egy 1588-ban közzétett munkájából kiemelt szövegrészlet nem e jelentés, hanem inkább a 3. alá tartozik. „A magnes kú — olvasom — hozza szija

és vonnia a vasat auagy a szovaruan y a vizet.“ Ha számításba vesszük azt az ősi hiedelmet, hogy a szivárvány félkörívének két vége a folyó vagy állóvizekből felszívja a vizet (erre nézve l. Horváth Károly: MNy. XLV, 50 kk.; Moór Elemér: i.h. XLVII, 54 kk.) a fenti idézetben szereplő szivárvány esetében legalábbis olyan jogosan gondolhatunk e szó 'iris; Regenbogen', mint 'szivőeszköz, szivornya; Heber' jelentésére.

És végül a NySz. 3. jelentése alá utolsó idézetként besorolt, Faludi Ferenc Nemes emberéből (Nagyszombat, 1748) vett szövegrészlet már a tölem itt kimutatott, de a NySz. szerkesztői előtt még ismeretlen jelentés felé utaló átmeneti jelentéshasználat esetei közé tartozik. „Az aegyptom-béli templomokban — írja Faludi — az ég színű szivárvány-bólt haitások alatt nem lakott más szentség, hanem egy mérges krokodilus.“ A kiemelt szövegrészt szivárvány-bolthajtások formában olvasva, az akkor még lazán egybetartozó szivárvány bolthajtás szó-szerkezetből jelentéstapadással kialakultnak kell tartanunk a szivárvány szónak azt a 'félköríves bolthajtás' jelentését, amelyre nézve az 1. pontban az erdélyi régiségből több levéltári adalékot sorakoztattam fel. Nem árt tehát a NySz. itt megvizsgált két adalékának olvasásakor a szó-vátett jelentés-módosulásbeli mozzanatokat figyelembe venni.

Gazdigos Széchenyi Könyvtár

1943/1968

A MAGYAR FELEZŐ SZÁMNEVEK ÉS AMI MÖGÖTTÜK LEHET

Loványi Gyula emlékének

Ismeretes, hogy a magyarban a tőszámnevek között az alapszámokon kívül a sorszámnevek régies *más(od)*, *harmad*, *negyed*, *ötöd*, *hatod*, *heted*, *nyolcad* és *kilenced* formájával meg a *fél* 'halb' köznévvvel alakított számnevek is vannak. Nemcsak alakjukat tekintve érdekesek ezek a felező számok, hanem jelentésükre nézve is: a *másfél* ugyanis 'egy és fél', a *harmadfél* 'kettő és fél' jelentésű, és így tovább. Noha ez a számolásmód — az alább kifejtendőek miatt — hihetőleg nagyon régi lehet, és vizsgálata így felette érdekes tanulságokkal kecsegtet, szótárainkban a felező számokra viszonylag korai történeti adatokat csak szórványosan és nem is mindenikükre nézve találhatunk. Legrégibbről a *másfél* adatolható: 1478-tól személynévi, a XVI. század elejétől pedig közszói szerepben is találkozunk vele (OklSz., NySz.). A felező számok közül még csak az *ötödfél*-re találunk a NySz.-ban egyetlen, az ÉrdyK.-ből idézett, tehát 1526 tájáról való adatot. A NySz.- és az OklSz.-nak ebből, a felező számokkal kapcsolatos adatokban való feltűnő szegénységéből azonban egyáltalán nem lehet arra következtetnünk, hogy a régiségben e számolásmódot ritkán alkalmazhatták. A századvég és a századforduló szótörténeti adatgyűjtő módszerének ismeretében jogos az a feltevés, hogy éppen ellenkezőleg: e számolásmód egészen közönséges volta s a rájuk vonatkozó történeti adatok fölös száma miatt a NySz. és az OklSz. gyűjtői szótári szempontból nem láttak e számokban semmi érdekeset, semmi különlegeset; ezért került bele a két szótárba ezekkel a számokkal kapcsolatban ilyen meglepően kevés adalék. Minthogy magam már régóta rajta tartom szemem az efféle számokon, az erdélyi szótörténeti gyűjtőmunka közben rengeteg ide vonható adatot írtam ki, ezek közül a legelső jelentkezés szöve-

gét, az utolsó előfordulás évszámát és az egyes felező számokra gyűjtött adalékok számának jelzését most szükségesnek tartom azzal az előzetes tájékoztatással felsorolni, hogy a szótörténeti gyűjtés cédulaanyaga végleges rendjének kialakítása, illetőleg a szótár megfelelő címszavainak megszerkesztése után az első meg az utolsó (u.) előfordulás adalékai és az adalékok számadatai módosulhatnak. Itt következnek az adatok:

m á s f é l. 1478: „Albertum Masfeel“. 1602: „Másfél Lukács“. 1603: „Lucas Másfél“ (OklSz.). — Legrégebbi adatként a NySz. a Virginia-kódex (XVI. sz. eleje) és a Czech kódex (1513) adatát idézi. Szótörténeti gyűjteményemben 1584-től kezdődőleg 29 ide tartozó adalék van. Minthogy e számnév az összes felező számnevek közül a nyelvtörténet egész folyamán máig a legelevenebb és ma is élő, a rá vonatkozó összes adalékok kijegyzését fölleslegesnek tartottam.

h a r m a d f é l. 1552: „adoth... *harmadfel* forintot“. 1568: „*harmad fel* forint marada hatra“ (Kolozsvár). — E felező számra a NySz. első adatként a Jordánszky-kódexre (1516, 1519) utal. Pázmány Pétertől is közöl egyetlen adatot. 97 adalék; u.: 1832.

n e g y e d f é l. 1568: „Talál az gazda szolgálója meg, *negyed fel*, talert“ (Kolozsvár). 48 adalék; u.: 1808.

ö t ö d f é l. 1570 k.: „Bornemisza Janosne Adot volt *ötvedfel* chÿo Aranyat“ (Kolozsvár). — Még 65 adalék; u.: 1799. — A NySz. mint legrégebbi adalékra az ÉrдыK.-beli (1526—1527) előfordulásra utal.

h a t o d f é l. 1579: „Ada... lazlo papnak Egy Zanto fwldet eoreokbe *hatod fel* Magyar forintert“ (Uzon Hsz.). — 35 adalék; u.: 1792.

h e t e d f é l. 1564: „Biro vra(m) es az polgar ^a vram marattak adossa Kepiro Janosnak ó felsege ^b zwksegere kÿt miúelt zazlokat, *hetet fel* forintat“ (Kolozsvár). — ^a Sáfárpolgár, azaz számadó gondnok. ^b János Zsigmond). — 28 adalék; u.: 1764.

n y o l c a d f é l. 1587: „*Nyolchiad fel* eitel borert atam —/56“. (Kolozsvár). — 17 adalék; u.: 1774.

k i l e n c e d f é l. 1573: „Lyppol (!) peter... az Zaraz beort fellieb atta valamennyewel *kjlenched fel* forintnal

Zeoch gergnek Es Ambrusnak“ (Kolozsvár). — 17 adalék; u.: 1759.

tizedfél. 1585: (Két palack) „Njom tized fel fontot“ (Kolozsvár). — 5 adalék; u.: 1774. — A legrégebbi ide tartozó adalékot a NySz. a Tihanyi-kódexből (1530—1532) tartja nyilván.

tizenegyedfél. 1590: (Vettem búzát) „Tizen egied fel Keöblöt... fl. 5 d. 98“ (Kolozsvár). — 7 adalék; u.: 1737.

tizenkettőfél ~ *tizenkettődfél.* 1579: „Tizenkettődfél tonna bort találtam“ (MNy. LVI, 386). Erdélyi adataim közül az első 1683-ból való. — 6 adalék; u.: 1737.

tizenharmadfél. 1585: „Talak kichid(d)ed es középzewek vadnak Niolcz, *tizenharmadfel* font“ (Kolozsvár). — 11 adat; u.: 1772.

tizennegyedfél. 1552: „az vÿtezlew pestÿ Albert Frathay... vete zalogon... rezet Fratay Gergelnek *Tyzen negiedfel* forinthba“ (Fráta K.). — 3 adalék; u.: 1774.

tizenötődfél. 1582: „Eotweos Mihál Zigethy... vallya hog... Daroczy Balinthol veött... három pohart es eoth kalanokath három Ghyrat es *tizen éoteöd fel* Nehezeketh“ (Kolozsvár). — 6 adalék; u.: 1806.

tizenhetedfél. 1678: „vöttam *tizenhetedfel* Vitornat“^a (Kolozsvár. — ^aEddig csak a kolozsvári régiségből ismert kaszáló földmérőegység). — 5 adalék; u.: 1812.

tizenhetedfél. 1678: „vöttam *tizenhetedfel* sing Kamukat tetczint... f 23/10“ (Kolozsvár). — 2 adat; u.: 1683.

tizennyolcadfél. 1595: „attanak... *tizen niolchiad fel* eöl zenat f 61/25“ (Kolozsvár). — 6 adalék; u.: 1747.

tizenkilencedfél. XVIII. sz. közepe: „*Tizen kilenczedfél* Nehezék aranyom maradván az arany váltónál“. — 1 adat.

huszadfél. 1623: „ket eökreöt... *huzad fel* forintba adot volna“ (Meggyesfalva MT.). — 2 adalék; u.: 1724.

huszonkettődfél. 1584: „Ertettek hogy ez el mult Napokba(n) egy szegény ember holt volna megh ki-

nek holta vta(n) vgmint *huzonketteodfel* forintiat talaltak“ (Kolozsvar). — 2 adat; u.: 1749.

huszonharmadfel. 1574: „volt zalogban egy arany Lancz... Aztes meg meretok nyoma *huzon harmad fel* aranyat“ (Frata K.). — 1 adat.

huszonnegyedfel. 1828: „a Klitzi legnagyobbik labamat, mely *huszonnegyedfel* jugernyi termékeny föld... le kötöm Bátyám Uramnak“ (Tihó Sz.). — 1 adat.

huszonhatodfel. 1604: „*Huzon hatodfel* keobel zabnak az ket rezzet keresi“ (Udvarhelyszék). — 2 adat; u.: 1749.

huszonhetedfel. 1637/1639: „Vagyon egy arany Lancz egy tizes Arany függeo raita, nyom *huszon hetefel* (!) Aranyat“ (Kolozsvar). — 1 adat.

huszonnyolcadfel. 1665: „adot... egy pár palastra valo aranyas gyöngyös kapczot, melly nio(m) *huszonnyoltzad fel* nehezeket“ (Uo.). — 2 adat; u.: 1747.

huszonkilencedfel. 1584: „ot valek Az Aruba, *huzon kilenczed fel* forinton Ada a' hazat ez Istwannak Caspar“ (Kolozsvar). — 3 adalék; u.: 1736.

harminckettödfel. 1592: „Az *harminczketteod fel* es *huzonhet* s egy fertaly font Seletromot veottek f 317“ (Kolozsvar). — 3 adalék; u.: 1729.

harminchetedfel. 1729: „egy magyar forint *harminchetedfel* pénz“ (Felsővolál Hsz.). — 1 adat.

harmincnolcadfel. 1564: (Az) „parazna birsag az *harminch niolchad fel* ozpora volt“ (Csíkszék; SzékOkl. II, 179). — 1 adat.

negyvenkettedfel. 1610: „Tallér *negyven ketted fel*“ (Radvánszky, MCsal. II, 141; osztozó-jegyzékből). — 1 adat.

negyvenharmadfel. 1586: „*Negijwen harmad fel* Nehezék Arany, *Negyedfel* gyra Ezwst“ (Lesnek H.). — 2 adat; u.: 1656.

negyvennegyedfel. Apor Péter felesége sírfeliratában ez olvasható: „... gróf Kálnoki Borbára... hatvankét esztendőt töltött e világban, *Negyvennegyed felet* a szent házasságban“ (Apor P. munkái: MonIr. XI, 229). — 1 adat.

hatvanharmadfél. 1570: „Kolb Myklos... hatwan ketteo vagi *hatwan harmad fel*, forintrol adot Palochinak Menedek lewelet“ (Kolozsvár). — 1 adat.

hatvannegyedfél. 1587: „Marad... az varosnak az haro(m) falu hataran eoz vetes *hatuan Negied fel* keo-beol“ (Kolozsvár). — 1 adat.

hatvanhatodfél. 1674: „*Hatvan hatod fél* Graeci taller (Halics Mihály leltárából). — 1 adat.

hetvenkilencedfél. 1628: „*hetvenkilencedfél* pénz“ (TTár. 1902. 509; hódoltsági adó-összeírásból). — 1 adat.

nyolcvannyolcadfél. 1687: „Kun Istuan vra(m-na)k jutot *njolczuan njolczad fel* öl“ (Gyulatelke K.). — 1 adat.

száztizedfél. 1721: „korcsomaraltatott az korcsomarolas(na)k olly jo idejen bor csak *Szaz tizedfél* veder“ (Dés). — 1 adat.

százhuszonharmadfél. 1687: „jutot... Paska Simon hazaig az Atjafiok(na)k *szaz huszon harmad fel* öl“ (Gyulatelke K.). — 1 adat.

százhuszonhetedfél. 1595: „Andras kouacz-nak... *szaz huszon heted fel* forint adossaga volna“ (Ab-rudbánya). — 1 adat.

százhuszonnyolcadfél. 1674: „*Száz huszonnyolczad fél* oroszlanjos tallér“ (Halics Mihály leltárából). — 2 adat; u.: 1687.

másfélszáz. 1570: „az *Masfelzaz* forint adossagot megh adnaya“ (Kolozsvár). — 12 adat; u.: 1791.

harmadfélszáz. 1573: „*harmad fel zaz* forintal Nem erý fel“ (Uo.). — 20 adat; u.: 1782.

negyedfélszáz. 1579: „Adgianak fl. *Negiedfel* zatat“ (Uo.). — 8 adat; u.: 1752.

ötödfélszáz. 1591: „*eoteeodfel zaz* forint niereseget mutatot az eo tarsanak“ (Uo.). — 8 adat; u.: 1654.

hatodfélszáz. 1602: MonIr. XXX, 171. — 1 adat.

hetedfélszáz. 1597: „Vettem 5800 sendelt *hetedfel* zazauaal egi forinton... f 7/80“ (Kolozsvár). — 5 adat; u.: 1692.

nyolcadfélszáz. 1584: „Az hazat beochwilleottewk *Niolczadfel zaz* forintra“ (Uo.). — 5 adat; u.: 1682.

kilencedfélszáz. 1606: „Ieremja Jovan pakular... több társaival vittek el Szentmiklosról és Tekerópatakrul *kilenczetfélszáz* juhát“ (Brassó). — 3 adat; u.: 1791.

tizedfélszáz. 1585: „vettünk sendelt *tized fel* zozot egy forinton“ (Kolozsvár). — 1 adat.

tizenegyedfélszáz. 1559: „Immár hoztak három lajtba *tizenegyedfélszáz*at“^a (^a Ti. halat — Átírással közölt szöveg). — 1 adat.

tizenharmadfélszáz. 1561/1579: „*Tjzen harmadfel zaz* es ket forintot... megh fýzessenek“ (Kozár-vár SzD.). — 2 adat; u.: 1592.

másfélezer. 1629: „Ha *masfel* ezer forint kewantatnek is“ (Kolozsvár). — 2 adat; u.: 1721.

ezer nyolcadfélszáz. 1600: „bizzott volt kegtek kezembe *eszer Niolchad fel zaz* sott“ (Uo.). — 1 adat.

harmadfélezer. 1584: „Harom Awagy *harmadfel* ezer fltot hoztak volna ell Zebenbeól“ (Uo.). — 11 adat; u.: 1697.

negyedfélezer. 1587: „zendelt vetetem az hid kapwához... volt *Negied fel ezer*“ (Uo.). — 1 adat.

hatodfélezer. 1587: „az Varos fog' hazahoz vitetem het zeker zendelt Niolchad fel zazawal egiken volt *hatod fel ezer*... Masikon volt harmad fel ezer...“ (Uo.). — 1 adat.

harmincegyedfélezer. 1595: „az scolaban *harmincz egyed fel* ezer sendel fel verestol fizettunk Ach Lukachnak f 18—“ (Uo.). — 1 adat.

Látni való tehát, hogy a régiségben a kilencedfélen aluli felező számok a gyakoriak, a tízen felüli felező számok jóval kevesebbszer fordulnak elő. A történeti adatok ismerete alapján egy nemleges megállapítást is szükségesnek látszik megtenni: Az okleveles forrásokban a kilencedfélen felül tízes számmal alakult felező számnévvel csak a tizedféllel és a huszadféllel találkoztam; az előbbire is azonban mindössze öt, az utóbbira meg éppen csak két adalékot jegyeztem ki. A tízen felüli számok esetében is meglehetősen ritkán ugyan, de elő-előkerülnek az emlékekből *tizenötödfél-*

szerű számnevek. A húszon felüli számok között aztán még ritkábban fordulnak elő ilyen felező számok. Világos azonban, hogy a *tizenötödfél*, *huszonötödfél*, *harmincötödfél* és a többi tízes számmal alakult felező számnevekben éppen úgy, mint a százon felüli, nagyon ritka *százhuszonharmadfél*, *tizenharmadfélszáz*, *ezernyolcadfélszáz*-típusú összetett felező számokban is, tulajdonképpen mindig egy tízes, százaz, ezres szám és egy tizen aluli felező szám kapcsolatáról van szó. Ilyenformán a történeti adatok vallomása alapján bátran állítható, hogy a régiségben csak a másféllel kezdődő és a kilencedféllel záródó felező számok voltak igazában a használatosak, a tizen felüli felező számokban is tulajdonképpen csak ezek a tizen aluli felező számok szerepeltek az összetett felező számok egyik tagjaként. Ezt a következőkben kifejtenédök miatt már itt nyomatékosan ki kell emelnem.

2. A magyar nyelvtani és még inkább a nyelvtudományi irodalom a felező számokkal mindeddig vajmi keveset törődött. Tudtommal ez ideig még külön nevük sem alakult ki. Magam az ilyen számolási módra nézve a felező számolás, a számok vonatkozásában pedig a felező szám megnevezést használom.

Korai nyelvtaníróinknál nem találtam e számolásmódra vonatkozólag még utalást sem (vö. CorpGram.). Elsőnek 1790-ben Földi János nyelvtanának „A Számlálószókról“ (értsd: számnevekről) szóló fejezetében olvasuk minden megjegyzés nélkül a *fél* köznévi összetételes alakjával kapcsolatban ezt a két példát: *másfél*, *harmadfél* (vö. Földi János, Magyar Grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly. RMKt. 28. 256). A más források mellett Földi pályamunkája felhasználásával készült Debreceni Grammatikában (Bécs, 1795) e számokra vonatkozólag ezeket a sorokat olvashatjuk: „Mikor pedig a Rendelő Számok (értsd: sorszámok) mellé *fél* tevődik, mint *harmadfél*, *negyedfél*: akkor az előtte lévő Számokat is belé kell tudni, két egészet és felet kell érteni“ (DebrGram. 189). E második felében nem szabatos és egyébként is csak az első példára vonatkozó megállapításnál jóval szabatosabbak és valamivel részletezőbbek Verseygy Ferencnek természetesen csak leíró szemléletű észrevé-

telei. „Die nämlichen Zahlen — írja német nyelvkönyvében — braucht man, die ganzen Einheiten anzuzeigen, wenn diesen Halbe angehängt werden, ausgenommen: *másfél*: anderthalb. So sagt man: *harmadfél*: drittehalb, das heißt: zwei und ein halbes; *negyedfél*: vierthalb“ (l. tőle: Ungarische Sprachlehre. Pest, 1805. 53). Ugyanő a magyar nyelv rendszeréről közzétett nagy, latin nyelvű összefoglalásában a felező számokról így ír: „Iisdem distributivis (ti. harmad, negyed stb.) ad exprimendos numeros cardinales utimur, quotiescunque his dimidium adjungitur, ut: *harmadfél*, duo et dimidium; *negyedfél* órakor, hora media quarta; *tizedfél* forinton vette: novem et medio florenis emit, et sic porro, excepto *másfél*: unum et dimidium, vel semialterum.“ [Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae. Pars I. Budae, 1816. 192; a mondattan tárgyalásában (i.m. Pars II. Budae, 1817. 153; uo. még a *másfél*, *harmadfél* és *ötödfél* számnévre vonatkozó megjegyzéseket olvashatni.] Magyar nyelven kiadott rövid nyelvtanában Verseghy az „osztó számok“ (értsd: törtszámok) tárgyalása rendjén kerít sort e számokra: „Ezen osztókkal (ti. a harmad, negyed és a többivel) — írja — ha hozzájuk fél ragasztatik, a feleket is jelentjük, mint *harmadfél*, *negyedfél* s a' t. azaz: Kettő és fél, három és fél. Az egy *másfél* távozik el e regulátúl, mivel nem mongyuk *másodfél*“ (l. tőle: Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány. Budánn, 1818. 146—7). Verseghynek az itt szóban forgó számnevek jelentésére vonatkozó észrevétele nagyon figyelemre méltó. Ő nem beszél, mint néhány évtizeddel később Fogarasi János, Riedl Szende és Szvorényi József, sőt a CzF. is, a *másodfél* és a *másfél* (CzF. még a *kettőfél*-re is utal) vagylagos használatáról, hanem csak a korabeli, s tegyük hozzá, a magyar nyelv története folyamán egyetlenül élő *másfél* alakról mint olyanról, amely „eltávozik“ a tőle megadott „regulátúl“. (A *másfél*-nek a többi felező szám alaktani szerkezetétől eltérő voltára vonatkozólag l. alább az 5. pontban mondottakat.)

Nyelvtani irodalmunk ilyen előzményei után meglehetősen feltűnő, hogy a felező számok kérdése elkerülte nemcsak a Magyar Tudós Társaságtól „A magyar nyelv rendszere“ címen 1847-ben közzétett nyelvtani rendsze-

rezés íróinak figyelmét, de el szinte valamennyi kisebb-nagyobb igényű rendszerező figyelmét is. Ha valamelyikük ír is róla, csak mellékes, futó megjegyzéseket szentel e kérdésnek. Szvorényi József az osztó számnevek egyik csoportjaként a részosztók között a ma törtszámoknak nevezett számnevek példaanyagában sorolja fel a fél szóval összetett következő számneveket: „... *karmadfél* (!), *tizedfél*. De *kettőfél* helyett *másodfél* v. *másfél* szokásosabb“ (l. tőle: Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra. Pesten, MDCCCLVII. 105. — Ugyanezt ismétli változatlanul a 4. kiadásban is. Bp. 1876. 105). Riedl Szende csak a r e n d s z á m o k összetételekben jelentkező régies *-d* képzős *-ik* nélküli alakjainak példaanyagában, tehát nem ahova tartoznának, a tőszámnevek között sorol fel három felező számnevet, így: *harmadfél*, *negyedfél*. De — írja „logikusan“, alkalmasint Szvorényit ismételve — *kettőfél* helyett *másodfél* vagy *másfél* szokásosabb (l. tőle: Magyar Nyelvtan. Pest, 1864. 145). Megjegyzem, hogy bár a *másodfél* nemcsak Szvorényinél, de Riedlnél (l. előbb) és Fogarasi Jánosnál (l. alább) is szerepel a vagylagos példák között, sőt — a *másfélre* és a *kettőfélre* utalva — CzF. is felveszi legalább utalószóként (ez utóbbi azonban mint merő „logikus“ könyvszó érthetően és helyesen címszóként már nem is szerepel CzF.-ban!), a *másodfélt* aligha lehet másnak, mint olyan példának tartani, amelynek egykori valóságos nyelvi életében a történeti források nemleges bizonyágát tekintetbe véve — legalábbis egyelőre — méltán kételkedhetünk. (Magam szótörténeti gyűjtés közben sohasem találok vele.) A CzF.-ra való hivatkozás kiegészíthető még azzal a megjegyzéssel, hogy e nagyszerű szótár a megfelelő címszók alatt a *kilencedfél*-lel bezárólag felveszi, helyesen értelmezi és példamondatokkal világítja meg az egyes felező számokat. A CzF.-nak a Tzs.-hoz való viszonyát ismerve (erre nézve l. CzF. Előbeszéd-ét: I, 1; továbbá: Gáldi, Szótár. 448) érthető, hogy — mint CzF.-ban — a Tzs. anyagában is feltalálhatók a tízen aluli felező számok. A magyar-német részből az *ötödfél* hiányát csak esetlegességnek tarthatjuk, hiszen a többi felező szám a *másféltől* a *kilencedfél*ig megvan. Itt jegyzem meg, hogy bár Fogarasi

János Magyar—német szótár-ának címszavai közül az ötödfélen kívül a *kilencedfél* is hiányzik, ennek sem lehet különösebb jelentőséget tulajdonítani. E szótárban a *másfél* mellett azonban a *másodfél* szintén szerepel. (Ez utóbbira nézve l. az előbb mondottakat.) Még feltűnőbb, hogy a legújabb akadémiai nyelvtan a törtszámnevek tárgyalásában mindössze egy sort szentel a — nála névtelen — felező számoknak. Ott csak ennyit olvashatunk róluk: „A *harmadfél* szó hagyományos jelentése: 'kettő és fél'; a *negyedfél* szöé: 'három és fél'“ (MNYR. I, 236). — A felező számok régebbi nyelvtanokban és szótárakban való szerepének, illetőleg az itt még csak nem is emlegetett nyelvtanokból és szótárakból való hiányának megemlítése után érdemes még szófejtő szótáraink sajnálatos hiányaként megemlíteni, hogy például a más címszók alatt az összetételek felsorolásában szinte-szinte a teljességre törekvő EtSz. *fél* címszava alatt egyetlen felező számnévi összetételre sem akadunk. Jóval érthetőbb, illetőleg indokoltabb e számneveknek a csak leghasználatosabb összetételek közlésére szorító SzófSz.-ből való hiánya.

3. Ezek után a felező számok vonatkozásában az újabb szaktudományi irodalommal kapcsolatban és e számoknak a mai nyelvhasználatban való szerepére nézve tartok szükségesnek néhány megjegyzést tenni. Amennyire a nyelvtudományi folyóiratok és a számbavehető kézikönyvek mutatói alapján megállapíthattam, e számnevekre nézve az újabb magyar nyelvtudományi irodalomban csak nagyon szűkszavú megállapításokat találhatni. A finnugor nyelvek számneveiről írva Orbán Gábor foglalta össze tömören, de sajnos csak magyar leíró nyelvtani és nem — legalább — finnugor összehasonlító szemlélettel a magyar felező számokra vonatkozó tudnivalókat. E számokat Orbán a törtszámnevek közé sorolva így ír: „ $1\frac{1}{2}$ = *másfél*, $2\frac{1}{2}$ *harmadfél*, vagyis az összetett kifejezés első tagja a legközelebbi nagyobb érték sorzámnévi megfelelője, de *-ik* rag nélkül, az összetétel második tagja a magyar *fél* szó“ [l. tőle: A finnugor nyelvek számnevei. [Pozsony] 1932. 91]. Nem fölösleges e leíró szemléletű megállapítást még azzal a felező szá-

mok mai köznyelvi szerepére vonatkozó hozzáadással kiegészíteni, hogy ti. e számok közül ma igazi életet tulajdonképpen csak a *másfél* él, a *harmadfél*-t és hat, sorban következő társát — megfigyelésem szerint — már szinte-szinte csak a régi nyelvben jártas író vagy éppen csak a nyelvész ismeri eredeti jelentésében. E számnevek használata tehát a köznyelvben föltehetőleg mindennél nagyon ritka lehet. A köznapi embernek legfeljebb passzív szókincsében tengődhetnek a felező számnevek; a halódás állapotában azonban jelentésük is megváltozott. Legalábbis környezetemben *harmadfél*-en már csaknem mindenki három és fél-t *negyedfél*-en négy és fél-t ért. Hogy ez másutt is így lehet, arra bizonyosággal hozhatom fel azt, hogy Lőrincze Lajosnak egyik közelebről tartott rádió-előadása is éppen a felező számok helyes jelentésének magyarázatáról szólt (Később megjelent: *Édes anyanyelvünk.*² Bp. 1961. 271—2). A másfélnek eredeti értelemben való megőrzése mellett a többi felező szám halódása, illetőleg már-már csaknem teljes kiveszése, úgy lehet, nemcsak a magyar köznyelvre jellemző. A nyelvjárásokban is kialvóban lehet — a *másfél*t kivéve — a *féllel* összetett számnevek mécsese. A Szamoshátról például már csak a *másfél* (SzamSz.), Szegedről és közvetlen környékéről ezen kívül még csak a *harmadfél* 'kettő és fél' felező számnév életére nézve van adatunk (SzegSz.). Wichmann György gazdag északi-csángó szótárában a címszók között hiába keresünk felező számneveket. Meglepő azonban, hogy a nyelvjárásokban is még a köznyelvi elevenségéhez hasonlóan élő *másfél* mellett egy Bartók Béla lejegyezte népdalban (l. tőle: A magyar népdal 60) még tízen felüli felező számra nézve találtam egy példát. Íme:

Te kis leány te, te, te,
Hány esztendő lehetsz te?
Tizenhárom meg egy fél
Talán *tizennegyfél*.

Éppen ezért talán elhamarkodott dolog e számolásmód köznyelvi halódása mellett nyelvjárási használatban való rohamos eltűnéséről is beszélni. Óvatosan csak annyit

mondhatunk, hogy feltehetőleg a köznyelvi és nyelvjárási használat előbb vagy halódóbb jellege tekintetében nyelvföldrajzi szempontból alkalmasint bizonyos tér- és fokozatbeli eltérésekkel ajánlatos számolnunk.

Jóllehet magam a rendelkezésre álló adatok alapján a felező számok köznyelvi és nyelvjárási életéről csak ilyen helyzetképet festhetek, az irodalmi nyelvben, ha ritkán is, még találkozhatni velük. Az irodalmi nyelvi használat valamelyes bizonyosságának lehet tartani azt, hogy Eckhardt Sándor nagy Magyar—francia szótár-ában a h e t e d f é l l e l bezárólag — az ötödfél-t kivéve — az összes felező számok a régi értelmezéssel (pl. *másfél* 'un et demi') feltalálhatók. A *nyolcadfél*- és *kilencedfél*-nek a szótárból való hiányából ugyan nem merek határozottan arra következtetni, hogy ezeket Eckhardt elavultabbaknak tartja, mint az őket megelőző felező számokat, mégis megjegyzem, hogy ezekkel magam a régiségben és az újabb irodalmi nyelvben is jóval ritkábban találkoztam, mint a *nyolcadfél*-en aluli felező számokkal.

4. Minthogy a történeti és a jelenkori anyag alapján annyit már eleve is megállapíthattam, hogy e számolásmód eredetileg csak a tízen aluli, azaz a kezdetleges műveltségi szinten kialakult számképzetek viszonylatában élhetett, jóllehet Orbánnak a finnugor számnevekre vonatkozó összefoglalásában csak magyar adatokkal találkoztam, jogosan gyanakodhattam, hogy a többi finnugor nyelv is ismerheti ezt a számolási módot. Az első világháború óta megjelent finnugor kiadványanyag hiányában főként Kálmán Béla előzékeny levélbeli közlése révén jutottam hozzá néhány olyan finnugor adathoz, amely régi sejtelmemet igazolni látszik. Kálmán adatainak útmutatása alapján szerény finnugor bizonyító anyagomat néhány kezem ügyében lévő forrásból kiegészítve a finnugor felező számokra nézve beszédes adatokat iktathatok ide.

Mint magam is látom, az ugor nyelvek közül a *vogul* (manysi) vonatkozásában a felező számokkal kapcsolatban maga Kálmán röviden ezeket írja: „Az egész + fél viszonylatot a következő egész szám határozójával és a *sup* 'darab, rész' szó segítségével fejezi ki a manysi nyelv: *kitantiy-sup* 'másfél'; *antintiy-sup* = 4½ (ötödfél)

(l. tőle: Manysi nyelvkönyv 19). Az itt idézett vogul felező számokon kívül még a *kurmittij-sup* = $2\frac{1}{2}$ (harmadfél számnév) is ide sorolható“ (l. erre: В.Н. Чернецов и И. Я. Чернецова, Краткий менсийко-русский словарь. 1936). Kálmánnak a vogul adatokhoz fűzött levélbeli megjegyzése szerint ezeknek a számoknak első tagja a következő egész szám translativus-alakja, s így e számnevek jelentése tulajdonképpen 'másodikhoz fél' (rész), 'harmadikhoz fél' (rész) és így tovább. Ugyanezzel a szólásmóddal találkozunk a másik ugor nyelvben, az osztyákban (chanti) is; íme az innen idézhető két adat: *kimatta šup* 'anderthalb' (zum zweiten die Hälfte), *Xumitta šup* 'zweieinhalb' (W. Steinitz, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. Leipzig, 1950. 58).

A finn-permi ág nyelvei közül a zürjénből ezeket az adatokat vonhatjuk ide: *kuimētis džin* 'zwei ein halb' | *kuimēt wunse džin* 'zwei und ein halber Tag' (Wichm-Uot.). Egy másik zürjén forrásból ezeket az adatokat idézhetem: *kojmöb джын* 'harmadfél' *дасөдджин* 'tizedfél' (Lytkin, Зырянский рай и зырянский язык. Санктпетербург, 1899. II, 13).

Vannak ilyenszerű felező számok a cseremiszen is. Már egy múlt századi cseremiszen nyelvtanban a számnevek tárgyalásának befejezéseként egy — Castrén nyomán — odavetett megjegyzésben olvassuk, hogy az 1837-ből való kazáni nyelvtanban a számoknak egy különleges formájával találkozunk: az *iktat*, *koktat*, *nilak* számnév és a *peläk* kapcsolatából alakult 'harmadfél', 'negyedfél', 'ötödfél' jelentésű számnévvel (Ferdinand Joh. Wiedemann, Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache. Reval, 1847. 94). Más forrásból ezek az adatok sorolhatók ide: *iktat pele* 'anderthalb' | *kum kečak pele* 'viertelhalb Tage' (Szilasi Móric, Cseremiszen Szótár 161). E cseremiszen felező számok azonban, úgy látom, alkatukra és jelentésükre nézve eltérnek a magyar és az előbb idézett vogul, osztyák és zürjén felező számoktól, hiszen emezek *h a r m a d + f é l* ($2\frac{1}{2}$) amazok viszont *k e t t ő + f é l* ($2\frac{1}{2}$) szerkezetűek, illetőleg jelentésűek. Nem zárható ki tehát annak a lehetősége, hogy egyes finnugor nyelvek *h a r m a d f é l*-típusú számnévi

összetételeivel szemben más nyelvekben kettő + fél-típusúak keletkeztek.

Nem jelentéktelenségük, hanem éppen különleges jelentésük miatt hagytam finnugor példáim felsorolása rendjén utoljára annak jelzését, hogy a felező számolásmód megvan a finnben is. Itt ugyanis a 'másfél' jelentésű *puolitoista* és a 'harmadfél' értelmű *puolikolmatta* számnév (A. Rosenquist, FSprache 51) első tagja, a finn *puoli* az előbb a cseremiszi felező számnévekben jelentkező *pele* köznévvvel együtt a magyar *fél* 'halb' köznévi etimológiai megfelelője (NyH. — Colinder, FgrVoc.).

Az itt felsorolt finnugor adatok ismeretében valószínűnek látszik az, hogy a számomra pillanatnyilag el nem érhető finnugor szótárakban és szövegkiadásokban bizonyonnyal még nagyon sok itt használható adalékot található, másrészt meg — már ennyi példa láttán is — kétségtelen, hogy a felező számolásmód nem pusztán a magyar nyelv jellemzője, hanem más (ha ugyan nem az összes) finnugor nyelveké is.

5. Mikor aztán idáig jutottam a felező számolásmód és a keletkezett felező számnévek eredetének vizsgálata során, még távolabbi egybeesésekre bukkantam. Először Simonyi Zsigmondnak Keller Ottó két szófajti munkájáról írt ismertetésében a latin *sesqui* < **semisque* 'és fél', vagyis a 'másodiknak is a fele' számnév érdekes magyarázatával kapcsolatban láttam a hasonló szerkezetű magyar *másfél*, *harmadfél* stb., valamint a német *andert-halb* 'másfél' számnévekre vonatkozó utalást (NyK. XXV, 369). Ennek nyomán az itt vizsgált kérdés szempontjából számba vehető német példákra is ráterelődött a figyelmem. Grimm szótárában a német felező számokra nézve a következő sorok olvashatók: „ANDERTHALB, sesquialter, einundeinhalb, wie man *dritthalb* 2 $\frac{1}{2}$, *viert-halb* 3 $\frac{1}{2}$, *fünfthalb* 4 $\frac{1}{2}$ usw., mit der Ordinal zahl bildet, ist auch *anderthalb* vollkommen richtig, und die Meinung, dass der Zählende auf der Mitte oder Hälfte von 1 zu 2 gelange, das *andere* (zweite) *halb* erreicht sei; auch heisst es mhd. *anderhalph*, als sich allmählich das Gefühl für die Ordinalität des Wortes *ander* schwächte, begann man von *vierthalb*, *fünfthalb* nachzuahmen und, gleich als gelte *anderte* für *ander*, *andert-*

halb zu schreiben, wie nun allgemein üblich geworden ist.“ — Kéziratombefejezése után — az azóta eltávozott barát, Loványi Gyula szíves figyelmeztetése nyomán — szófejtő utalása miatt szükségesnek tartom még Paul következő véleményét ide iktatni: „Eine schon urgermanische Art zu zählen ist *drittehalb* usw., eigentlich *der (die, das) dritte halb*, wobei zwei ganze als selbstverständlich mit inbegriffen sind.“ (DWb³ *halb* al.). — Habár illetéktelenségem miatt egyáltalában nincs szándékomban állást foglalni ebben a germanisztika körébe tartozó kérdésben, Paulnak az ősgermán eredetre vonatkozó utalását alább kifejtendő magyarázó kísérletem szempontjából, gondolom jogosan, különösképpen figyelemre méltónak tekinthetem.

E számolásmód elterjedésére vonatkozó adatok keresgélése közben Tóth Sándor kollégám szíves volt felhívni figyelmem egy közelebbről megjelent, a számolás történetét tárgyaló nagy összefoglalásra [Manninger Karl, Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl. Göttingen (1957—1958). Band I. 221, I., Band II. XI + 314 l.] — E munkából a bennünket közelebbről érdeklő részt idézem: „Die Halb-Zählung lässt sich als Oberzählung betrachten. Sie lebt bei uns in 1½ *anderthalb*, d. i. das endere (zweite) halb, seltener in 2½ *drittehalb* und 3½ *viertelhalb*. Diese Bruchbildungen mit Oberzählung trifft man nicht nur im Nordischen, sondern überhaupt im Germanischen, so 2½ *ausser anord. halfr pridi*, etwa auch *ags. priddehalf* und *ndl. derdehalf*. Darüber hinaus kommen sie auch in anderen sonst unterzählenden Sprachen vor: lat. 2½ *sestertius* < *semis-tertius* 'halb der dritte' wovon die römische Münze *Sesterz*, ursprünglich 2½ *As*, ihren Namen hat (S 40 und Sw. II, B *Sesterz*). Ebenso ist *epi-deúteros* 'auf dem zweiten' das gr. 'drittehalb'. Aber auch das Slavische, Finnische und **Ungarische kennen** sie (vielleicht als östliche Nachbarn der Germanen?), so russ. 1½ *poltora* < *pol-ftora* 'halb das zweite', finn. *puoli-toista, -kolmatta* 'halb der zweite, — dritte', ung. *masad-fél* (< *a masadik* (!) 'der zweite' *fel* 'Hälfte'), *harmad-, negyed-fel* 'dritt-, viert-halb'. Gerade diese Bruchbildung und ihre allgemeine Verbreitung bestätigt

mir die Ansicht, dass sie dem Willen entspringt, den schwierigen Zahlausdruck (Bruch!) zu veranschaulichen: eins, und dazu das zweite (Bündel) halb“ (i.m. I, 90. — A magyar adatokban elírásból vagy talán csak sajtóhibából jelentkező fogyatékoság ellenére is valóban feltűnő, hogy külföldi, és nem is nyelvészeti munka rámutat a magyar felező számnevek távolabbi vonatkozásaira akkor, amikor a magyar nyelvtudományban eddig még e számnevek saját nyelvünkben való szerepéről is vajmi keveset, eredetükről és kapcsolataikról meg éppen semminél alig valamivel többet olvashatni.

Az előbbieken felsorolt összes idetartozó finnugor és német adatokat Manninger példáival kiegészítve megállapítható, hogy — úgy látszik — a felező számolás egymástól egészen távol eső nyelvekben megvolt, illetőleg megvan ma is. Mindezek ismeretében ilyen viszonylag széleskörű elterjedése miatt ez a magyar nyelvtudomány körén túl mutató számolásmód, illetőleg a felező számnevek kérdése különösképpen számot tarthat érdeklődésünkre.

6. Noha már jó régóta nyugtalanított a magyar felező számolás eredetének kérdése, az alább kifejtendő magyarázatra az elindító ötletet viszonylag csak későn, W. K. Matthews egyik tanulmánya (The Japhetic Theory: The Slavonic and East European Review XXVII. No. 68. 172—92) szolgáltatta. (A kéz-, illetőleg ujj-számolásnak a primitív népek életében való rendkívüli szerepével kapcsolatos lapalji utalás: i.h. 181) Ennek nyomán még akkor, 1950 táján, pusztán a magyar felező számnevek ismerete alapján úgy láttam, s most a kérdésre vonatkozó, egymástól távol álló nyelvek ilyenyszerű adatainak ismeretében, gondolom, még jogosabban úgy vélem, hogy a felező számnevek eredeztetése során nem az eddig túlságosan is előtérbe helyezett ujjszámolás (erre nézve l. Orbán, i.m. 6 kk.; Manninger, i.m. 3 kk. és a kettejüktől idézett irodalmat), hanem az egységnek vett kézpárral való számolás tekintetbevételével kell a kérdés magyarázatát megkísérelnünk.

Nem kétséges, hogy az emberi tudat fejlődésének kezdeti fokán a legkezdetlegesebb számképzetek (eleinte

legfeljebb csak az 1—3 képzetet) szorosan a tárgyakhoz kapcsolódó, tehát konkrét tárgyakhoz kötött képzetek lehettek és lehetnek a vadság fokán élő népek között még ma is. „A számolás módjának ebből a tárgyakhoz fűződő, konkrét formájából érthető — írja Orbán —, hogy az egyes primitív törzsek ún. számnevei csak a különféle tárgyak jelölésére szolgáló szavak. A Fidsi-szigeteken 10 csónak neve *bola*, 10 kókuszdióé *koro*. Brit-Kolumbiában az alapszámnevek hét különféle sora járatos, aszerint, hogy a tárgyaknak minő csoportját jelölik meg velük: az első csoport az általános számláló sor, vagyis a határozatlan tárgyak jelölésére való; a második csoport tagjaival a lapos tárgyakat és az állatokat jelölik, a kerek tárgyak és az időbeosztás jelölésére a harmadik csoport szolgál, a negyedik az embereket, az ötödik a hosszú tárgyakat jelenti, a hatodik a csónakok számlálására való, a hetedik a mértékjelölésre. Az egyes csoportokban valamely alkalmas, pregnáns kifejezéssel pl. a hosszú tárgyakra *kan 'fa'* szóval szokták a számjelölést kombinálni. Tehát ezek a számfogalom értelmében használt szavak eredetileg nem voltak számnevek. Hasonlóképpen nincs számnévi eredete egyéb primitív törzsek számneveinek sem, amelyekről kiderült, hogy eredetileg testrészek nevei.“ (Orbán i.m. 7).

A számolásnak ebből a tárgyakhoz kapcsolódó, konkrét módjából fejlődött ki a konkrét tárgyaktól már elvonatkozó, de persze még mindig nem elvont kéz- és ujj-számolás. Véleményem szerint azonban itt is elsődlegesnek kellett lennie a kézpárt egységnek tekintő számolási módnak. Csak a számolásbeli elvonatkozás fejlettebb fokán, mikor a számképzetek a 2—3 képzetén felül is eljutottak, akkor kezdhettek szerepet játszani a számolásban az ujjak is. A kézzszámolás fokán, ha az ember a vele beszélőben, illetőleg az őt hallgatóban az egy, kettő vagy három képzetét akarta felkelteni, egyszer, kétszer vagy háromszor mutatta a kézpárt mint egységet. E számolási móddal élőkben aztán az először mutatott kézpár az egy, a másodszeri a kettő, a harmadszeri a három képzetét idézhette fel. Mikor aztán a számolásbeli fejlődés során, de még

mindig a kékszámolás fogalomkörében élve, már addig jutottak el, hogy a tárgy-egységek s ennek megfelelően a szám-egységek mellett az egység-részek, elsősorban is valaminek a fele-része képzetnek a kifejezése is szükségessé vált, az egységnek érzett páros testrésszel, a kézpárral való számolás fokán legkifejezőbbnek természetesen az az eljárás kínálkozhatott, hogy például az egy és fél képzetének a beszélő társban való felidézése céljából egyszer egységként mutatták a kézpárt s azután másodsor a fél képzetének kifejezési szándékával a kézpár felét, azaz a félkezet tartották a beszélő orra elé. Ugyanígy, ha a kettő és fél képzetének felidézése volt a beszélő szándékában, kétszer egységként mutatta a kéz-párt s azután harmadszor a félkéz külön való felmutatásával fejezte ki a harmadik egység fél voltának képzetét. Mikor azután a továbbiakban a gondolkodási és a nyelvi fejlődés során bekövetkezett annak a szükségessége is, hogy a számképzeteket a tárgyaktól és a kéztől elvonatkoztatva nyelvi eszközökkel fejezzék ki, az előbb ismertetett számlási módon alapuló nyelvi megjelöléssel a második egységében fél, azaz az egy és fél képzetét a *másfél*-, a harmadik egységében fél kettő és fél képzetét a *harmadfél*-szerű összetett felező számnévvel fejezték ki. De természetesen és rendszeresen ilyen módon jelölték nyelvileg a többi 3—9 közé eső egész + fél számképzetet is.

Közbevetőleg megjegyzem, hogy tekintetbe véve az alap-tőszámnevek és a felező számok kialakulásának az előbbieken érintett fejlődését, nyilvánvaló, hogy legelőször az egy és fél, helyesebben a szóban forgó dolog másik részének fél voltára vonatkozó számképzet, majd az ennek megfelelő nyelvi kifejezés alakulhatott ki. Erre — a primitív számolás fejlődésének ismeretén kívül — abból merek következtetni, hogy a sorban első magyar felező számnév, a *másfél* alakilag is egészen kezdetlegesen, olyanféle szókapcsolatból egységes számnévvé összeforrt összetétel, amely — véleményem szerint — mai nyelvi eszközökkel kifejezve a más(ik az) fél szószervezetnek, illetőleg mondatnak felelne meg. Lehet

tehát, hogy a két és fél-től a kilenc és fél-ig terjedő többi számképzet nyelvi kifejezésére is eredetileg vagy a) nem sorszám név + fél, hanem tőszám név + fél kapcsolatból alakult felező számneveket alkalmaztak, vagy pedig b) a másfélen felüli ilyen számok csak viszonylag későn, azaz akkor alakulhattak ki, mikor már *-d* képzővel alkotott sorszámnevek is voltak. Bármint legyen is a dolog, szerintem nem kétséges, hogy a másfél nem a másodfélből való rövidülés, hiszen a „teljesebb“ alakra elsődleges nyelvemlékes adatunk máig egyetlenben egy sincs (l. előbb a 2. pontban), hanem az az eredeti, előtagjában nem sorszámnévvel, hanem a névmás-jellegű *más* szóval alakult, elsőszülött primitív felező számnév. A többi, a kettő és fél — kilenc és fél számképzet kifejezésére szolgáló *-d* képzős sorszám név + fél köznévvvel alakult felező számnevek lényegében szintén korán, de időbelileg jóval később alakulhattak ki, mint — szerintem — elsőszülött és legalábbis a köznyelvben mindannyiunkat túlélő társuk, a *másfél*.

Az a körülmény, hogy — mint azt már az előzőkben nyomatékosan kiemeltem (l. az 1. pontban) — *tized-* és *huszad-*sorszámmal alakult felező számnevekre csak elenyészően kevés nyelvemlékes adatunk van, más tízes (*harmincad-*, *negyvened-*, *ötvened-*, *hatvanad-*, *hetvened-*, *nyolcvanad-* és *kilencvenedfél*) és még magasabb, százas számokkal alakult felező számnév (*századfél*, *kétszázadfél* stb.) — egy nyelvből és így a magyarból sem ismeretes megítélésem szerint ez is annak az eléggé elhithető erejű bizonyítéka, hogy a felező számolásmód a művelődési életnek olyan kezdetleges fokán alakult ki, mikor a számképzetek a tízen alul, sőt kezdetben hihetőleg csak az 1 — 2 — 3 körül mozogtak. Ennek nem mond ellent az sem, hogy a magyarban a nyelvtörténeti korok viszonylag késői századaiban elvértve találkozzunk olyan magas, tízen felüli számban jelentkező felező számmal, mint amelyeneket fentebb eléggé sovány történeti adatolással idéztem.

A fentebbiek tekintetbevételével tehát valóban jogos óvatossággal kérdőjelezte meg Manninger azt a ()-ben

odavetett véleményét (l. előbb), hogy az oroszból, finn-
ből és magyarból tőle idézett felező számok alkalmasint
a germán szomszédság hatásával magyarázhatók. Látni
való ugyanis, hogy jóval távolabbi keleti és eddigi tudá-
sunk szerint a germánsággal szomszédságba sohasem ke-
rült finnugor nyelvekben is megvan ez a számolási mód,
illetőleg megvannak az ilyen számolási móddal keletke-
zett felező számok. Meglehetősen valószínűséggel állítható,
hogy a felező számolás minden előbb említett nyelvben
— a számképzetek kialakulásának kezdeti fokán — belső
fejlődés eredményeként önállóan keletkezett. Nincs ér-
telme tehát az egyes nyelveknek ilyen tekintetben való
egymásra hatásával számolni. Még a német hatásnak erős
mértékben kitett magyar nyelvvel kapcsolatos legmesz-
szebbmenő nyelvi hatás feltételezése esetén is legfeljebb
az a lehetőség vethető fel, hogy a németben önállóan
az előbbieken ismertetett primitív szemléletmód alapján
keletkezett felező számok meglete hozzájárulhatott az
azonos szemlélettel, de önállóan kialakult magyar felező
számok megőrzéséhez.

7. A előbbieken a magyar és más nyelvek felező
számainak közös szemlélet alapján keletkezett voltára
vonatkozólag kifejtett vélekedésem magam is csak olyan
többé-kevésbé valószínűnek látszó feltevésnek tartom,
amelynek helytálló vagy elvetendő voltát a további viz-
sgálatok során kell majd tisztázni. Az előbb említett kor-
látokon túl több irányú elfoglaltságom miatt sem sza-
kíthatok időt az itt felvetett kérdés olyan széleskörű
megvizsgálására, mint amilyen alapos vizsgálódást a fe-
lező számolásnak a magyar és továbbmenőleg az általános
nyelvtudomány szempontjából is érdekes kérdése meg-
érdemel, illetőleg megkövetel. Ehhez kapcsolódva csak
mellékesen azt is megjegyzem, hogy Orbánnak a finn-
ugor nyelvek számneveivel foglalkozó, a maga idejében
és a maga korlátozott munkakörülményei (l. erre nézve
i.m. 93) között derekas munkával készült, hézagpótló
műve megjelenése óta eltelt három évtized követelően
sürgeti a finnugor számnevek kérdésének újszerű viz-
sgálatát. Amint az előbbieken látható, az összehasonlító

vizsgálatban egyes pontokon túl kell jutni (mint ahogy már Orbán is túljutott) a finnugor nyelvek körén, s — ha nem is nyelvrokonságot vagy kölcsönhatást, de — azonos vagy rokon szemléleti alapokat kell keresnünk egyes azonos jellegűnek tetsző jelenségek valamennyire is megnyugtató magyarázatára.

1960/1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VI
SZÉLJEGYZETEK NYELVEMLEINKHEZ

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A MAROSVÁSÁRHELYI SOROK ÉS A MAROSVÁSÁRHELYI GLOSSZÁK

A Marosvásárhelyi Református Kollégium Nagykönyvtárának őre, Koncz József még 1860 táján csodálatos véletlen folytán egy XIV. század második felében leírt hártyakódexet mentett meg a biztos pusztulástól. A Biblia latin fordításának, a Vulgatának majdnem teljes szövegét magába foglaló, csak csekély csonkulást szenvedett és így viszonylag épen ránk maradt kódex 204—5. lapjára az ugyanazon lapokon olvasható latin bibliai szöveg egy kis részletének 44 szóból álló magyar fordítását írta be egy ismeretlen kéz. A bejegyzés maga ugyan keltezetlen, de a szöveg írásjellegéből ítélve a XV. század legelejéről való lehet. A szövegben kívül a kódexben elszórtan ugyanaz a kéz, de más tollal még 11 szónyi glosszaszerű bejegyzést tett úgy, hogy latin szavak alá, illetőleg fölé magyar nyelvű értelmezéseket írt. A kódex így egy 44 szóból álló szövegemléket és 11 glosszát, tehát összesen 55 magyar szót foglal magába.

Maga a szövegemlék betű szerinti másolatban itt alább következik:

ha a medue el viuend valami neme kelket || es ha miden te atyad david kiral chach eggiet megelend s valaky azt hallandia az nog yeltest tezen hog te neped veretut s mend te melleled el futnak es minden eresnek ollian lezen ionha mint pauanak.

Az itt közölt szöveget így olvashatjuk:

*ha a medve elvivend valaminemé kē(ö)l(y)kē(ö)t || és (és) ha midé(ö)n tē atyád Dávid királ(y) csak eggyet még-
elend, s valaki azt halla(á)ndja, az nogy ü(β)ēltést tészēn
(tészēn) hogy tē néped veretütt, s mēnd témellé(ö)led el-
futnak, és mēndēn eré(ö)snek ollyan lészēn (lészēn) jon-
ha, mint pávának.*

E szöveg a maga igénytelenségében is több írás-, helyesírás- és nyelvtörténeti kérdést vet fel. A meglátott

kérdések egy részét e szövegemlékről Farczády Elekkel együtt közzétett dolgozatunkban fel is vetettük. Remélhetőleg a felvetett kérdésekre adott feleletek, illetőleg a feltevések egy része majd elfogadhatónak bizonyul, a másik része meg másokat a felvetett és még felvethető kérdésekkel kapcsolatosan elfogadhatóbb feltevések, illetőleg megoldások keresésére ösztökél.

Terjedelmét tekintve bármennyire igénytelen is az itt fennebb közölt szöveg, mégis tisztos helyet foglal el nyelvemlékeink sorában. Közismert ugyanis az, hogy a XIV. század közepéről keltezhető Königsbergi Töredék és Szalagjai meg a XV. század derekáról való Jókai-kódex másolási ideje közötti századból mindaddig nem tarthattunk számon más kisebb terjedelmű magyar szövegemléket. Van azonban egy olyan a XV. század közepe táján másolt terjedelmesebb, teljesen magyar nyelvű kódexünk, amelynek anyakódexét a XIV. század végén, és három olyan, amelynek szövegét nagyjából a Marosvásárhelyi Sorok szövegével egyidőben írták, de később másolták. Ezek időrendben így következnek: Jókai-kódex (1372 után / 1448 körül), Apor-kódex (1416 után / a XV. század vége — a XVI. század eleje), Bécsi-kódex (1416 után / 1450 körül), Münchener-kódex (1416 után / 1466). — Mivel a most előkerült kis szövegemléket — keletkezési idejét tekintve — az itt felsorolt kódexek közül igazában csak a Jókai-kódex előzi meg, bármilyen kis terjedelmű és viszonylag bármilyen késői is e szövegemlék, nyelvtörténeti szempontból egyáltalában nem érdektelen. A kódexben megőrzött 55 magyar szó között van egy másutt sehol elő nem forduló szó mellett több olyan is, amely először éppen e nyelvemlékben jelentkezik. A nyelvemlék jelentőségét tehát nem szabad lebecsülnünk, de természetesen nem lehet túlbecsülnünk sem.

A szövegemléket és a hozzá csatlakozó glosszákat Farczády Elek, a marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár vezetője a nyelvemléket tartalmazó kódex tüzetes átvizsgálása során fedezte fel. A felfedezésről szóló, 1956. április 12-én kelt levele a fényképhasonmásokkal együtt Vigh Károly közvetítésével rövidesen hozzám került. Magam aztán természetesen siettem Farczádyt meg-

erősíteni a nyelvemlék nyelvtörténeti jelentőségéről kialakított véleményében.

Egyáltalában nem csökkenti Farczádynak a felfedezésben játszott szerepét az a tény, hogy legalábbis a szövegemléket, de lehetséges, hogy a kevésbé feltűnő gloszszakat is a kódexet megmentő és a kezelése alatt álló könyvtárnak adományozó Koncz József már 1860 táján felfedezhette, illetőleg ismerhette. Legalábbis mikor annak idején az azóta elköltözött nagy mesternek, Kelemen Lajosnak a szövegemlék fényképhasonmását megmutattam, elmondotta nekem, hogy ő mint a Marosvásárhelyi Református Kollégium tanulója a szövegemléket már 1894 táján a hártyakódex átböngészése közben látta. Mikor azonban e „felfedezés“-sel az akkor már tudományos munkássága és emberi kiválóságai miatt előtte is nagy tekintélyű történésztanárához fordult, Koncz azzal a kijelentéssel hűtötte le diákja lelkesedését, hogy e szöveget ő már ismeri, de nem tulajdonít neki semmi jelentőséget. Egészen természetes, hogy e „szakértői“ nyilatkozat után Kelemen Lajos sem tett semmit a nyelvemléknek a tudományos világgal való megismertetése érdekében. E becses emlék így továbbra is az ismeretlenség homályában rejtőzködött mindaddig, amíg újabban a kéziratanyag könyvészeti leírása rendjén Farczady a hártyakódexet is tüzetesen át nem vizsgálta, és újra fel nem fedezte a szövegemlékkel együtt a benne lappangó glosszákat is. Szerencsére Farczady már józanul értékelni tudta a felfedezés jelentőségét, és így lépéseket tett a nyelvemlék közkinccsé tétele érdekében is.

Ezek után jogosan hihettük, hogy a kódexről és a nyelvemlékről már 1956 nyarán elkészült részletes ismertetés még az évben megjelenik. Minthogy azonban a felfedezés 1956-ra „nem volt tervszerűsítve“, a róla hamarosan elkészült ismertetés nem kerülhetett bele egyik kiadónak az évi kiadói tervébe sem. Ilyenformán a nyelvemlék közzététele mindaddig késlekedett, amíg a Román Népköztársaság Akadémiájának Kiadója 1957. évi terve részeként magára nem vállalta ennek az egyébként természetszerűleg nagyon kis terjedelmű kiadványnak a közzétételét. (A kiadvány aztán — Farczádynak és e sorok írójának gondozásában hasonmásokkal együtt — Bu-

karestben 1957-ben meg is jelent.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság azonban szükségét látta annak, hogy e kis szövegemléket és a glosszákat a Magyar Nyelvben, majd a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 97. számaként külön is közzé tegye. A nyelvemlék ismertetése és a vele kapcsolatban felvethető kérdéseknek az itteninél jóval részletesebb előadása mellett a fejtegetésekhez Bárczi Géza és Benkő Loránd kiegészítő, illetőleg helyesbítő-módosító észrevételei csatlakoznak.

Utolsóul hagytam annak bejelentését, hogy a hártya-kódex megmentője és ajándékozója nevére a Koncz-kódex, maga a nyelvemlék pedig az őrzés helye és a nyelvemlék szövegemlék-jellegére, illetőleg glossza voltára egyaránt rávilágító Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák nevet kapta.

A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák ilyen hosszú lappangása mindenesetre valamelyes figyelmeztető arra, hogy különösen eddig még tüzetesebben át nem vizsgált könyvtárainkban milyen nyelvtörténeti kincsek rejtőzhetnek.

1957/1968

KOLOZSVÁRI GYALÁZKODÁS 1491-BŐL

1. Már nyolc évtizede, hogy Jakab Elek, Kolozsvár történetének kutatója a város XV. századi okleveleinek közzététele rendjén oklevéltárába felvette a hét száz szék bíráinak azt a másodbírósági (fellebbviteli) ítéletéről szóló, Szebenben 1491. december 14-én kelt oklevelét is, amely egy Szabó Ambrus kolozsvári letett bíró vétsegi ügyében Kolozsvárt 1491. március 11-én a kolozsvári városi tanács előtt lefolyt perben a vétkes bíró szájáról elhangzott magyar nyelvű szidalmat is tartalmaz. E szórványemléket őrző oklevél két példányban is fennmaradt. (A Kolozsvári Állami Levéltárban Kolozsvár város ó-levéltárának anyagában az eredeti függőpecsétes hártya-oklevél „Fasc. V. 10“, a hitelesítetlen másolati példány papiros-oklevél „Fasc. V. 11“ jelzet alatt. Az eredetit részletes oklevéltani jegyzetek kíséretében és a másolatra való utalással teljes egészében kiadta Jakab, Oklevéltár Kolozsvár történetéhez I, 292—9.)

2. Minthogy Kiss András főlevéltáros szíves figyelmeztetése és lekötelő segítsége révén alkalmam volt az ítéletlevélnek mindkét példányát levéltári kutatásaim során használni, először is — Jakab Elek megbízható közlésére hivatkozva — szükségesnek tartom e kis nyelvemléknek pillanatnyilag engem legjobban érdeklő részletét betű szerinti hűséggel ide iktatni. Az ítéletlevél eredetije előbb latin fordításban, utána magyar nyelven a perbe fogott bírónak tulajdonított következő gyalázkodó mondatot foglalja magába: „*Quid curo aliquos antiquos canes Si alicui antiquo cani displicat faciet (con)tra hec wlgo mit gondolock es agebeckwel ha valla mel ageb banya tegen rolla*“. — A másolat és az eredeti szövege mindössze abban különbözik egymástól, hogy a másolatban *gondolock* helyett *gondolog* és *banya* helyett *banija* írott formával él a szövegben a másoló. Az első változ-

tatást a nyilván szász anyanyelvű, magyarul egyáltalában nem, vagy csak gyengén tudó másoló esetleg szászos kiejtésen alapuló elírásának, az utóbbit pedig az olvasat szempontjából teljesen lényegtelen írássajátságnak kell tartanunk. Ugyancsak szász anyanyelvű leíróra vallhat mindkét példányban az *e3* helyett írt *es* írásforma.

Noha e kis szórvány mindössze egy mondatocskát foglal magába, már mint a kolozsvári magyar nyelvből eddig előkerült legrégebbi nyelvi nyilatkozat is a nyelvtörténeti számontartásra feltétlenül igényt tarthat.

3. Mivel az előbb elmondottakon kívül az eredeti *gondolock* és *agebeckwel* szavában a *ck* = *k* hangjelölés *c*, illetőleg *k* helyett alkalmasint szintén szász anyanyelvű leíróra vall, csak nagyon óvatosan lehet e kis szórvány nyelvi anyagát magyar nyelvtörténeti vagy éppen nyelvjárástörténeti megállapítások céljaira felhasználni. A két példány egybeeső hangjelölését tekintetbe véve azonban a *rolla* (olv. *rólla* ~ *rolla*) szóban jelentkező ikerítést annál is inkább egykori, valóban meglévő nyelvjárási sajátosság tükröztetőjének kell tartanunk, mert hiszen a XVI. század első felében kezdődő kolozsvári magyar nyelvű írásbeliségnek a század második felében egyre szaporodó szövegemlékeiben ilyen ikerített alakokkal nemcsak a *róla* (*rólla* ~ *rulla*), hanem az *alóla* (alólla), *belőle* (belölle), *nála* (nálla), *tőle* (tölle), *vele* (*velle* ~ *vélle*) meg több más szó esetében is sűrűn találkozunk. Az ilyen ikerítéses formák rendkívül gyakoriak — ha ugyan nem kizárólagosak — a mai erdélyi magyar nyelvjárásokban, sőt az idevaló köznyelvben is. Magamnak is például nagyon tudatosan „irodalmi nyelven“ kell beszélnem ahhoz, hogy ne ejtsem ikerítve a felsorolt szókat meg itt elé nem sorolt társaikat.

Jóval kétségesebbnek — bár nem teljesen lehetetlennek — tartom a *vallamel* írott forma mögött sejthető egykori ikerítéses, illetőleg jétlen ejtést (*vallamel*), habár a hangzóközi ikerítődés esetei meglehetősen gyakoriak nemcsak az erdélyi régiség nyelvjárásias szövegeiben, hanem a mai erdélyi magyar nyelvjárásokban is (vö. pl. Horger: MNy. VI, 205). Jóllehet a *mely* jétlen írása egyáltalában nem ritka például a XVI. század második feléből

tölem ismert erdélyi szövegekben, a hangjelzésnek e korbeli bizonytalansága miatt (l. erre Benkő, LyTört. 6 kk. is) nem lehet a jétlen jelölés láttán feltétlenül ilyen ejtésre gondolnunk.

4. A latin oklevélszövegbe a magyar nyelvű szórvány kétségtelenül a kétszer is előforduló, gyalázkodó *ageb* (olv. *aggeb*) szó miatt került bele. E szó ragos *agebeckwel* formájában alaktani szempontból a *-vel* rag illeszkedés nélküli kolozsvári jelentkezése a XV. század végén egészen érthető. A XVI. század második felének kolozsvári írásbeliségében azonban már csak ritkán kerülget elem ilyen illeszkedés nélküli alak.

5. Egyébként maga az *ageb* szó mint az éktelen szitkozódás gyakori szava mindegyre felbukkan a XVI. századi kolozsvári gyalázkodásokat őrző vallomások szövegében. Ennek bizonyosságául minden válogatás nélkül csak két-három hirtelenében kezem ügyébe eső kijegyzésem szövegét iktatom ide: 1570: „Jlona Kis Demeterne, Azt valya, hogy egykor Bezel volt az Batthyawal fodor Estwannal, Es azonba Megien eleybe Rengeo Margit es az leanya, Mond Nely Jo biro vra(m) ezert Jeowenk K^a eleybe hogy meg kerdÿwk, ha K es az Thanacz verette ky az en leanyomath, Mert az Kwthy Antal azt Mongya hogy K es az Tanacz verette ky, Arra azt felelte fodor Estwan hogy hazwd az *Bestie kurwafy ag eb* benne Mert eo fogatot Megh es eo eskwt Read, eo veretet kyés Nem en sem az Thanach.“ (^a Itt és alább a *Kegyelmed* rövidítése.) 1573: „Katalin Nehay Nagy Menhartne... Azt vallia hogi az Niarba zent Antal Nap eleot volt hogi az eo gazdaia Mazas Balintne hon nem volt... Archwl chapia az eo gazdaia Azzon germeket az Mazas peterne leankaia, Az hogi Sirny kezd... Az lean kerlely volt az germeket Illen zowal Ne syr chiak myes meg verÿwk az *ageb* leaniat ha Ide jeo...“ 1574: Egy másik ügyben „Balint Lakatos peter fia Azt vallia hogi... Mond Zigarto gërgÿ ky vagi te Mond Kelemen, En Borbely Kelemen vagiok, Mond Zigarto Nem az vagi *bestie ageb* hanem gaz vagy.“ | „Lwcha Zakach Boldisarne Azt vallÿa hogi Thawaly zantaskor volt Es Zeoch Balas Igen beteg volt,

leot volt oda hazához Zabo Peter, ... Meg Mongia neký hogi Beteg Nem mehet hozza. Mond Zabo peter No tw-dom Mybe betegwlt meg mert az eo féldebol ký asta az hatar keowet es az en feoldemre vitte kýt három Ember felý Nem birt volna, Es az felet az zantokat meg zidogatta hogi bestiek vgimond ha eddeg nem zantyatok egi penzt sem adok..., De addeg Meg ne(m) Bekellem vele vagi eo vagi en Meg hal egiünk az feoldert Nem hýtttem volna hogi vensegere Illen alnak chigan legený (!), Isten felý Ne gogicha hane(m) Negen vígek ki agiabol az *chigan agebet*. Eo valasztig chitította hogi Ne volna ollýanmodon De Annal Inkab Mind zitkozodwa Ment ký onnat az haz-twl.“ (L. még több példát MNy. LX, 497—8; NySz.)

6. Ha a magyar szórvány latin változatában az *antiquos canes* fordítás nem is utalna minden kétséget kizáróan arra, hogy Szabó Ambrus mint „vén kutya“-at emlegette és vette semmibe a gyalázott kolozsvári polgárokat, magát az *ageb* szót másként akkor sem értelmezhetnők. A „vén kutya“ minősítés ugyan ma sem tartozik a megtisztelő kedveskedések közé, éktelenül káromló jellege azonban még jobban hangsúlyozódik, ha eszünkbe vesszük, hogy a XVI. század babonás világában, sőt a népi hiedelemvilágban szinte korunkig terjedően is, a boszorkányok sokszor ebbé változnak, fehér vagy fekete kutya képében szólogatják, ijesztgetik, rettentik a jótét lelkeket. Ezért e szórványemlék keletkezése idején az ebbel, illetőleg a kutyával való gyalázkodás a szidalmazottra nézve egyet jelenthetett a boszorkányság vádjával. Mint-hogy pedig a korabeli hiedelem és a későbbi népi vélekedés szerint a boszorkányok az ördögtől kapták hatalmukat, és boszorkányi foglalatosságuk rendjén továbbra is vele cimboráltak, az ilyenféle *ageb*-es szitkozódásban benne rejtett Isten mindenhatóságának kétségbevonása is. Ez pedig a kor embere előtt súlyos büntetésre méltó, főbenjáró véteknek számított. (L. ezekre: Kertész, Szok. 91 kk. is.) — E kolozsvári gyalázkodásban már akár abban a jelentésben is vehetjük az *agebet*, amelyet a NySz. 'alter Spitzbub' értelmezéssel szótároz, több adalékot idézve mások mellett éppen a kolozsvári Heltai Gáspártól is.

7. Ilyenformán ez a már csaknem nyolc évtizede kiadott, de mindeddig figyelmünk körébe nem került kis szórvány nemcsak hogy a legrégebbi kolozsvári magyar nyelvű mondatocskát őrizte meg számunkra, hanem ugyanakkor rávillant a középkori kolozsvári gyalázkodások egyik kedvelt szava mögött komoran kirajzolódó babonás hiedelemvilág egy nem érdektelen részletére is.

1964

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ OKLSZ. EGY SZANDÉKTALANUL FÉLREVEZETŐ KELTEZÉSÉHEZ

1. Más irányú szótörténeti keresgélés közben az OklSz. ad szócikkében első adatként egy meglepően, az első pillanatra feltűnően korai magyar nyelvű szövegemlékből kiszakítottnak látszó szótári adaléokra bukkantam. Ugyanaz a szöveg — nyilván a benne megőrződött szavak korai volta miatt — belekerült ugyancsak 1441 évjelöléssel e szócikken kívül az *akar*, *az*, *oltalom* és *valál* címszó adalékai közé is. A szótár szerkesztője azonban nem emelte át e szövegből a *ki* szócikkbe a másutt felhasznált szöveget, pedig erre a szóra is — az ő keltezése szerint — több mint egy századdal korábbi adatot iktathatott volna bele az idézetével az ott szereplő 1558-i adalék elé.

Noha a *valál* szócikkben a szótár jelzi, hogy e szöveg „az 1441-iki okl. hátlapján“ maradt fenn, sőt tájékoztatóként közli a latin nyelvű oklevélnek azt a részletét is, amelyre a magyar szöveg vonatkozik, félreérthetetlenül nem jelzi egyrészt azt, hogy csak ennyi vagy terjedelmesebb-e a szöveg, másrészt azt sem, hogy a szövegtöredék valóban az oklevél keltével egy időben vagy valamilyen más időpontban került-e rá az oklevél hátlapjára. — A feltevődő kérdések tisztázása céljából — az Országos Levéltár Mohács előtti okleveleinek az OklSz.-ban megadott jelzetére hivatkozva — az oklevél hasonmásban való megszerzése céljából Maksai Ferenchez fordultam.

2. Az ő baráti előzékenységéből most már előttem fekvő oklevélhasonmás alapján a következő néhány tisztázó észrevételt tehetem:

A) Az OklSz. előbb jelzett szócikkeiben közölt szótári adalék I. Ulászlónak egyik, Budán 1441. július 6-án („feria quinta post festum visitationis beate marie virginis“) kelt, természetesen latin nyelvű kiváltságlevele hátlapjára, az álló alakban fordított oklevél felső lapszé-

lére rájegyzett és az OklSz. jelzett szócikkeibe teljes egészében belefoglalt egyetlen magyar nyelvű sorból áll.

B) Az OklSz.-nak az olvasat szempontjából egyébként csak lényegtelenül egyszerűsített közlése ellenére sem árt a hasonmásból paleográfiai hűséggel ide jegyezni a nyelvemlékes sort:

*Hogy Walalokat oltalmazol aznak adha//ak kinek akar-
yak.* — E sor alatt az ugyanazon kéz írta 1441 évszám áll.

Mellékesen megjegyzést érdemel az is, hogy a sor második szavának második *a*-ja alatt az eredetiben egy olyan pontocska van, amely az *a* betű mellékjelének is vehető (*a* = *á*). Minthogy azonban a szöveg másik két szavának (*adha//ak*, *akaryak*) *á*-t jelölő betűi alatt nincs ilyen pontocska, lehet, hogy e mellékjelnek látszó pontocska csak a tinta elcseppenéséből vagy más véletlenből került éppen a *Walalokat* szó második *a*-ja alá, s így ennek semmi paleográfiailag számba veendő szerepe nincs. E körülményre itt csak utalva, e kétes mellékjelet a közlésben elhagytam.

C) A hasonmás birtokában megállapítható, hogy az oklevél hátlapjára írt bejegyzést az írásjelleg hozzávetőleges tájékoztatása alapján semmiesetre sem az oklevél kiállításának esztendejében vagy valamelyik közvetlenül azt követő évben, hanem legalább félszázaddal később: a XV. század végén, sőt esetleg csak a következő század első éveiben tehetette az ismeretlen kéz. A magyar nyelvű sor alá írt 1441 évszám tehát nem a nyelvemlékes rájegyzés, hanem csak az oklevél keltének évét mutatja. Egészen érthető, hogy Szamota István, és még inkább az, hogy az ő kijegyzése nyomán induló Zolnai Gyula a nyelvemlékes sor keltezésekor jóhiszemű tévedés áldozata lett.

3. Az itt előadottak figyelembevételével az OklSz.-beli 1441 évszám tehát az *ad*, *akar*, *az*, *otalom* és *valál*, valamint a *ki* szócikk beiktatandó azonos szövegű adaléka elől törlendő, illetőleg vagy a tágabb „XV. század vége — XVI. század legeleje“ időköz, vagy esetleg az „1500 körül“ időköz-megjelöléssel helyettesítendő.

CHEH ISTVÁN DEÁK NYELVÉHEZ

Kelemen Lajos emlékének

1. Éppen egy félszázados különbséggel került a nyelvtörténeti kutatók elé az erdélyi magyar nyelvű írásbeliség két legrégebbi emléke: Ródi Cheh István végrendelete 1507-ből és Suky István menedéklevele 1508-ból. A két emlék közzétételének időrendje éppen fordítottja a keletkezéskori sorrendnek: Kelemen Lajos és Pálfi Márton ugyanis még 1912-ben tette közzé az 1508-ból való menedéklevelet (EM. XXIX, 257—64; hasonmással), és éppen egy fél századdal később, 1962-ben vált közkinccsé Jakó Zsigmond levéltári kutatásai és közlése eredményeként az egy évvel előbbi keltezéssel ránk maradt Cheh-testamentum (NyÍrK. VI, 184—7; ua.). A két emléket azonban nemcsak az a merőben külsőleges körülmény fűzi össze, hogy mind a kettő a XVI. század első évtizede egymást követő két esztendejéből kelteződik, hanem az a belső mozzanat is, hogy mindenik azonagy fő szerkesztménye, azonos kéz: Ródi Cheh István írása. Az erdélyi vonatkozásban legkorábbi magyar nyelvű két levéltári darabot nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténeti szempontból amiatt kell a figyelemre különlegesen érdemesnek tartanunk, mert a mintegy hatvan sornyi szöveg tanulmányozása szerkesztője és leírója nyelvi jellegzetességeinek meghatározásához és így várhatóan a XVI. század eleji Kolozsvár környéki írásbeliségben egykor érvényesülő tájnyelvies sajátságok felvázolásához juttathat el.

Mert noha a két szövegemlék szerzője életsorsának alakulásáról, működésének földrajzi kereteiről annál többet, mint amennyit a két emlékből megállapíthatunk, nem tudunk, nem tudhatunk, mégis annak alapján, amit Kelemen Lajos és Jakó Zsigmond a Ródi Cheh (Cseh) család birtoklástörténetével, valamint az oklevelező Cheh István valószínű működési terével kapcsolatban mond, eléggé jogosnak tarthatjuk azt a feltevést, hogy a két nyelvemlék

szerkesztője sohasem sodródhatott el huzamosabb időre családja törzsbirtokai, a Kolozsvár közvetlen közelében, a Mezőség északkeleti csücskén fekvő Pata és Rőd nyelvjárási világtól, de persze nem a kézműves-kereskedő-őstermelő, kis részében értelmiségi lakosságú Kolozsvárnak akkor bizonytalanság szintén tájias városi nyelvétől sem. Ha tehát szép számmal lennének Cheh István oklevelező nyelvében táji jellegű sajátságok, ezeknek minden bizonytalanság mezőszegies színezetűeknek kellene lenniük. Ellenben ha ilyenek — nem kis meglepetésünkre — nem vagy csak csekély mértékben jelentkeznének, az okot valamiképpen meg kell keresnünk, illetőleg legalább valószínűsítéssel meg kell határoznunk.

2. Mielőtt az ilyen értelmű válaszadásra sor kerülhetne, először közbevetőlegesen a feleletet előkészítő nem lényegtelen két kérdéstről: a levéltári darabok írás- és helyesírástörténeti jellegéről ejtek néhány szót.

Az ilyenféle vizsgálódásra kedvező lehetőséget teremt az a közzétételbeli gondosság, amely mind a két szöveg- emléket nemcsak betű szerinti, sőt a lehetőségig grafikai hűségű közlésben, hanem hasonmásban is rendelkezésünkre bocsátotta.

A) Az első, amit az írástörténeti vizsgálódónak meg kell állapítania, az az, hogy a két szöveg emlékek írásjellege, grafológiai-grafikai képe teljesen azonos: a két emlék tehát ugyanazon kéz tolla alól került ki. További észrevételként kínálkozik az a megállapítás, hogy a levéltári darabok írásképe gyakorlott, kiírt írású, az irat kiállításakor a szerkezeti tagoltság külsőségeire is gondosan vigyázó, az oklevelezésben tehát eléggé jártas kézre vall. A külső gondosságra törekvés főként a régebbi, 1507-beli darabnál szembe tűnő, hiszen — mint Jakó elfogadhatóan valószínűsítette (i.h. 186) — ez a darab úgyszólván csak olyan sajátkező fogalmazványnak tekinthető, amelynek felhasználásával Cheh István latin nyelven akart közhiteles, hiteleshelyi oklevelet kiállíttatni. Az emlék fogalmazvány voltára mutat az a tény, hogy az irat az alaki formátságokat (aláírás, pecsét) teljesen nélkülözi, s így, hitelesítetlen fogalmazványként kerülhetett minden valószínűséggel a szerkesztéséhez közel eső időpontban az előbb jelzett rendeltetéssel a kolozsmonostori hiteleshely

okleveleinek gyűjteményébe; itt őrződött aztán meg korunkig. Nincs azonban semmi nyoma annak, hogy a végrendeletnek a maga korában ünnepélyesebb, szokásosabb latin nyelvű formáját a hiteleshely valaha is elkészítette volna.

Másodikként maga a hangjelzés és a helyesírás kérdése kerülhet a vizsgálódás körébe. Itt az a meglepő, hogy bár korai magyar nyelvű szövegemlékről, az anyanyelvű erdélyi irattermelésnek eddig előkerült két legkorábbi darabjáról van szó, a két emlék helyesírása meglepően kialakult és a jóval későbbben, akár a század végén keletkezett emlékek helyesírásához viszonyítva is legalább annyira következetes, mint amazoké.

A magyar nyelvű írásbeliség helyesírási szabályai kialakulásának kezdő és bizonyos alapvető jellegzetességeiben egyben véglegező korában, a XVI. században nem minden hangjel esetében találkozunk jelzésbeli ingadozással. Az egymástól formában itt-ott elütő, merőben grafikai jellegű eltéréseket figyelmen kívül hagyva, a XVI. század elejétől a század végéig nincs jelzésbeli ingadozás a magánhangzók közül az *a*, *e* és az *o* jelölésében, sőt az *i* meg az *u* jelölésében is csak annyi, hogy az utóbbit az *u* mellett *v* és *w*-féle jelekkel is írják, az előbbi jelölésére meg a gyakoribb *i* mellett *j* meg *y*-féle jelek is szolgálnak. Nagymérvű ingadozás és tarkaság figyelhető azonban meg a ma mellékjeles rövid *ö* és *ü* hang, valamint a hosszú magánhangzók: az *á*, *é*, *í*, *ó* és *ú* jelzésében. Itt három alapvető jelölésiránylat küzdelme figyelhető meg: a jelkettőzéses, a mellékjeles jelölés és a mellékjel nélkül hagyás iránylata. Cheh István helyesírásában az *á*, *é*, *í*, *ó* és *ú* jelölésében nincs példa sem a jelkettőzéses, sem a mellékjeles hosszúságjelzésre, az *ö* és *ü* esetében pedig nincs különbség a rövid és a hosszú változat jelölése között. Az *á*, *é*, *í*, *ó* és az *ú* hang jelölésére a két levéltári darab leírója ezeket a mellékjel nélküli betűket alkalmazza: $a = \acute{a} \mid e = \acute{e} \mid i, y (\ddot{y}) = \acute{i} \mid o = \acute{o} \mid u, v, w = \acute{u}$. — Az *ö* és az *ü*, valamint e kettő hosszú változata jelölésében találkozunk egyébként a maga korában, sőt a rá következő egy-másfél században is általánosan jelentkező nagyobb mérvű jelölésbeli ingadozással. Cheh Ist-

ván hangjelölésének ide vonható példái így csoportosíthatók:

a) o = ö: *Eleozor, koltotem, kozÿkbe, Eroly* (öröl), *kozottok, ezkozbol, fyzossek, okre, tobÿjt, torot* (törött), *koblet, erewssytotuk*.

o = ö: *ezkozbol, menesbol, vzo* (üszö).

e = ö: *Eroly* (öröl), *Eue* (övé).

eo = ő: *Eleozor*.

eu = ö: *eleut, Eucemet* (öcsémet), *ieleussen*.

eu = ő: *beleulle, felseu, Eu* (ő), *Reudy* (rődi), *wyseleu*.

ew = ö: *elewtwnk, kewlt*.

ew = ő: *ew* (ő), *erewssytotuk, penzebewl, Vitezlew*.

b) u = ü: *epulessere, Ezust, uzo*.

u = ű: *fekestul, harmat fu, Neggedffu, mindenekrul*.

v = ü: *vnot*.

w = ü: *zwksegere, fellÿwl, pecetwkel*.

w = ű: *egebekrul*.

Cseh István helyesírását a magánhangzók jelölése tekintetében tehát a jelkettőzés és a mellékjeles jelölés lehetőségének figyelmen kívül hagyása, valamint továbbmenőleg az jellemzi, hogy az ö, ő, ü, ű jelölésére hol egy jelt, hol két betűből álló jelcsoportot használ. Ez az ingadozás azonban egyáltalában nem nagyobb mérvű, mint a maga százada többi, de jóval későbbi oklevelezőjének helyesírásában jelentkező következetlenség.

B) A m á s s a l h a n g z ó k jelölésében a XVI. század helyesírását általánosságban az jellemzi, hogy — a helyesírástörténeti szempontból figyelmen kívül hagyható, pusztán grafikai eltéréseket kivéve — a b, d, f, g, h, l, m, n, p, r, s, t és z hang jelölését illetően különösebb észrevételezni való nem mutatkozik. A jelölésbeli ingadozás és következetlenség csak a c, cs, gy, j, ly, sz, ty és zs hang jelölése tekintetében figyelhető meg. E hangok jelzése vonatkozásában Cseh István hangjelölésére nézve a következő észrevételezni való akad.

a) Jóllehet saját nevében a két szövegemlék leírója a vezetéknevet *Cseh* és *Czech* alakban írja, tehát ch = cs értékű hangjelöléssel él, ugyanerre a hangra a közsók esetében a c betűt is használja. Pl. *cynalassaban, Elegyceck, Eucemel* (öcsémmel), *tekyncen, terycen*. A c-t azonban használja mai hangértékben is: *zwbÿcamat*.

b) Az *Illyen* (kétszer) és *Il, Jllen, mel, melben, mel* (*Buzanak*), de *mellyet*-féle helyesírási ingadozás mögött aligha állhat a jétlen és jés változatnak valóságos ejtésbeli kettőssége; ez esetben inkább jelölésbeli következetlenséggel számolhatni. Az *ly ~ l* hangjelzésbeli ingadozás a XVI. században különben általánosságban is nagyon hátrózott mértékben jelentkezik (Benkő Loránd: *NytudÉrt.* 1. sz.). A *gergel* név háromszori *l*-es és nem *ly*-es írása miatt e névben azonban valószínűleg jétlen *l*-et ejthettek.

c) Nemegyszer elmarad az afrikáció, illetőleg a jés hangállapot jelzése a *gy* és az *ny* hang esetében. A kettős hangjelzés mögött itt azonban semmiesetre sem állhat váltakozó jés és jétlen, hanem csak jés ejtés. Itt tehát valóban a jelölésbeli következetlenség, illetőleg a jelölés-kialakulatlanóság eseteivel találkozunk. Ilyen példák tartoznak ide: *eg* (egy), *egetembe*, *Eghaz*, *zenteghaz*, *Ig* (így), *germekem*, *germeket*, *germekj̄mnek*, *germek louath*, *gongokat*, *hog* (hogy), *Neg* (négy), *vag* (vagy). Ellenpéldaként a jés-jelölésű *agya*, *Agyanak*, *Angyanak* (ágyának), *egyetembe*, *Egyetembe*, *Együt*, *hagjok*, *hagjasság* (hagyassák), *hagjom*, *legjen*, *Negyedffu* sorakoztatható fel. — Az *ny* jelölése esetében — az egyetlen jés jelölésű *leanyom* példát kivéve — jelöléstelen *annokot* (anyjokot), *azzon* (asszony), *Azonnak*, *leanok*, *leanomnak* és *Nylas* írott formával találkozhatni.

d) Ha még szóvá teszem, hogy éppen az okleveleztető Suky István vezetéknevének *Zwkj̄* és a Bozs településnévből *-i* képzővel alakult *Bozj̄* írásában a *z*-nek *zs* hangértékével találkozunk, holott egyébként a *z* Chehnél a *z* és az *sz* hang jele, nagyjából el is mondtam azokat a fontosabb helyesírástörténeti észrevételeket, amelyeket a Cheh István alkalmazta jelölésrendszer jellemzésekor megemlítenedőnek tartok.

e) A mássalhangzó-jelölés vizsgálatakor meg kell említenem a mássalhangzók ikerítésével kapcsolatban itt előforduló néhány esetet is. Cheh István az ikerítést rendszerint a szokásos módon, azaz jelkettőzéssel jelöli: *Annak*, *beleulle*, *benne*, *Benne*, *cynalassaban*, *epulessere*, *fyzossek*, *utanna*. Néha azonban jelkettőzésének semmi fonetikai értéke nincs (pl. *Emlekezzetre*, *hozzot*), viszont a jelkettőzés elmaradása (*hozam*, *Nalam*) sem je-

lenthet minden esetben egykori ejtésbeli ikerítés hiányt, hiszen a jelölés olyan esetekben (*Eucemel, malomal*) is elmarad, amikor mássalhangzó-hasonulással kapcsolatban kétségtelenül egykori ikerítéses ejtéssel kell számolnunk, és így a nyelvelmékekben feltétlenül jelisméltéses alakokkal kellene találkozunk.

Ilyenformán minthogy a jelölésbeli ingadozás és következetlenség Cheh Istvánnál a mássalhangzók jelölése tekintetében sem nagyobb mérvű, mint a magánhangzók esetében, e két szövegemlék írója alatta marad a XVI. század jóval szeszélyesebb jelzésbeli kavargásának. Éppen ezért méltán mondhattam meglepőnek az anyanyelvi írásbeliség kezdőkora elején Cheh István írásában azt a viszonylagos következetességet, kialakultságot, amely a keze alól kikerült két szövegemléket jellemzi.

3. Az ilyenféle előzetes helyesírástörténeti észrevételek után még inkább kíváncsiak lehetünk, hogy vajon Cheh István oklevelező nyelvében jelentkezők-e annak az érdekes területnek, Kolozsvárnak és közvetlen környékének mezőségi színeződésű nyelvjárására jellemző tájnyelvi sajátságok, amely terület — minden valószínűséggel — Cheh István szülőföldje, neveltetési helye és — hihetőleg — működési tere volt.

A meglepetés ilyen tekintetben még nagyobb fokú lehet, mint volt, lehetett a helyesírási sajátságok keresgé-
lése, kiszemelgetése alkalmával. A két, mintegy hatvan sornyi emlékszöveg ugyanis következetesen jellemző nyelvjárási sajátságokat alig-alig kínál.

Minthogy a XVI. század derekán és harmadik negyedében már találkozunk a Mezőségre azóta is jellemző *a*-zás biztos jelentkezésével (MNY. LIV, 134, LXI, 492—6), elsősorban is e jelenség Kolozsvár környéki meglétére várnánk az emlékekből kiszemelgetni való nyelvelmékes bizonyságokat. Csalódásunkra mindössze az 1507-ből való *oltalmakra* (értsd: *oltalmukra*) adalék az, amelyben ez a sajátság jelentkezik. Nem szükséges azonban az adalékkal szemben túlzó kétkedéssel az egyetlen adatnak kijáró fenntartást emlegetnünk, hanem inkább arra gondolhatunk, hogy Cheh anyanyelvjárása és így köznapi nyelve is kisebb-nagyobb mértékben mezőségi *a*-zó lehetett,

az az e sajátságtól azonban mentes kolozsvári és Kolozsvár környéki értelmiségi, deáki réteg, amelynek körében két oklevele tanúsága szerint eléggé gyakran, ha ugyan nem állandóan, foroghatott, jelentős mértékben hozzájárulhatott e nyelvjárási sajátság visszaszorításához, illetőleg eltüntetéséhez.

Feltűnő viszont, hogy a szövegelemlekben a következő ő-zéses példákkal találkozunk: *erewssytotuk*, *fyzossek*, *ieleussen* (jelösen), *keult*. — Ezek közül a *költ* forma a régiségben nem ő-ző vidékeken Erdélyben is olyan általános használatú, hogy — bizonyos óvatossággal — igazat adhatunk Horger Antalnak, aki e jelenséget az azonszótagú *l* előtti *ë* kivétel nélküli (?) labializálódása egyik esetének tekinti (MNYj. 76). Ez alkalommal azonban megpendíthető az az eshetőség is, hogy Kolozsvárra és környékére a török beütésektől ekkor már veszélyeztetett Délvidékről megkezdődhetett elsősorban a deáki réteghez tartozóknak az a lassú, majd egyre erősödő beszivárgása, amely a délvidékiek nyelvjárási sajátságoknak olyan elszórt jelentkezését, mint amilyennel Chehnél találkozunk, valamennyire érthetővé tehetné.

Ugyancsak egyetlen elszórt példában és ugyanakkor vele szemben álló ellenpéldával jelentkezik a Mezőségre jellemző *i*-zés: *meg eljgytetem*, de *megelegytette*. Az ingadozás minden valószínűséggel a Cheh István oklevelező nyelvében keveredő anyanyelvjárási *i*-zés és a Kolozsvár környéki oklevelező nyelv *i*-tlensége közötti küzdelem elmentettségéből adódik.

Első pillanatra az *o*-zás körébe tartozónak tetszik ez a néhány adalékkal a *malom* szóban jelentkező *o*-s hangállapotot tükröző forma: *molom*, *molomal*, *molna*, *Molnot*. Jóllehet a *malom* szó eredete nem tekinthető véglegesen tisztázottnak, az kétségtelen, hogy régi magyar alakváltozata *molun* volt (SzófSz., Kniezsa, SzJ. 327), és így a belőle fejlődött *molom*: *molna*-féle alakok első szótagbeli *o*-s hangállapota a XVI. század elején nem tekinthető a korabeli mezőségi nyelvjárási sajátságának; így ejthette ezt még az igényesebb kolozsvári deáki értelmiség is. A XVI. század végi kolozsvári notáriusok jegyzőkönyvezésében is gyakran találkozunk ezzel az *o*-s változattal. A *vosarnap* első szótagjában már határozottan nyíltabbá vá-

lással kell számolnunk, de hogy e hangalak a feltehető kettős fejlődés *vasár-* > *vosár-* vagy *vásár-* > *vosár-* közül melyiknek eredményeként jellemezhetette Cheh és vele együtt elég általánosan a közép-erdélyi nyelvjárási-köznyelvi beszédet, ezt eldönteni nem tudom. A *testamentom* szó *-om-os* végződése a *testamentum* alakkal a régiségben váltakozva széleskörűen használatos volt. A SzófSz. az *-om-os* alakot tartja köznyelvinek, az ÉrtSz. ezt népiesnek és régiesnek minősíti.

Hangalakbeli és ugyanakkor alaktani nyelvjárásiaságra bukkanunk a *gondviselésekre* és a *Nekyek* adalékban. (Ugyanilyen párhuzamos alak az igeragozásban is jelentkezik: „kel *venniek* zabeth“.) A közeli Kalotaszegen és a székelységben ma is meglehetősen általános, akkor pedig bizonyítva kizárólagos *-ik* birtokos személyragra Cheh István nyelvéből egyetlen példa idézhető: *kozykben*. Ebből az *-ik* formából nyilván nyíltabbá válással fejlődött az *-ëk* > *-ek* és hangrendi illeszkedéssel, illetőleg ajakhangúsodással az *-ok*, *-ök* alak. Ez utóbbi itt több adalékkal szerepel: *annokot* (anyjokot), *gongokat* (gondjokat), *hazasytassoktul*, *kozottok*, *megmaradásokra*, *taplalassokra*. Szótörténeti gyűjtésem rendjén a XVI. század második felében Kolozsvárt és a város környékén keletkezett levéltári darabokban mindegyre találkozom a magashangú változatban jelentkező *-ek* ~ *-ök* formával. A birtokos személyrag mélyhangú *-ok* alakja Cheh nyelvében változhatott a mezőségi *-ak* formával (*oltalmakra*). Lehetséges, hogy köznapi beszédében éppen ez a nyelvjárásias alak volt a kizárólagos.

A *ból*, *-ból* és a *-ról*, *-ről* határozórag-pár közül a két szövegemlékben az előbbi a mai irodalmi nyelvi alakban, az utóbbi azonban zártabb formában jelentkezik: *Barmombol*, *ezkozbol*, *marhabol*, *morhayabol*, *menesbol*, *penzebowl*, *ruhabol* || *egebekrwl*, *mindenekrwl*, *rwhajarwl*. A *-tól* ragnak is zártabb *-tul* alakjával találkozunk az 1507-i szövegemlék következő két példájában: „az leanok *tartasatul* es *hazasytassoktul*“. Nincs tehát e szövegemlékekben olyanféle párhuzamosság a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től* ragpárok nyíltabb és zártabb hangzós alakjai között, mint némelyütt (l. Benkő, NyjT. 102. A/1 térkép). Egyébként ez az adalék egyben kiegészíti Bárczi Gézának

e ragok nyelvföldrajzi helyzetéről adott és belső-erdélyi adatokban teljesen hiányos térképvázlatát (i.h.). — A *-val*, *-vel* rag mássalhangzó-hasonulásos formája mellett (*Eucemel*, *molomal*) az egyszeri hasonulás nélküli előfordulás (*azval*) talán Cheh nyelvében a régi és az új között akkor folyó küzdelem bizonyága. Ez a hasonulás nélküli jelentkezés azonban akkor még nem nyelvjárási jelenség.

Nem lehet még abban a korban nyelvjárási jelenségnek venni azt sem, hogy az *-ít* képző egy továbbképzett névszói származékban *-ét* formában jelentkezik (*segetseg*), habár mellette már élő, sőt elevenebb volt a ma egyedül irodalminak számító *-it* forma; ez itt öt adalékkal jelentkezik: *Elegicek meg*, *meg elegytette*, *hazasytassoktul*, *terycen meg*, *tanytassag*. Cheh István nyelvét azonban valószínűleg jóval inkább jellemezhetette az *-ét* ~ *-it* képzőforma váltakozó használata, mint amennyire erre a nyelvemlék 1 : 5 arányú példaanyaga bizonyóságot szolgáltat.

Alaktani vonatkozásban a *-t* tárgyraggal kapcsolatban a következő észrevételt kell tennem: A hangzónyújtó tövek közé tartozó *tehén* szó esetében a tárgyrag az újabb, csonka tőhöz járul: *tehent*. A hangjelzés ilyen vonatkozású hiányai miatt nem tudom eldönteni, hogy Cheh István nyelvében az írott *tehent* alak mögött *tehent*, *tehēt* vagy *tehént* ejtéssel kell-e számolnunk. Ez a nagyon korai előfordulás a régiségben azonban nem áll magában (l. NySz. *borjas-tehén*, *üsző-tehén* al.), és mai nyelvjárásainkban sem ritka.

Érdekes, hogy a tó főnévnek jelentkezik ugyan egyik szövegemlékünkben birtokos személyragos alakban teljesebb *v-s* töve is *touanak*, a *-t* tárgyrag azonban a *-stol* határozóraggal együtt az egytagú tőalakhoz járul: *tot*, *tostol*. Meg kell azonban jegyezni, hogy az erdélyi, sőt itt-ott a távolabbi régiségben ez egyáltalában nem egyedül álló eset. Az ilyenféle tőváltakozások adatolása tekintetében eléggé szegényes OklSz.-ban és a valamivel gazdagabb NySz.-ban eléggé gyakran találkozunk az egytagú, *v-tlen* tőalakhoz járulás eseteivel: *tók*, *tót*, *tói*, *tós*; *tója* (l. NySz. *tó*, *álló-tó*, *halastó*, *halastavi*, *vizes-tó* al.). Mivel az erdélyi régiség írásbeliségében a XVI. század

közepétől fogva sohasem találkoztam mással, mint a *v*-tlen tövel alakult *-k* jeles, *-t* ragos és *-s* melléknévképzős formákkal, Cheh István nyelvében sem tartom feltűnőnek, az erdélyi köznyelvtől elütő nyelvjárásiasságnak az ilyenféle tőhasználatbeli esetét. Ennek ellenére koraiságukban a Cheh végrendeletében megőrzött példák első erdélyi bizonyosságai a *tó* szó ilyen alaki viselkedésének.

Ami az igeragozást illeti, Cheh István nyelvében nagyon kevés észrevételezni valóra akadok. A *lesz* ige *-n* ragos *leszen* ~ *lezen* és vele együtt a *tesz*, *vesz*, *visz* ige *teszen*, *veszen*, *viszen* alakjának használata az erdélyi régiség nyelvét nemcsak Cheh korában, de évszázadokkal később is jellemezte, sőt az erdélyi nyelvjárásokat helyel-közzel jellemzi korunkban is (l. pl. MNnyv. I, 62).

Az ikes igék ragozása tekintetében Cheh Istvánnak csak 1507-i szövegemlékében maradt fenn két olyan alak, amely az ikes ragozás „szabályos“ megőrzéséről tanúskodik: *meg Elegendjék*, *oztozzek*. Az *oszlik* igének a régiségben nagyon gyakori *oszol* formája miatt (az ÉrtSz. ezt az alakot *rég* minősítéssel tartja nyilván) a Chehnél jelentkező *meg ozolyon* adatot nem ajánlatos iktelen ragozású ellenpéldaként tartani számon.

Minthogy ünnepélyes vagy legalábbis hivatalos jellegű nyilatkozatokat rögzít a két szövegemlék, nem lehet benne változó beszéd- és hangulati helyzetekről szó. Ezért nem feltűnő, hogy viszonylag kevés igealakokkal találkozunk. A jelentő mód jelen és egyszerű múlt idejű alakok váltakoznak felszólító mód jelen idejű formákkal. Más igeidejű alakra mindössze két adalékot idézhetni: *attam vala*, *Byrta vala*.

4. A két szövegemlék szókészletéből az 1507-i emlék ilyen vonatkozásban legértékesebb adalékát, két becenevet kell kiemelnem.

Az első, észrevételezésre számot tartó szövegrész ez: „*ha katonak fya lezen*“. Az itt megőrződött *Kató* becenév e szövegemlékben a „*Cata leanom*“ adalékban jelentkező *Kata* névalakkal párhuzamosan fordul elő. Ezzel kapcsolatban két megjegyzés kínálkozik. Az egyik az, hogy a *Kató* névnek eddig Kolozsvárról 1555-ből ismert első előfordulása (NytudÉrt. 59. sz. 50) helyett mostantól kezdve ezt az 1507-i adalékot kell a legkorábbi jelentkezés bi-

zonyságaként számon tartanunk. Persze ez így is még mindig valamivel több mint harmadfélszáz évvel fiatalabb az első, ómagyarkori, földrajzilag azonban nem rögzíthető jelentkezés (1252) időpontjabeli adaléknál (Oklsz.). A becéző képzős *Katóval* párhuzamosan szereplő *Kata* névalak valamelyes mértékig annak bizonyosságaként tartható számon, hogy a *Katalinból* töروvidítéssel keletkezett *Kata* alak is a XVI. század eleji Kolozsvár környéki nyelvben még beceforma lehetett, azaz ekkorig még nem önállósult a *Katóval* szemben és a *Katalin* mellett közömbös hangulatú keresztnévvé.

A másik észrevételezésre számot tartó becenévi adalék „Az *orsyka* Azzon“ szövegrészből kiemelhető *Orsika* (<: *Orsolya*) beceforma. Mikor közelebbről a kolozsvári becenévanyaggal foglalkoztam, sajnos, ez az adalék még nem került elélem, és így legrégebbi, földrajzilag nem rögzíthető előfordulásként az 1544-ből, legelső erdélyi előfordulásként viszont éppen a kolozsvári 1603-ból egyetlenül jelentkező adalékot tekintettem (i.h. 63). Látni való azonban, hogy most már az első előfordulás kolozsvári vonatkozásban szinte egy századdal, sőt egyetemes vonatkozásban is szinte négy évtizeddel előbbre viendő.

Az 1507-i szövegemlék másik fontos szótörténeti adaléka ebben a szövegrészben maradt fenn: „Cheh Janosnak hagyom Az wyseleu *zwybycamat*“. Ez az adalék először is e szóra vonatkozó legrégebbi előfordulás, hiszen eddig elsőnek az Oklsz. 1524-ből való adatát tekintették (így Juhász Jenő: MNy. XXV, 195, 198). Nyelvemlékes adalékunk szókezdő *z*-je — az előbbieken kifejtettek miatt — *zs*-nek olvasható, és így ez az adalék minden valószínűség szerint egy *zsubicá*-nak olvasandó szót örözött meg. Magának e szónak akadt magyarból credezettője is. Juhász ugyanis a régiségben *s*-sel írt szót *subicának* olvasva, e szót a *suba* öltözékdarab-név *-ica* képzős származékának tartotta (i.h.), valószínűbb azonban Kniezsa Istvánnak (MNy. XXIX, 9, SzlJ. 582) és Pais Dezsőnek (MNy. XXXVII, 288) a szláv eredetre utaló véleménye. Az eddig legkorábbinak bizonyult Kolozsvár környéki előfordulás miatt nem lehet csodálkozni, hogy a kolozsvári Heltai Gáspárnál, Calepinus (1585) erdélyi

tolmácsolóinak magyar nyelvű értelmezésében, az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben (1609), a PP.-ben (1708) és a PPB.-ben (1767) is előfordul a szó (Kniezsa, SzlJ. 582; Juhász: i.h.). — Az első előfordulások közé tartozik a már jó ideje elavult *gyermeklő* is: az 1507-beli adalék erre az erdélyi régiségben olyan közkeletű szóra a legrégébbi bizonyosság (l. előbb: 391—422. l.). Az állat-életkorjelző ősi *harmadfű* és *negyedfű* összetételre is az 1507-ből való adalék tekinthető a legkorábbinak. A NySz.-ban egyetlen adalékkal szereplő *űsző-tehén* és az ugyanonnan többszöri előfordulásból ismert *borjús-űnő* összetételre, illetőleg szószerkezetre sincs a Cheh István végrendeletébeninél korábbi tanúságunk. A legkorábbi előfordulások számontartásában különleges hely illeti meg az 1508-i menedéklevél *kedeglen* adalékát. Noha a *pedig* XVI. századi alakváltozatainak előfordulásai között Fülöp Ilona ezt nem tartja nyilván (vö. MNy. LXI, 57), ugyanez a forma megvan a menedéklevelünkkel azonegy évben keletkezett Nádor- és meg az 1525—1527-ből keltezhető Érdy-kódexben (NySz.). Ez a már régen nyilvántartott alak most az első előfordulásban szakasztott egykorú társat kapott az 1508-i menedéklevélből adalékban.

A szövegemlékben előforduló latin jövevényszavak közül a *testamentom* szóra vonatkozólag az előbbieken már tettem megjegyzést. A másik latin jövevényszó az 1507-i szövegemléknek a már Jakótól is kellően kiemelt következő részletében fordul elő: „Az tobýt mýnt Ezust marhamat mýndenemet hagyom az peternek, hog tanýtassag es az *Eskolat* el ne hagyassak vele“. E szövegrészlet *ěskola* szava az *oskola* változattal együtt a régiségben jóval gyakoribb volt (NySz.), mint a mai köz- és irodalmi nyelvi *iskola* forma; ez egyébként nyelvjárási szinten még újabban is használatos, bár halódónak mutakozó alak (MTsz.).

Nyelvemlékes első szótörténeti előfordulásként kell kiemelnem a szláv eredetű *nadrág* szó itteni *Nagragomat* adalékából kiolvasható *nagyrág* ejtésváltozatot; erre a formára eddig csak egy jó félszázaddal későbbi, 1559-beli előfordulást tartottunk elsőként nyilván (Kniezsa, SzlJ. 352).

A két szövegemlék szerkesztő-leírója oklevelezése rendjén tehát viszonylag kevés újabb átvételű szláv és latin eredetű jövevényszóval élt. Kerülte még a kódexek korától közkeletű *templom* szót is; helyette a régi magyar *szentegyház* szót használta. E szóra eddig a Vitkovics-kódexbeli 1525-i előfordulást (NySz.) tarthattuk elsőként nyilván, most már szinte két évtizeddel előbből, 1507-ből való adalékkal kezdhetjük a szó történetére vonatkozó adatolást. Az 1508-i emlékből a már rég elavult szavak közé tartozik a *menedék* 'nyugtatvány' és még nyelvjárási szinten is ma már halódó, egyébként finnugor eredetű *ángy* 'a bátya felesége, (a beszélő testvérré nézve idősebb) sógornő' szó (TESz.). A *menedékre* vonatkozólag egyébként nemcsak az itt előforduló jelentésben, hanem egyáltalában is ez a legelső adalék. A régi pénz- és súlyegység-nevek közül a Cheh Istvánnál is előforduló *forint* adaléka alig másfél évtizeddel későbbi az eddig ismert legrégebbi köznévi előfordulásnál, a súlyegység jelentésű *nehezék* ilyen jelentésében a már régen elavult szavak közé tartozik a *gírá*-val együtt. Mindkettőre van e szövegemlékekben jelentkező adalékoknál előbbi, XV. századi előfordulás is.

5. A helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgáolásnak az előbbieken részletezett eredményei Cheh István két XVI. századi szövegemlékével kapcsolatban a következő összefoglaló megjegyzésekre készítetnek:

a) A két szövegemlék a hangjelzés kialakultsága, hiányosságai ellenére is elég jelentős mértékű következetesége tekintetében egyáltalában nem marad még a század második felében működő deákok helyesírása mögött sem, sőt mintha amazok helyesírásának kilengéseivel, ingadozásával szemben ez nagyobb következetességet mutatna. Ezt a jelenséget nem lehet másként megmagyarázni, mint azzal, hogy Kolozsvárt és környékén a XV. század végén és a XVI. század első évtizedében a magánlevelezésben és oklevelezésben már viszonylag olyan sűrűn alkalmazhatták írásbeliségi nyelvként az anyanyelvet, hogy a folyamatos gyakorlat rendjén bizonyos mérvű egységesség, állandóság már korán jellemezhetette az e vidék magyar

nyelvű írásbeliségét. Ezért aztán az oklevelezésben itt csak jelentéktelen kilengésekkel jelentkező ingadozás figyelhető meg. Minthogy azonban az anyanyelvű írásbeliség még ilyen korán inkább a levélbeli érintkezés eseteire és a kisebb, múló jelentőségű, szigorúan magánjogi természetű ügyek intézésére szorítkozhatott, érthető, hogy az ilyen jellegű, az utódok számára mindenféle szempontból jelentéktelen iratok „értéktelenség“-ük miatt nem kerültek a féltve őrzött vagyoni jogi természetű magán- és közületi (hiteleshelyi) levelesládák, illetőleg levéltári gyűjtemények anyagába, hanem hováhamarabb a gondatlanság, a szándékos megsemmisítés vagy a szándéktalan elkallódás, megsemmisülés sorsára jutottak.

b) Az anyanyelvű oklevelezés XVI. századi Kolozsvár környéki sűrű gyakorlatára következtethetünk abból a további, belső természetű, nyelvemlékes tényből is, hogy Cheh Istvánnak korunkig megőrződött, szintén eléggé helyi, múló értékű és kizárólag személyes érdekű két szerkesztményében következetesen érvényesülő, kiötlően nyelvjárási jellegű nyelvi sajátsággal eggyel sem találkoztunk, habár a szórványosan jelentkező ilyenféle adalékokból arra következtethetünk, hogy köznapi beszédében feltehetően gyengébben-erősebben érvényesülhettek a Felső-Mezőségre jellemző egyes tájnyelvi sajátságok. Ezeknek a nyelvjárási sajátságoknak korlátlan érvényesülését éppen a Kolozsvár környéki deákság anyanyelvű oklevelezésében akkor már alakulatóban lévő, nyelvi egységesülésre törő, a kiötlő tájnyelvi sajátságokat éppen ezért kerülő köznyelviülés iránylata jelentősen akadályozhatta, fékezhetette.

6. Jóllehet mindez csak egyetlen deák keze alól kikerült két szövegemlék nyelvének vizsgálata alapján felvillantott feltevés, a további kutatás, lehet, újabb megfigyelésekkel segítheti majd az irodalmi nyelv történetének kutatóját e feltevés igazolásában, vagy ellenkezőleg adalékokat szolgáltat e feltevés bizonyításának lehetetlenségére nézve. Ha azonban a két szövegemlék helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgálatából leszűrt kézzelfogható eredmények értékelésében e sorok írójának ál-

laspontját a további vizsgálódás esetleg túlzónak bizonyíthatja is, hihetőleg nem minősítheti fölöslegesnek és jelentéktelennek azokat a nyelv- és nyelvjárástörténeti észrevételeket, amelyek a két legrégebbi erdélyi szöveg- emlék nyelvéből levonható tanulságként úgyszólván önként adódtak.

1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

**EGY 1552-I MEZŐSÉGI SZÖVEGEMLEK ÉS
NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI ADALÉKAI**

1. Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Szótörténeti Tár anyaggyűjtő munkája közben elérem került Barchay György és Kelemen pap tordai oltármesternek egy 1552-i egyezséglevele. E levéltári darab a mezőségi *a*-zásra meg néhány más mezőségi nyelvjárási sajátságokra vonatkozó figyelemre méltó egykorú adalékokat tartalmaz. Minthogy ilyenformán ezt az egyezséglevelet az erdélyi magyar nyelvjárások egyik korai emlékének tekinthetjük, részletes elemzés céljából az alábbiakban teljes egészében, betűhíven közlöm e kis nyelvjárástörténeti emlék szövegét. Íme:

„Nos Albertus Swlyok, ac Petrus Gridy, Adiuk Emlekezetre, hog' | My ele^otunk, az vytezle^o Barchay Gyerg', es Kelemen pap Thorday | Oltarmester, The^onek ilyen vegezesth, es zerseth (!). Ele^ozer Kelemen | pap ada Barchay Gyerg'nek, az Monyaros alath ualo Thonak | feleth cherebe, ky volna az Zenth Jiana azzon oltarahaz tartazo. | Thordan. Es az feleth zalagwl, ke^olchegeiert, kyt az thora | ke^olthene, Vyzonth kedyg Barchay gergis ada Kelemen papnak | Harom haz Jobagyoth es Neguen forintott, az thonak feleert | Cherebe, ky volna Bogathy Andras Reze, Banyabykibe, es Mykesen mynden hozza Tartazo^yual. Erdeieuel, Zantofe^oldewel Zena fy = | ewel wyzeuel myndenekkel kyk az feliul meg mondat Rezekhez | tarthnanak, vg hog' mynden ke^olchegeuel, Barchay Gyerg' | az feliwl megmo(n)dath Thot meg te^oltesse, es zwgothys chynal = | tassan azan Thora, ky mostan teliesseggel pwzta volna az | okaerth hog' az Kelemen pap, tual voltaerth, Semmikepen Nem | Byrhatna, sem oltalmazhatna, Mely Thot, meeg az ele^ott valo | oltarmesterekys, Nem byrhattnak Jo modan, kyuel Nog'ab kaarth, | es ke^olchegeth Nem te^ottek volna, Ezth meg gondoluan Barchay | Gyerg', es Kelemen pap,

ezthÿs vegezek mÿ Ele^ottunk, hog' meeg | az Kelemen pap Elne, az Tho ke^olchegere Barchaÿ Gÿerg', | kelemen papot. Nem zorgolmaztatna, sem kezeritene, hanem ha | az Ew akaratyabol akarna meg fÿzethny. Touabba ezthÿs | Hozza te^uiek hog' ha az Jde^okezb^e, kelemen papnak halala esnek | tahat az ew^o (!) vtanna valo oltarmesterekÿs, kÿk lennenek kylem = | ben az Tonak felehez ne Nywlhassanak; meeg az feliul Meg mo(n)dot Barchaÿ g'erg'eth, mÿnden ke^olchegerewl meg ne Ele^gÿthenek, | kÿt az Thora ke^oltett uolna, azth meg fÿzethuen Barchay Gyerg'nek | Vag' aze^o (!) Maradekynak, Tartazzek Barchaÿ Ge^orgÿs, meg | bochathnÿ az Thonak feleeth, kÿ zalagwl vagian Nalla, de az | feleeth, v^g Bÿria annakutannaÿs mynth Ewreket, kÿt chereben | veth volna, Le^own (!) Jlyen vegezesis hog' ha az isten feyedelmet | adond tahat az ew^o pechethÿ alat, adian leuelet az leuelnek | Rendÿ zerÿnth, es Engedelmet, kire^ol mi attuk ez Jelen valo | leuelet, mÿnd az keth feel Bÿzon-sagara es otalmara, Datu(m) Ex Meze^ozengÿel die domi(ni)co (!) Judica Anno Dom(in)i 1552

Idem qui supra“

Eredetije aláírások nélkül, egy levél-alakban összehajtogatott félfv első lapján, két felzetes gemmapecséttei a gróf Bánffy Rokonságok lt.-ban. Hátlapján XVIII. század közepi kézzel a következő regesztaszerű rájegyzés: „Clemens Presbiter dimidjetatem piscine concambiuit, altera(m) dimidietatem impignoravit Georgio Barczaj“ (!). — Az e korban nagyon szokásos „Idem qui supra“ aláírás-helyettesítő záradéklás számunkra azért sajnálatos, mert így nem lehet megállapítani, hogy az egyezséglevél két fogott bírója, bizonyosátevője közül melyik volt a szerkesztő, illetőleg a leíró.

2. Az egyezséglevél két kiállítója — Albertus Swlyok és Petrus Gridy — személyére vonatkozólag nincsenek adataim. Az elsővel kapcsolatban azonban megjegyezhetem, hogy mivel egy 1508-ban Tordán kelt oklevél „Benedictus Swlyok de Zanchal“-t és „Johannes Desewffy de Losoncz“-ot „comites... comitatus Thordensis“-nek, azaz Torda megye főispánjainak nevezi (TelOkl. II, 305),

— a kor szokása szerint — ilyen jelentős tisztséget a Sulyok család egyik tagja Torda megyében csak akkor viselhetett, ha e megyében jelentős birtoka volt. A családnak a Küküllő (később: Kis-Küküllő) megyei Szanccsalban és hihetőleg e megyében másutt is lehetett birtoka; innen kerülhetett át házasság vagy birtokvásárlás útján a család valamelyik tagja Torda megyébe (vö. Csánki V, 812). Az itt közölt egyezséglevél „Albertus Swlyok“-ja is alkalmasint e Torda megyébe átgököerezett Sulyok család egyik tagja lehetett. Az e korbeli névhasználat ismerője számára ugyanis a „Benedictus Swlyok de Zanchal“ névben a *de Zanchal* tag nyilvánvalóan a birtoklás helyére mutat. — Az egyezséglevél másik fogott bírójának, Gridy Péternek és magának a Gridy családnak a nevével — emlékezetem és jegyzeteim szerint — ez eseten kívül kutatásaim során sohasem találkoztam.

3. Az itt közölt nyelvjárási emlékből legtöbb adalékot éppen az *a*-zásra vonatkozólag szemelgethetünk ki. A magyar nyelvjárásokra vonatkozó történeti ismeretek első, és máig is egyetlen magyarányú összefoglalásában éppen erről „az úgynevezett mezősegi *a*-zás“-ról szólva, Benkő Loránd ezeket írja: „A XVI. század elejénél valószínűleg nem korábbi időben az erdélyi Mezőség közepének magyar lakta vidékein (Nagyenyed, Dicsőszentmárton, Marosvásárhely táján) *o* > *a* nyíltabbá válási folyamat indult meg. E hangváltozás hasonulásos eredetű: a nyíltabbá válás *á*-t vagy *a*-t tartalmazó szótagok utáni szótagban kezdődött: *látom* > *látam*, *vagyok* > *vagyak* stb. Ezt a nyelvi állapotot tükrözi az az 1572-ben Körtvélyfáján (Marossszék) kelt levél, amely — néhány szórványos XVI. századi adatot nem számítva — a mezősegi *a*-zásnak eleddig legkorábbi biztos emléke: ... A jelenleg nyelvi és területi köre a továbbiakban egyre bővült: a XVIII. század végén az *a*-zás már minden hangsúlytalan szótagú *o* helyén érvényesült, s a Mezőség legnagyobb részén megvolt.“ (NyjT. 90)

Ez az újabban előkerült 1552-i nyelvjárási emlék egyebek mellett a mezősegi *a*-zás vonatkozásában is éppen két évtizeddel előbből való, mint a Benkőtől idézett és felhasznált 1572-i körtvélyfáji levél (MNy. LIV, 135). Az *a*-zásnak ez az emléke azonban nemcsak ko-

rábbi, hanem adalékokban a körtvélyfáji emléknél valamivel gazdagabb is.

Érdeemes mindjárt előljáróban megjegyezni, hogy az itt közölt mezőszengyeli egyezséglevél szerkesztője, illetőleg leírója a szöveg nem minden *a*-zásra kínálkozó szava esetében iktat az emlékebe *a*-zó alakot; így a szövegemlékben az *a*-zás vonatkozásában bizonyos nyelvjárási ingadozás, helyesebben — szerintem — csak szeszélyes jelzésbeli következetlenség jelentkezik. Ennek előrebocsátásával a következőkben az előbb közölt szövegből az *a*-zás ilyen példáit emelhetjük ki: *adian, azan, chynaltassan, Jlana, meg mo(n)dath, mondat* (o: *mondatt*), *modan, tartazo, Tartazoyaua, Tartazzek, taua* (olv. távol), *vagian*. — A szöveg oltarahaz szavában a *-hoz* rag *a*-zó alakjára az eddig ismert legrégebbi adalék kerül elének.

A szeszélyes nyelvjárási-köznyelvi ingadozásra szembeötlő példa a szövegben a *Zent Jlana azon oltarahaz tartazo* szerkezetben a három *a*-zó adat közé ékelődő egyetlen *o*-s *azon* alak. Mert noha a *Byzonsagara, forintott, gondoluan, Harom, papot, Vyzonth* szóban ugyancsak elmaradt az *a*-zás várható jelzése, alig lehet kétségünk, hogy a szövegemlék szerkesztőjének, tollba mondójának, illetőleg leírójának nyelve gyengén *a*-zó volt, mert hiszen mégiscsak egy szóban — a *tartazik* igében — a szövegben levő három adalék tanúsága szerint — következetesen *a*-zik, egyben — a *mondat(h)* igealakban — pedig kétszer *a*-zó formát jelez, és csak egyszer téved rá a keze a köznyelvi-irodalmi ejtést tükröztetni látszó *Megmo(n)dot* írásformára. A jelzésbeli ingadozás legsajátosabb példáját a *zorgolmazzatna* és az *adond* igealak nyújtja. E két adalék közül az első is feltűnő, a másodikban azonban az *o*-s írás — érzésem szerint — csak írásvétség lehet (vö. még a *Noğab* alakot).

Ezek után azt hiszem, hogy a Torda megyei Mezőszengyelen 1552-ben kelt egyezséglevélnek minden valószínűség szerint közép-erdélyi származású leírója e vidék nyelvjárására akkor már jellemző gyengén *a*-zó nyelvi sajátsággal beszélt, és csak az oklevelezésben akkor már bizonyos mértékig érvényesülő nem *a*-zó nyelvi norma

hatására tévedezett rá tolla nem *a*-zó nyelvi alakokra is. Sulyok Albert és Gridy Péter itt közölt és elemzett bizonyosságlevelé tehát bátran a közép-erdélyi *a*-zás máig ismert legrégebbi írott emlékének tekinthető. Az első *o*-t tartalmazó szótagban is jelentkező erős fokú *a*-zásra (vö. Horger, MNyj. 71—2; Benkő i.m. 90) nézve azonban egyetlen adat sincs e szövegemlékben. Ez különben érthető is, hiszen az erős fokú *a*-zás az emlék keletkezési időpontjánál jóval későbbi eredetű lehet, s földrajzilag még máig sem terjedt át a Mezőségnek arra a részére, ahol Mezőszengyel fekszik, hanem megmaradt délmezőségi: Maros menti nyelvjárási sajátásnak (l. erre Benkő: i.h. és MNy. LI, 131 is).

4. E bizonyosságlevelben az *a*-zásnál jóval szórványosabban jelentkező más nyelvjárási sajátásokkal is találkozunk. Ezek közül a Mezőség területén az *a*-zással ma is párhuzamosan jelentkező, a labialitás szempontjából nem illeszkedő *e*-zó példákra bukkanunk e nyelvemlékben is: *Ewreket* (értsd: örökét azaz ős-örökös birtokát), *ke^oltett*, *kijlemben*, *Jde^okezbe*. Az *ö*-vel szemben jelentkező *e* legfeltűnőbb esete az emlékben többször is előforduló *György* keresztnév: az egyetlenegy *Ge^orgys* (olv. György is) írásváltozat mellett *ģerg*, *Gģerģ* (négyszer), *Gģjerģ*, *Gģjerģnek* (kétszer) *ģerģet* írott forma fordul elő. Ebből némi fenntartással korabeli *Gyergy* vagy még inkább *Gyęrgy* ejtésmódra következtethetünk.

Az erdélyi nyelvjárások területén és így a Mezőségen is a *tesz*, *vesz*, *eszik* ige múlt idejű alakjaiban (*töttem*, *töttél*, *tött*, *töttünk*, *töttetek*, *töttek* stb.) a XVI—XVIII. századi emlékekben eléggé általánosan gyenge fokú *ö*-zés jelentkezik (hasonlóan ma is; vö. Horger, MNyj. 69—70). A tőlem 1597-ig átvizsgált kolozsvári keletkezésű levéltári anyagban például a jelzett igealakokban szinte kizárólag csak ilyen *ö*-zó alakokkal találkozhatni. Az itt nagyon szórványosan jelentkező *e*-vel írt alakok esetében is arra lehet gyanakodni, hogy csak az *ö*-s jelzés XVI. század második felében való kialakulatatlansága miatt írtak elvéve *ew*, *eo*, *ö* meg más jel helyett egyszerűen *e*-t.

Szövegemlékünkben csak a *tesz* ige *te^ottek volna* alakjában jelentkezik a gyenge fokú *ö*-zés, a *vesz* ige múlt idejű írott *veth* szavában azonban *vett*-nek olvas-

ható formával találkozunk. Aligha volt azonban a szóban forgó korban tött és vett-féle ejtésingadozás; itt is inkább a hangjelzés kialakulatlanságából adódó jelzésbeli következetlenségre gyanakodhatunk.

A szövegemlék *Ele^ozer* szavában a *-szer* képző illeszkedés nélküli alakja a labiális *-ször* helyett a XVI. század közepén még meglehetősen általánosan elterjedt, és így nyelvjárási sajátásnak akkor még nem minősíthető. A XVI. század második felében a kolozsvári írásbeliségben például gyakran találkozunk vele az *előszer*-en kívül az *ötszer* számnévben is. Ugyancsak labiális illeszkedés nélküli alak az ugyanitt jelentkező *háromszer*, *hatszer* és *nyolcszer*. A keleti magyar nyelvjárások területén az ilyen illeszkedés nélküli formák korunkig megőrződtek: a Fekete-Körös mentén, egyes székely nyelvjárási részlegeknél, valamint a moldvai csángóban a kolozsvári nyelvjáráskutatók újabban is ilyen illeszkedés nélküli alakokkal találkoztak. Ezek a mai *-szer*-es alakok természetesen már nyelvjárási sajátásnak számítanak.

Bárczi Gézának a *-ból*, *-ből* és a *-ról*, *-ről* rag XVI. századi nyelvföldrajzi jelentkezéséről rajzolt térképéhez (l. Benkő i.m. 102. lapja után) kiegészítő adalékként e szövegemlékből idézhető az *akaratijabol*, valamint a *ki-re^o* (olv. kiről) és *ke^olchegerewl* adat. Ha pótlólag rájegyeznők a térképre az itt jelentkező *-ból* és *-ről* ragalak adalékait, ezek az erdélyi nyelvjárások vonatkozásában teljesen adatolatlan térképlapon egyetlen adatként állnának.

5. Ha az itt kiemelt nyelvjárási sajátások szerény nyelvjárástörténeti adalékok is, koraiságukban mindenestre figyelemre méltók a Mezőség XVI. század közepi nyelvjárásának ismerete szempontjából. Minthogy az itt kirajzolódó kép legtöbb részjelenségében teljesen egybevág azzal a történeti és mai nyelvjárási képpel, amely bennem egyrészt a hely- és szótörténeti, másrészt meg a helyszíni gyűjtőmunka eredményeként kialakult, úgy nézem, az itt elemzett 1552-i szövegemlékből kirajzolódó nyelvjárástörténeti képet a Mezőszengyel vidéki nyelvjárás korabeli állapotára nézve hitelesnek kell tekintennünk. B. Gergely Piroskának egy másik, a Mezőség északkeleti széléről való pont, Nagysajó (StUBB. IV/2. 54—66)

és Papp Lászlónak nyelvjárásilag szintén a Mezőséghez számító, de északnyugati fekvésű pont, Hidalmás nyelvére vonatkozó nyelvjárástörténeti megjegyzései (NyIrK. VII, 73—9) után most a Mezőség középső részén fekvő Mezőszengyel vagy legalább ennek vidéke XVI. századi nyelvjárásai képéhez sikerült néhány vonással hozzájárulnom.

6. Befejezésül még csak egy általánosabb megjegyzést teszek. A folytatólagos levéltári kutatás gyakorlatában felhalmozódott nyelvjárástörténeti ismeretek birtokában mindenképpen megszívlelendőnek tartom Papp Lászlónak azt a véleményét (i.h. 78—9), hogy ha megbízható nyelvjárástörténeti ismeretekre akarunk szert tenni, minden forrást egyedileg kell feldolgozni, de — ha erre lehetőség kínálkozik — az egyedi vizsgálat alapján kialakult képet aztán össze kell vetni ugyanazon nyelvjárásai ponton kelt más levéltári darabok adataival, magyarázatot kell keresni az eltérésekre, tekintettel kell lenni a szomszédos vagy közeli helységek adataira. Csak egyes emlékek egyedi, kedvező esetben egy-egy emlékcsoport darabjainak egybevető vizsgálata rendjén juthatunk el olyan — viszonylag — megbízhatónak tekinthető nyelvjárástörténeti ismeretekhez, amelyekhez más nyelvjárások területének vonatkozásában nagyobb arányokban éppen Papp László, jóval szerényebb mértékben mások, többek között e sorok írója is eljutott.

HOGYAN LETT HELTAI GÁSPÁR KOLOZSVÁRI HALASTÓ-BIRTOKOS?

Az a nyilván csak elírásból származó, határozottan téves adat járja Heltai Gáspárról: annyira ragaszkodott a kolozsváriakhoz, hogy kedvükért 1548-ban még a brassói szász lutheránus egyházközség papságára való meghívást is elutasította (így: Pintér Jenő, A magyar irodalom történetének kézikönyve. Bp. 1921. I, 100). Ezzel szemben kétségtelen tény az, hogy Heltait akkor nem Brassó, hanem Beszterce hívta meg papjának (l. Borbély István, Heltai Gáspár. Bp. 1907. 10.), hiszen ismerjük Heltainak a beszterceiekhez 1548. december 28-án írt mentegetőző, illetőleg a meghívás elől kitérő levelét, sőt tudunk Kolozsvár város főbírájának és tanácsának Heltai Kolozsvárt marasztása ügyében a besztercei városi tanácshoz intézett leveléről is (az előbbi kiadvány: Jakab, KvTört. Okl. II, 11—2; az utóbbira l. Borbély, i.h.).

Az alább közlendő két vallomásból azonban úgy látszik, hogy Heltai Kolozsvárt maradására nem pusztán a kolozsváriak iránti, érdekeken felül álló vonzalom, hanem Heltainak egyik anyagi természetű kívánsága teljesítésének következménye is volt. Minthogy a vallás tanúi éppen annak a Besztercei Györgynek az ügyében vallanak, akit a város annak idején Heltai javára a város egyik tavának átengedésére bírt rá, aligha lehet merő kitalálásnak tekinteni az itt megszólaltatott két kolozsvári tanúnak a törvény előtt tett vallomásában Heltai Kolozsvárt maradásának oka-, illetőleg feltételeként előadott helyi hagyományt. Eotthwes Ianos és Vitez Ferenc itt közlendő vallomása 1570. április 4-én, tehát a vallomásban Heltaival kapcsolatban említett mozzanat után mindössze huszonkét évvel, még Heltai életében (meghalt 1575-ben) hangzott el a városi törvényes szék két bírójá, Eppel János és Zabo Márton előtt. Meglehetősen

valószínűtlennek tetszik, hogy a tanúk akár feledékenységből, akár valamilyen érdekből a tényeknek meg nem felelő állítással merészeltek volna éppen a város egyik legtekintélyesebb emberével kapcsolatban a törvény előtt előhozakodni. Jóllehet ilyenformán Heltai Kolozsvárt maradásában anyagi okok is közrejátszhattak, az itt maradás ténye nagy jelentőségű a magyar nyelvű kolozsvári nyomdászat és a magyar irodalmi nyelv alakulása szempontjából, hiszen a Hoffgreff György társaságában tőle alapított nyomda munkássága által vált Kolozsvár a XVI. század második felében a nyelvi egységesülés központjává (Molnár József, *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között.* Bp. 1963. 338). Heltai éppen közvetlenül Kolozsvárt marasztása után, 1548—1550 között alapíthatta meg Hoffgreff Györggyel együtt a híres kolozsvári nyomdát; ennek első terméke, a Váradí Regestrum (*Ritus Explorandae Veritatis...*) a kolofon és az előszó tanúsága szerint 1550 első felében jelenhetett meg. (L. erre Molnár i.m. 394 és az ott id. irodalmat.) E nyomdatörténeti tényre figyelembe véve valószínűnek kell tartanunk, hogy mikor Heltai 1548-ban kitért a besztercei lutheránusok meghívása elől, ezt nemcsak kolozsvári tó-birtokossága miatt, hanem sokkal inkább azért tette, mert ekkor már megvalósulóban volt — legalább társtulajdonosi minőségben — a kolozsvári nyomda alapítása. Bármennyire is hinnünk kell abban, hogy Heltait a nyomdaalapításban eszmei célkitűzések vezették, éppen a később Hoffgreffel keletkezett, nyilván anyagi természetű nézeteltérések^a meg a Kolozsvárt maradásához feltételül szabott tó-átengedés ügyének ismeretében feltehető, hogy a nyomdaalapításra — ez egyébként természetes is — Heltait pénzügyi megfontolások is ösztönözhatték. (^aA magyar ir. tört. Bp. 1964. I, 363)

A következőkben ide iktatom a Heltai halastó-birtokosságára vonatkozó két vallomás szövegét:

„4 Aprilis Besterczey Gërgh Byzonsagý, Eppel Janos és Zabo Marthon elewth

Eotthwes Janos, Azt vallya hogy Twgya mykor Hel-tay Ga[sp]ar Bestercchere akar volt Menny Az varas azzal

Mara^ztotta Megh hogy A^z Be^zterche^y G^ergh thowat nek^y aggyak, Es a^z helyebe(n) attak volt nek^y A^z Tho helt, Megis engettek volt nek^y hogy Beh kertellye.

Vitez ferenc^z hith^y z^erent vallya, hogy Emlekez^yk arra M^ykor Heltay^a Ga^lpar e^z varo^rlwl Be^zterchere Akar volt Menn^y, A^z varas penigh Mara^zt^ya volt hogy el^y Neh Menne, vegre hogi Meg Maradot volna kewant volt a^z varo^rlwl A^z varas Tho^yat Mell^yet Be^zterce^y G^ergh B^yr volt a^z korba, Es hogy nek^y Jgerte volt Be^zterche^y G^ergh Mong^ya volt hogy Megh ket E^zztendeo volna hatra benne a^z Meddek nek^y attha volt a^z varas Birn^y, De M^ykor a^z varas kewanta volna hogy k^y E^zztene kezebeol Heltay^b Ga^lparnak kezehez, Be^zterche^y Georgis a^zt kerthe volt a^z heliet a^z varo^rlwl hog Megh engednek nek^y a^z eo Tho heliet Beh kertheln^y es T^ylalma^lba Thartan^y, Mell^yet meg Engedet a^z vara^lis nek^y.“

^aAz e szóval kezdődő két sor mellé a bal lapszélen 6. vallóként „Z^ech Istwan is E^zent vallia.“ — ^bA vezetéknevet ugyanazon kéz utólag írta a lapszélre a keresztnév elé. — A bejegyzés eredetije Kolozsvár város ó-levéltárában a Kolozsvári Állami Levéltárban a III/2 jelzetű törvénykezési jegyzőköny 122. lapján.

NÉGY ÖKÖR MINT — ALPERES

1. A levéltárak nemcsak az élet komoly, sőt komor oldalával kapcsolatos mozzanatok írásba rögzített emlékeivel kelthetnek érdeklődést a bűvárkodóban. Se szeri, se száma annak a sok-sok tréfás, szinte-szinte anekdotikus érdekességű történetnek, eseménynek, nyilatkozatnak, mondának, amely a levéltárak iratanyagának kibányászatlan kincsei között rejtekeznek, de csak a szenvedélyesen, tartósan érdeklődő kutató előtt tárulkoznak fel.

2. Mialatt e kötet sajtó alá rendezésével bajoskodtam, a folytatólagos napi levéltári böngészgetés során egy tartalmát illetően meglehetősen ritka, olyan levéltári darab került kezembe, amely Szepesi Mózesnek, Fejér megye „egyik hűtös viceszolgabírájának“ Göncruszkai gr. Kornis Istvánhoz, ugyanazon megye törvényes széke főbírájához és a királyhalmi úriszék presidenséhez (elnökéhez) intézett jelentését tartalmazza. Az alszolgabíró a szokványos iratszerkesztésbeli formaságok szigorú megtartásával a következő jelentést teszi hivatalbeli felettesének: A főbíró, gr. Kornis István királyhalmi gondviselője, Szegvári János instructio-jával, azaz idéző utasításával Királyhalmára menve, ott gr. Kornis István udvara istállójában így intette meg, illetőleg idézte törvényre o. tyukosi Juon Sulya nevű jobbágnak oda behajtott — béklyóba (in vinculis) vert és ott őrizet alatt tartott négy ökrét: „Titeket Méltóságos Groff Kornis István Ur eo Nga Udvaraban Istállójában in vinculis Sub Custodiá (!) lévő négy ökrököt, ketteje kék szőrű s fenn álló Szarvuakat, ketteje penig Fejér vagyis Sárga Szőrüeket, az egyik(ne)k fenn álló Szarva, a másik(na)k elő álló Szarva, mind négyen Nemes Kő halom Széki Olá Tyukosi Juvon Sullya ökrei vagytok és meg irt Uratokkal In hoc Anno praesenti 1769 Die véro 7ma Mensis Decembr(is), az Mlgos Groff Kornis István Ur es Nga Dosz nevezetű Csere Mak termő Tilalmas Erdeft potentia mediante Invadáltatok, Nemes Haza Tör-

vényével nem gondolván . . . azon nevezett Erdőt nem tsak Invadáltak hanem Feles Szép Maktermő Fáit meg irt Sullya nevű Uratok vagy Gazdátok le vágván, s pusztítván egy részit, a Tyúkosi határ Szellyre ki is vontatott(!) veletek, más részit Sánra (!) vontatólag tévén, s rovidebb Cserefákból a Szánat meg rakván: midőn azon Tilalmas Erdőből ki jöttetek volna, holottis Gazdátok Fiával együtt elébb álván, Tü negyen az Exponens Urnak, nevezetesen meg irt Királyhalmi Gondviselője által arestaltatok és ezen mostanis Vinculumb(a) hajtattatok, Melly Tolvaj-ságtokból, az Exponens Ur Certificaltat“ ez idézéstől számított harmadnapra a királyhalmi udvarházban tartandó harmadnapos úriszékre, és ugyanakkor tiltakozását fejezi ki a megjelölt hatalmaskodás ügyében: „Enis Annak okáért“ — folytatja jelentését az alszolgabíró — a megnevezett gondviselőtől erre felkérteván „Valdorfi Házamnal el mentem in hoc Anno praesenti 1769. Die vero 9na Mensis Decembris . . . Királyhalmára Mlgos Groff Kornis István Ur eo Nga Udvarában az holottis Tanálván az Instructiob(an) declaralt negy ökrököt egy Istálloban egy más végtében rendre kötözve in vinculis, és ottan az kezemben adatott Instructiot előttök el olvastam, és annak Continentioja szerint Certificaltam“ — azaz az alszolgabíró a törvényre intette, idézte alperesként „is ökök De Certificatiomra nem lévén Szollo nyelvek semmit nem felelének hanem Széna lévén előttök ettenek“.

3. A bő kivonatban, a hosszadalmas latin nyelvű jogi formák mellőzésével itt ismertetett idéző jelentést első pillanatban talán hivatali tréfa szülöttének tarthatnók, ha nem szólanának e feltételezés ellen már a jelentés következő formai külsőségei is:

a) A jelentés formai alkatában tökéletesen megfelel az idéző jelentések alaki feltételeinek. Kezdő és záró formulája, aláírása teljesen szokványos, hiteles.

b) Az egy ív első két és negyedik lapjára írt és a megszokott módon levélalakban összehajtogatott jelentés külzetén teljes épségében megmaradt a zárlat vörösviaszgyűrűpecsétje, a hivatalos forma egyik hitelesítő kelléke.

c) A levélalakban összehajtogatott ív boríték-címlapján teljesen szabályos formában rajta a gr. Kornis István

összes hivatali címeit magába foglaló és az úriszéki assessorokra (ülnökök) is utaló címzés.

d) A címoldal hátlapján ott a főbírónak a saját kezű felbontást igazoló hiteles rájegyzése: az *Aper(ta)* (felbontott) és aláírása.

e) És noha feltehetőleg velünk együtt a komor főbírónak is legalább a szeme szögletéből mosoly kandikálhatott ki e furcsa idéző olvastakor, lehetetlen komoly hivatalos jelentésnek nem tekinteni ezt a levéltári darabot, hiszen a valamivel később a levéltár anyagát rendező levéltárosi kéz nem azt írta regesztaszerű rájegyzés helyett — mint az egyébként szokásos —, hogy „semmit érő“ vagy „hitvány levél“, hanem ezt a tartalomjelző regesztát vezette rá: „O. Tyukosi Juon Sulya 4 ökrei certificaltanak ad Triduum D(omnin)ale Forumra az Erdoben tett praevariatiojért.“ A regeszta-készítő tehát maga is egészen komolyan vette a négy ökörnek az erdőben való kártétel miatt a harmadnapi úriszékre idézését bizonyító levéltári darab hivatalos jellegét. Éppen azért megőrzésre érdemes, a levéltár anyagába beosztandó levéltári darabként regesztaszerű rájegyzéssel is ellátta és bizonynal regesztrumba be is vezette, azaz lajstromozta is ezt az iratot.

4. Gondolhatnánk ugyan a külföldi régiségből ismert olyan babonán alapuló állatidézésre, illetőleg olyan pörre, mint amilyen például a híres bázeli kakaspör volt. 1474-ben ugyanis Bázelen tetten értek egy kakast, amint a tojáson ült és ki akarta őket költeni. Minthogy pedig a középkor rettegett csodaszörnye, a bazilikus — az akkori babonás hiedelem szerint — kakas tojta és költötte tojásból születik, bűnvádi pert indítottak a bázeli kakas ellen. A kakas számára szabályszerűen védőt rendeltek ki. Mivel a vád az volt, hogy a bazilikus nem Isten, hanem az ördög teremtménye, tehát a tojáson ülő kakast is az ördög szállta meg, hogy bazilikust költsön a világra. Hiábavaló volt a hivatalból kirendelt védőnek az az érvelése, hogy az ördög csak az emberrel szövetkezik, állattal nem, az ügyész ellenérve az volt: Ha az ördög nem is szövetkezik állattal, de megszállhatja, s így nem tudhatni, hogy nincsen-e jelenleg is benne. Ezért a kakast halálra kell ítélni.

A védelem és a vád hosszantartó parázs vitája után a kakasra a bázeli törvényszék ezt az ítéletet hozta: A kakas a tojással együtt nem mint kakas, hanem mint boszorkány, esetleg ördög — hóhér által megégetendő. És minthogy a kakas a szigorú fogvatartás ellenére nem volt tudatában, hogy az erkölcsi világrendet kíméletlenül védő bázeli ítélet az ő élete ellen szól, nem fellebbezett. Így aztán a jogerőssé vált ítélet értelmében Bazel aprajagyja hallatlan érdeklődésének közepette az elítélt bűnöst a hóhér kivitte a város határába, póznához kötötte és az ördögi bazilikus-tojással együtt a kakast a törvény-előírta alakíságok pontos megtartásával a hatalmas nézőközönség jelenlétében ünnepélyesen meg is égette.

5. A mi esetünkben nincs miért ilyenféle babonás hiedelemmel számolnunk a négy ökör idézőjével kapcsolatban. Nemcsak azért nincs, mert ilyenféle babonás hiedelemen alapuló állatidézésről a XVIII. század második feléből erdélyi vonatkozásban nem tudunk, hanem azért sem, mert sokkal érthetőbb — az erdélyi törvénykezési élet eljárásbeli kérdéseinek ismeretében megnyugtatóan magyarázható — e különlegesnek látszó ökör-idézés.

Az előbb bő kivonatban ismertetett idézőből látható, hogy a törvényes intésben és idézésben eljáró alszolgabíró a „triduum dominale forum“-ra, azaz a harmadnap iúriszékre citáltatta a négy ökröt. Erről a törvényes szék-ről a feudalizmuskori erdélyi jog múlt századi nagy ismerője, Dósa Elek így ír: „Ezen törvényszék elébe tartoznak... az... erőszakos erdővágás és fa irtás esetein kívül, a földek elszántása, vetések leéltése és a hatalmaskodásnak más esetei, ha akár a bármínő hatalmaskodó, akár emberei, ingó vagyoni, vagy marhái a tett helyén, vagy üzetés közben (in continua persecutione) elfogattak s illetőleg tartóztattak, és ha a sérelmesnek azon helyre nézve, melyen a hatalmaskodás elkövetett, legalább egy eszendei békés birtoklása volt...“

„Harmadnapinak nevezetik a törvényszék, az azt szabályozó törvény azon rendeleténél fogva, mely szerint az elkövetett tényt harmadnap alatt követni kellett idézés után harmadik napon kell tartani.“ — A szék elnökéül a törvény a vármegye, a vidék vagy a szék főbíráját, alka-

pitányát vagy alkirálybíróját jelölte ki, de kimondotta azt is, hogy érdekelt fél nem lehet a széknek sem presidense (elnöke), sem bírója. A szék az elnök által kinevezett legalábbis hat tagból állott, közülük egyik az ügyek előadója.

6. A királyhalmi ökör-idézésnek a valószínű oka tehát ez lehetett: Mivel a négy ökör gazdája és ennek fia erdőkihágás közben tetten éretvén, elszaladott, és az erdőpásztorok prédájául hagyta ott a négyökrös szekeret, a hajtók a négy ökröt tartóztatták le, vitték be az udvarba és őket béklyózták meg. Minthogy pedig — úgy látszik — a kíméletlen testi büntetéstől rettegő, megrémült gazdát és fiát harmadnapon belüli kötelező intés és idézés felolvastatása céljából nem lehetett előkeríteni, az idéző alszolgabíró formálisan eleget tett az idézési megbízásnak, úgy, hogy fennhangon elolvasta az erdőkihágást a gazdával együtt „büntárs“-ként megkísérlő négy ökör előtt az instructioba foglalt idézőt. Az idézés ilyen formális megkísérlését, úgy látszik, a korabeli törvénykezés olyan elfogadható idézésbeli eljárásnak tartotta, hogy az erről való jelentést a harmadnapos törvényes szék presidenséhez felterjeszteni az idéző szolgabíró az alaki formások pontos megtartásával halaszthatatlan feladatának is tekintette.

7. Ez az érdekes késői szövegemlék tehát nem is anyyira nyelvi szempontból, hanem inkább az egykori joggyakorlat egy különleges esetben mutatkozó eljárás módjának ismerete nézőpontjából figyelemre méltó. A jogtörténészek feladata hát, hogy véleményt mondjanak a fura királyhalmi ökör-idézésnek az erdélyi és továbbmenően a közép-európai jog történetével megállapítható kapcsolatairól. Természetesen ehhez feltétlenül szükséges első lépés volna mindenekelőtt mentől több ilyenféle idézési eset egybegyűjtése, hogy az egykori hazai joggyakorlat minden indítéka és a jogi eljárás egész menete még azelőtt tisztázódjék, mielőtt a távolabbi összefüggések felvázolására sor kerülne.

SEBBŐL PIROSAN BUZOG A VÉR...

1. Nemrégiben két olyan XVI. század végi nyelvemléket tettem közzé, amely azt mutatja, hogy Udvarhelyszéken az emlékek keletkezésének időpontjában a tetemrehívás a helyi jogszokásban még élő gyakorlat volt.

a) Az egyik emlék szerint Kadiczfali Benedekfi Péter mint felperes procurator-a (ügyvédje) Bogardfalj Mihály útján perbe fogja Osuatt Jacab, Osuat Péter, Osuat Imre, Konia János és Mihály Ambrus bethlenfalvi lakosokat mint alpereseket azért, hogy 1589-ben „zent lucza azzony nap előtt valo kedden“, azaz december 12-én ráment Osuatt Péter meg Imre házára, malmára, és a hatalmaskodás rendjén egy cigányát úgy összeverték-vagdalták, hogy ez meg is halt. A törvényes szék előtt tett nyilatkozat szerint velük együtt Konia Jánost azért hívatta a felperes „a tetem felj“, hogy az előbbi kettővel együtt ő is a megholt cigány halálában részes és „tanácsos“ volt. Ezért a felperes prókátora útján mindeniknek „fél kezéhez fél lábához szól“, azaz félkéz- és féllábcsonkítást kíván büntetésül. A jegyzőkönyvi bejegyzés ténymegállapító részéhez csatlakozó törvényszéki „Deliberatum“ a felperes keresetének helyt ad, és minthogy az alperesek sem személy szerint nem jelentek meg, sem prókátoruk jelen nem volt a tárgyaláson, habár Benedekfy Péter uram még három név szerint megnevezett nemes személy eskü alatt tett bizonyága szerint „ez eott szemelt az tetem felj hiuatta tiz orara“, a törvényes szék a két főgyilkost, „Oswatt Pétert“ és „Oswatt Imrehet“ „külön-külön fejeken jószágokon hatta“, azaz fő- és jószágvesztésre ítélte (MNy. LIV, 136—7).

b) Az Udvarhelyszék törvényes széke előtt 1590. március 7-én folyt másik tetemrehívásos ügyeset tényállása így hámozható ki a törvénykezési jegyzőkönyvbéli nyelvemlékes szövegből: A marosszéki Vajából való Vari Péter Deak és Vari Andras Deak felperesként Vdwarhely Nemet

Mihály és Farszadi Moizes alperest, — mint kinyilatkoztatják — „az mostani kilencz orara“ *hivatták* „az mi meg holt szegheny atiankffianak megh hwlt tetemere“. Atyjukfia, Kemény Istwan ugyanis Udvarhelyről Fenyédre mentében Nemet Mihály háza előtt leszállván lováról, beszédbe ereszkedett a gazdával, ez azonban éktelen szitkozódással csákánnyal hozzávágott, majd pallost ragadott és atyjukfiát úgy általütötte, hogy a „halalos seb miatth azon eyel meg holt“. Ezért a felperesek Nemet Mihálynak mint „az fele giolkosnak“ házát, örökségét, fejét, marháját kezükbe kívánják a törvénytől. A ténymegállapító és a felperesek keresetét részletező törvényszéki jegyzőkönyvi rész után több név szerint megnevezett nemes ember bizonyítja, hogy „az feo Gylkost Nemett Mihalt“ és Fekete Moizest „*rea hittak kilenczy orara... az holt tetemre*“. Minthogy az alperesek ez esetben sem jelentek meg, a törvényes szék jószágukat a felpereseknek ítélte (MNY. LIX, 362—3).

Mint — úgy látszik — általánosan gyakorolt jogszokásról, a tetem fölé hívásról, annak mikénti lefolyásáról a két jegyzőkönyvi bejegyzés notáriusa egyetlen tájékoztató megjegyzést sem tartott szükségesnek papírra vetni.

2. E két tetemrehívásos jogeset szövegének közlésekor tett észrevételeim rendjén magam így vélekedtem: „Ha... az ilyenféle tetemrehívást nem is olyan merőben babonás hiedelemből gyakorolhatták, mint Arany „Tetemre-hívás“-ából látszik, mindenesetre e gyakorlat megett itt is az a lélektani meggondolás állhatott, hogy a gyilkos — arcán az áldozat láttán rögtönösen jelentkező rettenet vagy az ítélettől való félelem miatti meg nem jelenés révén — maga tesz kétségtelen bizonyosságot bűnös voltáról. Az eddig ismert két udvarhelyszéki tetemrehívás és ítélet azt mutatja, hogy a gyilkosok — úgy látszik — az ítéletben aztán valóban ki is mondott fővesztéstől, illetőleg megcsonkítástól félve egyik esetben sem merészeltek a tetemrehíváson megjelenni (i.h. 362).

3. Most, hogy előttem fekszik betű szerinti másolatban egy néhány évvel előbből, 1585-ből Kolozsvár városa törvénykezési jegyzőkönyvéből kimásolt vallatás nyelvemlékszövege, úgy látom, a túlzó „ésszerűség“ útját

jártam, mikor lényegében úgy vélekedtem, hogy Arany „Tetemre-hívás“-ában a vér-kibuggyanás mozzanata csak költői kitalálás lehetett, és a tetemre idézés szokását egykor főként lélektani meggondolásból gyakorolhatták. Az előbb említett kolozsvári jogesettel, egy gyermekgyilkossági ügygel kapcsolatban tartott vallatás tanúinak vallomásából ugyanis a következő tényállás állapítható meg: Kolozsvár városa „director“-a (ügyésze) 1585. május 3-án hivatalból perbe fogta Kis Gáspár leányát, Erzsébetet azért, hogy újszülött gyermekét közvetlenül születése után a pervátába (árnyékszékbe) vetette, és ezt aztán onnan holtan vették ki. A szándékos gyilkossággal vádolt leányanyát e vád terhével a városi börtönbe, a Toronyba zárták. A vallatások során — a kizárólag női vallomástevők elbeszéléséből — kiderül, hogy a tanúk egyike sem látta ugyan sem a szülés, sem a gyilkosság tényét, de a születés megelőző testi jelekből az asszonynépség könnyen megállapíthatta a leány terhességét. Minthogy szemmel látott tényről a tanúk nem tudtak a vélt bűnesettel kapcsolatban beszámolni, a bizonyítás legfontosabb mozzanataként több tanú az Arany „Tetemre-hívás“-ából ismert vér-kibuggyanást emeli ki. Az egyik tanú a vallomás végső szavaiban valósággal Aranyra és a népköltészetre emlékeztető balladai rövidséggel, szaggatottsággal és drámaisággal adja elő a vér-kibuggyanás tényét és a gyilkos anya töredelmes bűnvallását. A nyelvemlék szövegéből következőkben e legjellemzőbb vallomást szó szerint idézem: Íme:

„Varro Casparne vallja Az vęr Indulas fele ol, hogy fel hozak A perüatabol a' giermeket, de semmi ruha Ne(m) vala raita hane(m) a' Masaban^a vala, Az Vdwaron el meczem a' giermek keoldeokit, es Akkor vęreh Nem Indula hane(m) *mikor Annak az zobanak Aitaiahoz* Jütank ahol a' leany lakot, Menten el Indula Az vęre, Oztan be viweok a' giermeket a' leanyhoz a' toronyba, Es mondam: oh Atkozot leany, te vagy ennek gilkosza, Es monda a' leany Enym ez a' giermek. Es en vagiok Gilkossa“ (^aMagzatburkában).

4. Hogy a vérindulás nemcsak a XVI. század végének babonás világában jóval hiszékenyebb asszonynépségnél volt a bűnösség kétségtelen jele, hanem ma-

gának az ítélkező széknek a bírái is tekintetbe vették ennek bizonyító erejét, mutatja a vallomások után a jegyzőkönyvbe jegyzett ítélet indokolása is. Az ítélőszék május 14-én hozott határozatában ugyanis „az természet folyaszerent“ lehetetlennek minősíti a megesett lánynak azt a mentekezését, hogy a) „tudatlan veletlen ment volna el a' gyermek“ tőle, b) gyilkos volta bizonyítékának veszi, „hogy az *Artatlan magzat vereh a' leany zinenek es lako helienek eleotte el indult*“ és c) hogy „eo magais Az leany vallia magat gilkosnak lenny“. Mivel azonban mindez nem bizonyíték egyszersmind arra, hogy a leány — amint ma mondanók — valóban előre megfontolt szándékkal követte légyen el a gyilkosságot, az ítélőszék úgy határoz, hogy mivel „ez dologh chak homalyban vagion es igen Nagy Suspitioban Azert kenoztassek megh (ti. a leány), es ha az Wetket meg vallia... megh hallion, Ha penigh Nem vallia megh, hat a' ketsegre megh Ne eolliiek, hane(m) veryek ky“ (ti. a városból és határáról). — Az ez ügyben május 17-én hozott ítélet aztán ilyen határozattal zárta le a bűnesetet: „...megh Vallatwan kenoztatwan az Erzebetet Semmyt nem vallot seot hittel Nagy Eskwessel mondotta vallotta az Nagy Istenteol Varando Wdwessegere hogy Casusbol tudatlanul leot, es ment el teolle es Nem tudta hogy gyermek legie(n), Megh lewen azert ez, Az tanach A' deliberatio zerent Az varosbol ky perengerezette Myerthogy a paraznasagot nylyvan megh vallotta“.

5. A jog- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt érdekes nyelvemlékes szövegből az előbbieken idézett részletek világosan mutatják, hogy ha még a polgárosult Kolozsváron is, amelynek lakói külföldi kereskedelmi összeköttetései révén messze földet bejártak, világot láttak, viszonylagosan felvilágosultabbak voltak, mondom, ha még itt is a vér-kibuggyanás hiedelemvilágában élve, ezt a tényt nemcsak a hiszékeny asszonynepek, hanem maguk az ítélkező bírák is a gyilkosság egyik bizonyágaként emlegetik, nem jogosan tehető-e fel, hogy a jóval elzártabb Udvarhelyszéken a tetemrehívás magával a vér-kibuggyanás mozzanatával együtt a XVI. század végén még az ítélkező bírák előtt a bizonyításnak egyik számba veendő módja lehetett? Mindezeket tekintetbe véve, a két régebben közzétett udvarhelyszéki tetemrehívással

kapcsolatos előbbi véleményemet ilyen értelemben módosítandónak tartom.

6. Az elmondottak után még Arany „Tetemre-hívás”-ának az udvarhelyszéki régiség tetemrehívásos helyi jogszokásokkal való kapcsolataira utalhatok, ha emlékezetbe idézem a filológiai kutatásoknak eddigi, ilyen vonatkozású eredményeit. Az Arany-ballada keletkezési körülményeit illetően ugyanis fény derült arra, hogy a költőnek ez az utolsó, a műfaji tökély csúcán álló balladája tetemrehívásos, vér-kibuggyanásos motívumát Balássy Ferencnek a székely és éppen az udvarhelyszéki székely régiség e szokásának ismertetése (ÜMMúz. 1958/I, 189—99) szolgáltatta.

Eléggé ismeretes az a művelődéstörténeti tény, hogy a tetemrehívás az istenítéletek egyik fajaként azon az egész Európában elterjedt babonás hiedelmen alapult, hogy a gyilkos közeledtére a meggyilkolt vére újra megindul, és a vérbuggyanás rávall a gyilkosra. Minthogy ez a hiedelem, illetőleg jogszokás ismeretes volt az angol és a német régiségben is, Arany pedig erről Shakespeare és Scott Walter, valamint a Nibelung-ének olvasása, tanulmányozása révén kétségtelenül tudott, már ilyen természetű olvasmányai is felvillanthatták benne a „Tetemre-hívás” alapmotívumát. Szinte kétségtelen azonban, hogy Aranynak a végleges indítást 1877-ben, a „Tetemre-hívás” keletkezési évében nem ezek a világirodalmi olvasmányok, tanulmányok adták, hanem Balássynak a folytatásos formában közzétett »Székely tanulmányok« című dolgozata „Tetemre hívás vagy halálújítás” fejezetének fejtegetései. Balássy jórészt az erdélyi törvényhozásból és az udvarhelyszéki jogszokás írásos emlékeiből idézett adatok felhasználásával így adja elő a tetemrehívás eljárását: Ha a gyilkosság gyanújának felmerülésekor a gyilkos személyét nem ismerték, „a meggyilkolt ember rokonainak követelésére azon helynek vagy falunak lakosai, — ahol... a meggyilkolt ...holtteste találtatott”, tartoztak „a holttemnél megjelenni, s a gyilkost, ha tudták megnevezni, ha pedig azt nem tudták, kezeiket a meggyilkolt ember fejére tenni, s úgy megesküdni: hogy sem magokat e bűntényben... vétkeseknek... nem tartják, sem azt, hogy ki legyen a gyilkos, nem tudják. S aki ez alkalommal esküdni

vonakodott, vagy akinek keze alatt, amíg esküdött a vér megindult... az... vétkesnek nyilvánított s halálra sentenciáztatott“. Minthogy pedig az ítéletet aztán ott a helyszínen végre is hajtották, „eképpen a gyilkosság visszatöröltatván, a halál mintegy megújított“. Arany balladájába e leírásból csak a vérbuggyanás bizonyító erejű mozzanatát dolgozta bele, a holttest kézzel illetésének mozzanatát lélektanilag és költőileg nyilván azért nem használhatta fel, mert Kund Abigélt a holttest láttán a döbbenet pillanatnyilag képtelenné tette még a legcsekélyebb mozdulatra is: „... Arca szobor lett, lába gyökér.“ Eszelősségében első vad mozdulatával csak a tört ragadja ki a sebből... és a számára kibírhatatlan látvány örületétől hajtva „vércse visongással rohan el“. Arany tehát nemcsak nem követte, hanem lélektani meggondolásból nem is követhette a száraz tudományos leírásban előtte álló jogszokás minden mozzanatát, és így nem a holttest-illetés törvényes szokás-mozzanatát sem.

7. Ellenben szinte kétségtelen, hogy Balássy cikksozrotának fejezetcíméből vette Arany a ballada címét. Magára a *tetemrehívás* szóra ugyanis Balássy közleményét megelőző időből egyetlen adatunk sincs (L. az ÉrtSz. nemleges bizonyágát). A tőlem közölt két udvarhelyszéki tetemrehívásos szövegemlékben a jogszokásra vonatkozó főnévi megjelölés nem, csak igei jellegű fordul elő, így: 1589: „*hivattam* az feliel megh newezet zemelieket az en megh holt cziganiomnak balintnak *Teteme felj*“ | „Konia Janost azért *hywattam az tetem felj* hogy ezek az en cziganiomnak... halalaba(n) rezesek es tanacziosok“. 1590: „Eleoszeor zolunk az Nemet Mihalyhoz kit vgy mi(n)t ffew giolkost az mosatni kilencz orara szokott lako heliereol hazatul *hiwattunk az mi meg holt szegenj atiankfianak megh hwlt tetemere...*“ | „Hogy pedegh az *rea hiwatalt* legitime feottewk megh bizonittiuk az teorweniekkal kikkel *rea hiwattuk*, ha tagadhattatyk es szwksegh“ | „Malomffaly Soffalj Janos Nemes Ember. Jakab Balint Veres Peter farczadiak Nemes Emberek. hitwk zerint mondgiak hogy Eoreksegeteol farczadrul *rea hitak* kilenczy orrara fekete Moysest az *holt tetemre*“ | „Thamas Janos Bodogh azzonyfally Fanczialy Ferenczy Vgia(n) Fanczialy Kosa Peter Udwarhely Nemes Emberek

hitek zerint mongiak hogy a feo Gylkost Nemett Mihalt rea hittak a tetemre Vdwarhely hazatol kilenczy orara“.

Ismert-é Balássy valami ilyenféle udvarhelyi végzést, illetőleg bizonyágtételt vagy sem, nem dönthető el. Ilyen korait aligha, hiszen ő csak egy 1740-i udvarhelyszéki végzésre hivatkozik — a szöveg szó szerinti idézésének sajnálatos mellőzésével. Egyébként az itt fentebb idézett egykorú szövegrészletekből az látszik, hogy a korabeli udvarhelyszéki írásbeliség nyelvében a tetemrehívásra utalva többnyire a „megholt tetemre hív“, „rea hív a tetemre“, „rea hív a holttetemre“, „a megholt teteme felí hívát“-féle igei jellegű szószerkezetekkel éltek, illetőleg főnévi formában a *reahivatal* tényéről emlékeztek meg. Ha ezt az utóbbi adalékot nézzük, és a Balássy meg Arany használta címre gondolunk, a régiségben a jogszokás jelölésére alkalmazott származékként inkább a *tetemrehivatal* összetétel vagy a *tetemre való rea hivatal* szószerkezet egykori használatát kell feltennünk. Ha Arany ismerte volna is ezeket az egykorú nyelvi adatokat, aligha választhatta már az utótagbeli szónak 'hívás' jelentése úgyszólván teljesen elavult a 'hivatali helyiség' és 'hivatali állás' jelentéssel szemben (MNy. LI. 231—3 és e kötet 126—32. l.-jén).

8. Mindebből nyilvánvaló, hogy Arany — mint annyiszor, itt is — teljes epikai-balladai hitellel használta fel céljainak, lélektani és költői indítékainak megfelelően a tőle ismert szokásjogi és nyelvi adalékokat, beledolgozva a balladába — egyebek mellett most már — az 1585-i kolozsvári szövegemlék tanúbizonyosága alapján oklevelesen is teljesen hitelesnek bizonyuló — vérbuggyanás motívumát.

**A VIRÁGÉNEK-MONDÁS EGY 1585-BELI
KOLOZSVÁRI NYELVEMLEKBEN**

1. Másfél évtized óta mindennapos levéltári kutatás közben egyebek mellett átnéztem és szótörténeti gyűjteményem számára kicéduláztam Kolozsvár város ó-levéltárának XVI—XVII. századi törvénykezési iratait is. Néhány évvel ezelőtt kijegyzéseimből közzé is tettem azokat a vallomásokot, amelyeket Zekelj Ferencnek kikapós leánya viselt dolgai, teherbe esése és a teherbe ejtéssel vádolt Nagy Gergelynek a vád alól mentté tétele érdekében foglaltak írásba (MNY. LX, 499—501). Az ez ügyben kihallgatott 39 tanú közül egynek két ízben tett vallomásában kétszer esik szó a virágének-mondásról. E két vallomásrészletet éppen ezért ajánlatos most a nyelvemlék szövegéből kiemelni:

„1585 Die 17. Septemb: Testes Gregory Nag Contra filia(m) Fran(cisci) zekelj cora(m)ysd(em)... Marta Verkony Istüanne vallia hogy... egykor *Ejyel valamj legeneknek mond viragh enéket* Az leanyj, es pohart teolt vala.“

Ugyanennek a vallónak — október 8-án a Zekely Ferenc leánya védelme érdekében tett vallomását iktatják bele a törvénykezési jegyzőkönyvbe:

„Ez ersebet leany vala, es Az Gazdaya hon Nem vala, Egykor keseon estwe hat valamj leghenek vadnak az leannal, ot vala Az zekel ferencz leaniais, es *hat viragh eneket Mondnak*, de semmý gonozsagot Ne(m) latta(m) hozza“.

Már ez a két vallomásrészlet is világosan utal arra az alkalomra, időpontra és társadalmi környezetre, amelyben a virágének-mondás lefolyt. A szóban forgó kikapós fehérszemély magaviseletét jellemzik a következő vallomásrészletek:

„Ersebet feyer Ianosne vallia Zajabol hallottam ezeket Im chak Nem Reghen a' leantol Zekely Ferencz leaniatol

hallam... Amaz teókeletlen Arulo a' poztometceó Martonne fia veszte, Egkor esmegh Monda: Iaÿ Io Ersebet Azony, a' femet^a vigan Read bizom, de vgia(n) Iol erzem, Nallam, vetkeztem en ezekel Vincze Deakal, es Georgy Deakalis a' Kis Imreh fiaual, az Molnar Tamassalis, de az Atkozot a' poztometeóne fia tudta a legh Jobban, Towaba en Vgia(n) egÿ Agÿbais latta(m) a Molnar Tamassal a leant...“ (°Olv.: fémet, azaz főmet, fejemet).

„Iulia Kodorÿ Mihalne vallia, Hogy a' leanÿ az Attia haza ellenebe lakot, es oth valtigh lakoztak a' legeniek varbeliek“.

„Orsolia Wargha Jakabne vallia... Az varbelÿ Iffiakban lattam hogy oda Iartak, Az Gergel, Nagy Georgne fia, egkor bezelli vala, Hogy hasas volna a' leanÿ, mert Nekÿ megh monta volna, egÿ Azzonÿ bezelle azt(is) hogy Iÿeztik a' leannial, De mint hogy eó Artatlan Nem fel senkíteol.“

„Die 20 Septemb: ... Daroczÿ Gaspar hwtÿ Vta(n) vallia, Lakoztanak Eÿel Nappal sokan es vgian egy falkaigh ot lakek poztometeo Martonne fia, De ezt latam egÿkort hogy Vincze deak az Ablak Alat lessÿ, Ighen keozel lakom hozza vgia(n) egmast erÿ hazunk Addig lesem enÿs, hogy kÿ jeowe Vinczeheó Az leanÿ ot eozve eóelkezenek es latam hogy Az paítaba Mennek gonoz zandekba Vadnak, Megh zolita(m) eoketh es be Menenek teobbenis valanak otbe(n) a' kis hazachkaba Iffiak, ot Vinczeuel eozve veszenek es ige(n) vonak eg'mast“.

„Die 8bris Gergelÿ Antal vallia Capitan vagiok Magyar vczaban latta(m) deoseoltenek az haznal Ahol a' leany lakot, Mentem oda hogy Ne Nialakoggÿanak a' latrok vta(n). Az leanÿ Nennieh egy ven Azzonÿ, es az feddet Rea(m) hogy eoket Ne eorizzem.“

„Vitez Mihaly vallia Az leanyhoz hallomassal hallottam hogy Ream fogia volt ferges voltat lattam elegh haydut hog' kapcza zarogatny oda Iartak.“

2. A virágének-mondásra vonatkozó vallomásrészletek, illetőleg a virágének-mondás körülményeire rávillantó néhány vallomás nagyon figyelemre méltó abból a szempontból, hogy képet alkothatunk róla: milyen alkalommal és milyen erkölcsű társaságban folyt le ez a virágének-

mondás. Látni való, hogy Székely Ferenc leányának katonákból, várbeli legényekből és könnyüvérű fehérszemélyekből álló társasága a gazda „hon nem létében“ dőzsölés, ivás közben énekelt virágénekeket. S habár a mentő tanú siet is kijelenteni, hogy e virágének-mondás alkalmával egyébként „semmi gonoszságot“ nem látott, a szóban forgó leány más alkalommal erősen kifogásolható magaviseletét illetően az alapos gyanút a következmény, a teherbe esés kétségtelen bizonyossággal igazolja. Nem lehet kétséges, hogy Székely Ferenc leányának éjjel legényekkel-leányokkal mulatozó, dőzsölő társasága, ha ezúttal nem is, más alkalommal az erkölcsi lazaságnak és kicsapongásnak olyan példáját szolgáltatta, amely még a Magyar utcai kapitány figyelmét is olyan mértékig magára vonta, hogy a város bírójához fordult a latorkodók megfékezése érdekében. Hogy a maga tapasztalta kielégéseket illető panasz alapos lehetett, bizonyítja az is, hogy a kérdés a városi törvényszék elé került.

Mindez aztán megérteti velünk, hogy ha már a világi hatóságok is az előttük forgó kikapóssági ügyben a virágének-mondás mozzanatának külső körülményeit illetően súlyos ténymegállapításokat tettek, mennyivel inkább érthetőek az egyházi renden lévőknek olyan súlyosan elítélő nyilatkozatai, mint amilyen — Sylvester János és Geleji Katona István értékelését (1541, 1636) nem számítva — mások mellett Melius Juhász Péter (1561), Telegdi Miklós (1583), Bornemisza Péter (1584), Szilvásújfalvi Imre (1602) és Pázmány Péter (1636) fogalmazásában maradt ránk.

A kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekben ránk hagyományozódott szövegemlék a XVI. század végi virágének-mondás társadalmi vonatkozásait illető felvilágosításai miatt — egyelőre egyedülvalóságában — irodalom- és művelődéstörténeti szempontból értékes, és a figyelemre különlegesen érdemes bizonyosság a virágénekekre vonatkozó eléggé szegényes híradások sorában.

1. Noha nem mondható szerencsés vállalkozásnak, a szerző néha mégis arra kényszerül, hogy már a bevezető sorokban elsőként éppen a cikk címével kapcsolatban tegyen magyarázkodó megjegyzéseket. Jelen esetben azonban a félreértések elkerülése céljából ez az eljárás már csak azért is kellően megokolt, mert az itt kifejtett gondolatok egy történeti szótári tervet tárgyaló, olyan előbbi megnyilatkozáshoz kapcsolódnak, amelynek címébe annak idején e sorok írója az „oklevél-szótár“ megjelölést foglalta bele. Márpedig ha egyáltalán valaki is emlékeznék az előbbi cikk címére és megállapításaira, — a cím különbözőségéből ítélve — méltán úgy vélekedhetnék, hogy itt most egy másik önálló szótári munkálatról esik szó. Holott nem: új tömlőben régi bor, az új cím mögött a régi terv csak azt bizonyítja, hogy a szerző — bizonyos megfontolások alapján — a szerkesztésre készülődés, sőt szinte-szinte csak az első betű címszavainak szerkesztése rendjén kényszerült olyan címváltoztatásra, amelyen egyébként az utóbbi két évtized nagy magyar szótári vállalkozásai címalakítási kérdéseinek ismeretében egyáltalában nem minősíthető példátlanul (l. az ÉrtSz. és a TESz. esetét). Minthogy azonban a cím nem egyszerűen csak címke-kérdés, hanem ez esetben is lényegét sugároz, a régi terv módosított formában való ismertetésének szándékától vezéreltetve, először is a címváltoztatás kérdéséről essék hát szó.

2. Amióta 1925 őszétől a néhai nagy levéltáros-tanár, Kelemen Lajos famulusaként egy életre szólóan a levéltári kutatás bűvöletébe estem, lassan-lassan alakult bennem az a terv, hogy a kezemen megforduló levéltári darabok gazdag szótörténeti anyagát ne csak kutatásaim akkori elsődleges célja — a helynévtörténeti adalékok gyűjtése — szempontjából aknázzam ki, hanem rójak cédulákra minden olyan másmilyen adalékot is,

amely szótörténeti szempontból használhatónak mutatkozik. Már mint kezdő nyelvtörténeti kutató többé-kevésbé világosan láttam, hogy a NySz.-nak a régi magyar irodalmi nyelv köréből gyűjtött hatalmas szókincsanyaga milyen szerencsésen egészült annak idején ki az OklSz.-nak Szamota Istvántól gyűjtött és Zolnai Gyulától egybeszerkesztett, többnyire az irodalmon kívüli nyelvhasználatot tükröző gazdag szótörténeti adalékaival. A szótörténeti gyűjtés célkitűzéseit, gyakorlatát és szerkesztési elveit tekintve, jóval inkább az OklSz. eljárás módja állott előttem példaként, mintsem a NySz.-é. Mivel pedig a szótár előszavában maga a szerkesztő hívta fel a figyelmet arra, hogy az OklSz. milyen csekély részét ölelheti fel a levéltárakban rejtekező végeláthatatlan szótörténeti anyagnak (l. OklSz. V. 1.), kutatómunkám kora kezdetén a végeérhetetlen anyag adatrengetegében dűskálva mindinkább egy olyanféle oklevélszótár-pótlék terve fogamzott meg bennem, mint amilyenre, úgy látszik, már Jakubovich Emil is gondolt (l. MNy. X, 38 kk.), de tragikusan korai halála miatt megvalósítására nem keríthetett sort. Értendő tehát, hogy tervem első bejelentésekor az anyaggyűjtés szakaszában levő történeti szótáram címében az „oklevél-szótár“ megjelölést használtam. Újabban azonban a következő nyomós okok a cím megváltoztatására kényszerítettek:

A) Az OklSz. anyagának legnagyobb és legértékesebb része valóban oklevelekből, a középkori oklevelek szórványjaiból gyűlt egybe. Az ilyen anyag felhasználásával szerkesztett szótár tehát azzal a fenntartással, amelyre annak idején a szótörténeti anyagnak részben más jellegű levéltári darabokból való származása miatt maga a szerkesztő is utalt, jogosan viselhetette, viseli az OklSz. nevet. Magam azonban gyűjtőmunkám rendjén legkevésbé éppen az oklevelek anyagára támaszkodtam. Szótörténeti gyűjteményem cédulaanyagának lapjaira ugyanis az adalékok legnagyobb része az egykori élet legkülönbözőbb mozzanataival kapcsolatos olyan jellegű iratokból került reá, amelyek nem tartoznak a szaktudományi értelemben vett „oklevél“ fogalma alá.

B) Az OklSz.-ba hozzávetőlegesen félszázezer szótörténeti adalék került bele, magamnak viszont már a szerkesztés megkezdésekor ennek legalábbis a tízszerese állott cédulákban a rendelkezésemre. S ha ez a merő számszerűségében sem jelentéktelen anyag — pusztán terjedelm-korlátozási okokból — teljes egészében nem is kerülhet bele a megszerkesztendő szótárba (erre nézve l. alább e beszámoló 13. pontját), a kezem alól kikerülő szótörténeti munka már a terjedelmi arányok fordítotttsága miatt sem tekinthető az OklSz. pusztá pótlékának. Mind az A) pontban jelzett ok, mind pedig az itt mondottak miatt, úgy látom, nem ajánlatos hát az először adott címhez kérlelhetetlenül ragaszkodnom.

C) Mind a NySz., mind az OklSz., sőt jellegüknél és célkitűzéseiknél fogva az összes magyar szószármaztató szótárak (EtSz., SzófSz., TESz.) is különleges gondját képezte és képezi egyes szavak minél korábbi adatolása és az azutániakban csak a legfontosabb későbbi hangalakbeli változatok bemutatása; a tőlem szerkesztendő tár azonban már időbeli korlátai, de meg más irányú célkitűzései miatt sem eshetik a mentől korábbi adatolhatóságra törekvés bővületébe. E szótárban ugyanis az erdélyi írásbeliség irattermeléséből kibányászható adatoknak olyan tárházát szeretném megteremteni, amely a hangalaki változatok mentől gazdagabb bemutatásával, a szavak alaki viselkedésének mentől változatosabb adalékolásával, az egykori mondattani, sőt használatkori meg stilisztikai jelenségek mentől gondosabb rögzítésével a hajdankori erdélyi nyelvi élet mentől bőkezűbb, mentől valósabb tükröztetője legyen. A készülőben levő történeti lexikográfiai munka tehát — az előbb kifejtett okok miatt — nemcsak hogy „oklevél-szótár“-nak, hanem tulajdonképpen „szótár“-nak sem nevezhető. Minthogy pedig a szerkesztendő munka az összes eddigi magyar történeti szótáraknál nagyobb mértékben az egyes szókkal kapcsolatban terjedelmesebb szövegösszefüggések bedolgozásával szándékszik a szavak történetére nézve szótörténeti nyersanyagot közzétenni, hogy így a maga élelsruőségében mutassa be a szavaknak a nyelvi nyilatkozatokban való szerepét, a szóanyag ilyen jellegű feltárása és bemutatása miatt ajánlatosnak látszik a „szótár“ megjelölés helyett a cím-

ben is a „tár“ minősítéssel élni. Ezt a kissé régies, már-már elavult szót címében egyébként nemcsak ez a megszületőben levő munka, hanem — más tudományozak területén — a hatalmas méretű »A magyar népzene tára« is viseli.

Az itt előadottak alapján úgy látom, hogy ilyenformán ajánlatosabb a készülő munka jellegét az első jelentkezéskor használt cím figyelmen kívül hagyásával az „Erdélyi Szótörténeti Tár“ címmel felcserélni.

3. S ha már először egy változtatásomat illető gondolattal hozakodtam elő, mindjárt ezt követően nem árt a gyűjtési és szerkesztési tervben történt egy másik változtatásról sem már itt szót ejtenem. Tervem első előterjesztésekor szótörténeti adatgyűjtésem alsó időbeli határaként az erdélyi fejedelemség megalakulási évét jelöltem meg. Az 1541. év ugyanis az erdélyi fejedelemség megalakulásának tényével nemcsak Erdély politikai történetében volt jelentős, hanem mások mellett a fejedelmi és általában hivatali írásbeliség anyanyelvűségének ténnyelődítésével a magyar nyelvű irattermelés növekedése szempontjából is. Az anyanyelvű írásbeliség 1541 utáni tetemes kiterelvényesedése tényének figyelembevételével akkor úgy láttam, hogy megokolt a jelzett időpontot gyűjtésem alsó időhatáraként tekintenem. Ma már azonban jóval megokoltabbnak tartom azt, hogy alsó időhatárként a magyar nyelvű írásbeliség eddig ismert első erdélyi termékeinek időpontját jelöljem meg gyűjtésem és így a szerkesztendő tárba beledolgozandó levéltári kijegyzések alsó időbeli határául. Minthogy pedig az első erdélyi magyar nyelvű mondat, ha úgy tetszik, az első erdélyi vendég-szöveg kolozsvári ember szájából elhangzott nyelvi nyilatkozatként egy 1491-ben kelt latin nyelvű oklevélben maradt ránk (MNY. LX, 456—9), és utána 1507-ből és 1508-ból két szótörténeti szempontból eléggé gazdag, más Kolozsvár környéki szövegeimlek kezd a XVI. századi erdélyi magyar nyelvű emlékek sorát (Kelemen Lajos—Pálfi Márton: EM. XXIX, 257—64; Jakó Zsigmond: NyIrK. 184—7; értékelésükre nézve l. MNY. LXV, 25—33), a gyűjtés és a szótárba iktatás alsó időhatárául már jó ideje a XV. század végét vagy évszamszerűen az 1491. évet tekintem. Az időbeli határnak ilyen lefelé való előbbre

vitelével ekként nem egy szó esetében sokszor jóval ko-
raibb szótörténeti adalék kerül bele a Tárba, mint ami-
lyenekkel nemcsak erdélyi, de egyetemes magyar vonat-
kozásban is eddig rendelkezünk (l. MNy. LXV, 31—2).
Azt hiszem, már maga ez is, de meg az erdélyi magyar
nyelvű irattermelés nyelvi jelenségei minél teljesebb be-
mutatásának jogos igénye is mindenképpen ajánlja az
időbeli határnak ilyen előbbre vitelét.

A felső időhatár megállapítása tekintetében viszont
véleményem semmit sem változott. Csak még nyomatéko-
sabban és még meggyőződésebben ismételhetem meg
azt a már első ízben kifejtett vélekedésemet, hogy szó-
történeti gyűjtésem felső időpontjaként nem látom cél-
szerűnek a NySz. és az OklSz. felső időhatárát, a XVIII.
század végét felvenni. Mint ezt már kifejtettem, az a nagy
gazdasági-művelődési és nyomukban nyelvi változásokkal
járó folyamat, amely Erdélyben, ha lassúbb kibontakozás-
sal is, mint másutt, de a XVIII. század végén kezdődött
és a következő században megszakítatlanul folytatódott,
XIX. századi kavargásában sem maradhat vizsgálódásaim
körén kívül. Egyrészt tehát a XVIII. század utóján kez-
dődjő újabb nyelvi fejlődés XIX. században alakulató-
véglegeződjő eredményeinek, másrészt meg a régi alakok
szívós továbbélésének, a halódó szók mecse utolsó lob-
banásának, e században is folyamatosan és csöknyösen
jelentkező régies-tájnyelvies hang-, alak- és mondattani
sajátságoknak megfigyelési lehetősége, rögzíthetőségi igé-
nye egyaránt a felső időhatárnak ilyen korunkhoz oly
közel eső időpontban való megállapítására ösztökélt és
ösztökél továbbra is. Egyébként már szófejtő szótáraink
szerkesztőinek az az egészen érthető eljárás módja, hogy
az egyes szavak vizsgálata rendjén nagyon gyakran még
saját századunkbeli adatokat is tekintetbe vesznek, ez —
a szótörténész szempontjából eléggé nem helyeselhető —
eljárás mindenképpen kötelezi egy szótörténeti tár egy-
beállítóját is arra, hogy időbelileg legalábbis a XIX. szá-
zad második feléig, a hivatali és magán írásbeliség nyelv-
vének elmechanizálódása, elpapírformájúsodása koráig
szolgáltasson a ma és a jövő szótörténészének, szófejtőjé-
nek használható, nemcsak korai, hanem egészen késői ada-
lékokat is.

Erre ösztökélhet egyébként az az ismeretes szótártörténeti tény is, hogy a NySz.-nak és az OklSz.-nak a múlt század végén egybeállott cédulaanyaga is — az anyag gyűjtési korát tekintve — éppen úgy a maga századát megelőző száz év utóját tekintette a gyűjtés időpontja felső határának, mint ahogy a XX. század nyolcadikba forduló évtizedében élve magam is száz évvel előbbi időpontot jelölök ki szótörténeti érdeklődési köröm felső határmezsgyéjeként.

4. Ügyszólvá semmit, illetőleg csak nagyon csekély mértékben módosítottam előbbi álláspontomat a Tár cédulaanyagába bekerülő szótörténeti adalékoknak földrajzi elhatárolása tekintetében. Az érdeklődési körnek leszűkítését nem valami szűkkeblű „transzilvanizmus“ sugallta, hanem főként a számomra megközelíthető forrásanyag földrajzi korlátozottságában leli magyarázatát. Érdeklődésem ugyanis a földrajzi határok tekintetében nem terjed a történeti Erdély határán túl, úgy azonban, hogy az egykor Erdélyhez tartozó Részeket (a Partium-ot) — nyelvjárástörténeti és kutatásgazdaságossági okokból érthetően — már nem vontam bele érdeklődésem körébe, csak a határterületet képviselő egykori Kraszna és Közép-Szolnok megye irattermelésének anyagából bányásztam és bányászok ki a Tárban felhasználandó adalékokat. Szükséges azonban nem is módosításként, hanem előző bejelentésem pontosabbá tételeként ezúttal jeleznem, hogy szógyűjtő érdeklődési területem határain belül esőnek tekintettem azt a Kővár vidékét is, amelynek területe a hetvenes években történt megyerendezés eredményeképpen négy egykori megye: Máramaros, Szatmár, Szilágy és Szolnok-Doboka között osztódott meg. Ilyenformán a Tárba bekerülő adalékok földrajzi rögzítése alkalmával kénytelen leszek a Kővár vidékéből — a jelzett időpontban — Szatmár megyébe átkerült településekre is utalni. Ezt annak kiemelt hangsúlyozásával teszem, hogy egyébként — eredetileg nem Kővár vidékéhez tartozó — Szatmár megyei településpontról származó iratanyagra nem voltam tekintettel, habár az erdélyi birtokosságnak a történeti Erdély határain túli birtoklása miatt ilyen anyag a családi levelestárakból a kutatás során mindegyre elélem került.

18 Tekintettel arra, hogy szótörténeti gyűjtésem végzésekor éber szemmel figyeltem a nyelvi kölcsönhatásnak a régiség írásbeliségében jelentkező adalékait, sok esetben mégsem állhattam meg az előbb jelzett földrajzi határoknál. Ilyenképpen az erdélyi magyar szókincsbe bekerült olyan jövevényszavakra vonatkozóan, amely szavak kétségtelenül vagy legalább feltehetően a környező szláv nyelvekből vagy a románból származtathatók, gyűjtöttem a történeti Erdély határain kívül keletkezett iratanyagból is adatokat. Megítélésem szerint kár volna ezeket az adalékokat valamilyen formában a Tárban fel nem használni, hogy így az oda besorolt szók földrajzi jelentkezése tekintetében mentől hiánytalanabb legyen a kép. Úgy látom azonban, meg kell találnom a legmegfelelőbb módját annak, hogy a földrajzilag egymástól sokszor távoli adalékanyag össze ne vegyüljön az erdélyi adatokkal, nehogy a kevésbé tájékozott kutató a közelebbi-későbbi jövőben majd — esetleg — erdélyinek vegyen olyan nyelvi nyilatkozatot, amelynek pedig földrajzilag nincs, csak szótörténeti összefüggések tekintetében lehet köze Erdélyhez.

5. S ha már történeti szóföldrajzi jellegű kérdésekre terelődött az előbbieken a szó, hadd emeljem ki ismételten azt a különbséget, amely a szerkesztés alatt álló Tár és a NySz., valamint az OklSz. között az adalékok földrajzi rögzítettsége, illetőleg rögzítetlen volta tekintetében mutatkozik. Az ismétlés rendjén nincs szándékomban az előző bemutatás részletezőbb megokolásának mértékéig elmenni. A lényeg emlékezetbe idézésére szorítkozva csak jelzem, hogy míg a NySz. egyáltalában nem, sőt az OklSz. is csak igen-igen elvétve-elszórva jelzi azt, hogy a felhasznált levéltári darabból kikerült adalék mely nyelvi pont, mely táj írásbeliségének nyelvét jellemezhetette, addig magam csaknem minden cédulán megjelöltem azt a települést, közigazgatási egységet, vidéket, amelynek írásbeliségéből a felhasználandó adat elem került. (De az ilyen megjelöléssel el nem látott cédulák adalékai is mind erdélyi levéltári darabokból valók.) Ilyenformán tehát a nyelvjárástörténeti szempontból úgyszólván teljesen néma NySz.-, és a csak nagyon kevésbé beszédesebb OklSz.-ral szemben a — remélhetőleg — kezem alól a nyelvésztörténész elé kerülő Tár legtöbb adaléka

nemcsak nyelvtörténeti, hanem kiemelten nyelvjárástörténeti bizonyoságként is használható majd fel. Erdélyi nyelvjárástörténeti ismereteink mai fejletlen szintjét tekintve ne vétessék szerénytelenségnek, ha az eddigi nagyon kevéshez képest kiemelem e már megnyiségében sem megvetendő valami kínálta újabb lehetőségeket. Az adalékok földrajzi rögzítettsége természet-szerűen lehetővé teszi az egyes címszónak történeti szó-földrajzi módszerrel való ábrázolását is. Éppen ezért tervemben szerepel főként a szóföldrajzi elszóródottságban gazdagabb adatolással jelentkező címszók esetében olyanféle térképlapok szerkesztése, mint amilyenek egybeállítására már szótörténeti dolgozataim, cikkeim mellékleteként eddig is kísérletet tettem (BBKöz. I. 1—2. sz. 236 kk., térképmell.; StUBB. 1962/2, ua.; Nyr. LXXXVI, 444; Műveltség és Hagyomány X, 153—9, térképmell.). Hogy aztán ezek a részben már meg is szerkesztett és az ezután elkészülő térképlapok magukba a kötetekbe a megfelelő címszóhoz kerülnek-e, vagy külön térképkötetbe foglalva jutnak-e a kutató elé, ezt főként műszaki megfontolások döntenek majd el.

6. A megelőzőkben már utaltam arra, hogy a nyelvi kölcsönhatás földrajzi határainak a történeti Erdély területén túli térbeli megjelölhetőségére törekedve, számba kellett vennem az Erdélyen kívül keletkezett levéltári anyagot is. Ha ugyanis mereven ragaszkodnám a földrajzi eltokozódáshoz a nyelvi, helyesebben a nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténeti valóság egybefogó szemlélésének lehetőségétől zárnám el magam, s rekeszteném el a Tár majdani forgatóját.

Abban a törekvésemben, hogy ez ne történhessék meg, elég nehéz helyzetben voltam. Mivel Cs. Bogáts Dénes »Háromszéki oklevélszójegyzék«-ét kivéve nincs a magyar nyelvterületnek egyetlen vidékéről származó hasonló jellegű szójegyzékszerű egybeállítás, viszont sem időgazdálkodási, sem más természetű okok nem javallották, illetőleg nem engedték meg azt, hogy önálló levéltári kutató munkával tervszerűen Erdélyen kívüli levéltári anyagban is böngészkedjem, ilyen érdeklődésem jelentkezésétől fogva arra kényszerültem, hogy a kezem ügyébe eső, legtöbbször történettudományi rendeltetéssel közlé-

tett forráskiadványok anyagára támaszkodjam. Ilyen irányú munkálkodásom hiányosságainak magyarázatát illetően mentekezésként jeleznem kell, hogy az egy kutatóra alapított gyűjtés rendjén nemcsak hogy a kínálkozó teljes kiadványanyagot, de legtöbbször még azt a forráskiadványt sem aknáztam ki teljességében, amely kiadványból egy-egy cédulámra az előbb jelzett szempontból számba jöhető adalékokat jegyeztem ki. Ajánlatos tehát ilyen irányú törekvésem gyakorlatát inkább a tallóztatás szintjén mozgó, mintsem a lehetőségeket alaposan kiaknázó kutatásbeli magatartásnak tekinteni. Csak olyan esetben szakítottam célkitűzésszerűen a tallózgató módszerrel, amikor egy-egy szó kutatása közben a szótörténeti kérdések mentől teljesebb bemutatása érdekében valóban külön is gondot fordítottam a kérdéses szóföldrajzi elterjedésének és az ebből adódó kérdéseknek mentől szélesebb körű vizsgálatára. Ezt eddig is csak kevés esetben tettem meg, s — előreláthatólag — aligha jut időm az ezutániakban is az ilyenszerű alaposabb utánanézésre (erre különben eredeti célkitűzésem nemhogy nem kötelez, sőt tőle egyenesen tilt!). Éppen azért a Tár adatai ilyen vonatkozásban igazában akkor válnak az egyetemes magyar nyelvjárástörténet használható anyagává, ha a magam munkájához hasonló, illetőleg ennél még fejlettebb módszerei megmondásokkal gyűjtött anyagból szerkesztett történeti vidékszótárak állnak majd a szótörténeti kutató rendelkezésére. Addig a reménylett, de közelesen nem várható időpontig azonban kénytelenek leszünk a legalább egy földrajzi irányba, Erdély felé betekintést nyújtó Tár adalékaival, illetőleg elszórt utalásaival beérni.

7. Az előbbiekből logikusan folyik egy másik általánosabb érvényű gyűjtési, valamint szerkesztésbeli magatartás is. Az igazat megvallva az induláskor e sorok írója úgy kezdett az adatgyűjtés végeérhetetlen munkájához, hogy a szerkesztendő szótárba csak eredeti levéltári darabokból vagy az eredetiekkel egyértékű hasonmásokból kijegyzett adalékok kerüljenek bele. Mivel azonban az évtizedekig folyó gyűjtés rendjén a más irányú érdeklődés sok esetben elutasíthatatlan kényszerűséggel a történeti kiadványokban való böngészgetésre is rávitte a kutatót, a szeme elé véletlenül került egyes szótörténeti

adatok kijegyezgetése közben ébredezett az érdeklődés egy-egy kiadvány más adatai iránt is. Minthogy pedig az ilyen adalékokkal kecsegtető forráskiadványokban előtte fekvő iratanyag darabjaihoz nem tudott hozzájutni, nem volt a gyűjtőnek lelke az ilyenformán önként kínálkozó, máshonnan legtöbbször meg sem szerezhető, de történeti nyelvöldrajzi szempontból egyébként nélkülözhetetlen adalékok figyelmen kívül hagyásával a készítendő tár anyagát szegényíteni pusztán csak azért, hogy a kizárólagosan eredeti levéltári darabokból maga gyűjtötte anyag közlésének elvét a végletekig erőszakolja. Különösen olyan esetben lett volna ez — enyhén szólva — merev eljárás, ha olyan nyelvészeti szempontból is kifogástalan kiadványra gondolunk, mint amilyen például Jakó Zsigmondnak »A gyalui vártartomány urbáriumai« című mintaszerű forrásközlő munkája. Sajnos, időbeli kötöttség miatt és mennél inkább az elsődleges, levéltári forrásoknak szánva az emberélet rövidre szabott idejét, még az ilyen források esetében sem adhatta rá fejét a gyűjtő egy-egy, pillanatnyilag érdeklődési körébe került munka teljes kiaknázására. Ekként tehát csak olyanféle esetlegességekre alapított beleolvasgatás rendjén végzett tal-lózással dolgozott a gyűjtő, mint amilyenfélével az OklSz. esetében Zolnai egészítette ki a Szamotától örökölt szö-gyűjteményt. Inkább csak bele-belekapdosott, önkényes- kedőn szemelgetett a kezén megforduló munkákban sze- me elé kerülő, de más kutató számára is megközelíthető gazdag anyagban, hogy figyelmét és idejét a legtöbb ku- tató számára különböző okokból hozzáférhetetlen és így — érzése szerint — elsősorban felhasználandó levéltári darabok mentől alaposabb kiaknázására fordíthassa. Kö- telező tehát a Tár ilyen forrásokból merített adalékai lát- tán a forrás-kiaknázás mértékét illetően a legmesszebb menő fenntartással élni.

8. Egy történeti jellegű szótártani mű munkálatai rendjén már az anyaggyűjtés szakaszában is, a szerkesz- tés megkezdésekor meg éppen a teljes határozottsággal eldöntendő kérdések között legelsőként kell szót ejteni a kijegyzés- és közlésbeli hangjelzés mikéntjéről. Már ré- gebben — gondolom — kellően megindokoltam azt az álláspontot, amely az úgynevezett átírásos és a grafikai

jeleket a kijegyzésben meg a nyomtatásban pontoskodón-
kínosan utánozni törekvő hangjelölésbeli eljárás mód két
véglete között a betű szerinti hűségű közlés elvén alapul.
Nyelvelmélet-közleményeimben magam nem ezt a közlési
elvet, hanem a nyomda-műszaki lehetőségek legszélsőbb
határáig elmenő grafikai hűség szerinti közzététel szem-
pontjait tartottam eddig tiszteletben, álláspontom meg-
okolásában mégis már annak idején hivatkoztam arra,
hogy az egyes nyelvelméletek közlésekor követett — és
ott helyeselhető — elvnek egy szótári mű nyelvelméletes
adalékainak közzétételekor való alkalmazása a különböző
korok és kezek grafikai jeleinek szinte végeláthatatlan
változatosságával a szótár használójában milyen bizony-
talansági érzést kelthetne. Ha ehhez még hozzávesszük a
grafikailag nagyon következetlen írású szövegek nyomdai
sokszorosításának figyelemre méltó nehézségeit és költ-
ségességét, bátran vallhatom magam a mértéktartó hű-
ségű, betű szerinti közlési mód hívének már csak azért
is, mert szó- és névtörténeti közléseimben, sőt a tőlem
gyűjtött nyersanyagot felhasználó tanulmányaim, cikkeim
adalékoló részleteiben már évtizedek óta gyakorlatban
jobbára amúgy is ezt az eljárást követtem, követem ma-
gam és követi más nyelvtörténész kutató is. A változatos
grafikai jelekkel rögzített egykorú szövegekből készült
céduláimra és onnan a Tár már eddig megszerkesztett
címszavainak adalékai közé a tőlem kijegyzett szöveg-
részek úgy kerültek tehát be, hogy a grafikailag egymás-
tól eltérő betűk jelölésére csak egy jelt alkalmaztam. Át-
írásomban tehát az *s*, *ʃ*, *σ* csak *s*, az *sz*, *β* csak *sz*, a *z*, *β*
csak *z* és így tovább. „Átírás“-om tehát valóban betű
szerinti és nem fonetikus. Ezért megtartottam például az
s jelet akkor is, ha olvasatát, egykori fonetikai értékét
tekintve *sz*-et és *zs*-t is jelölt, de megőriztem a *z* (írva:
β, *z*) jelet is, habár a szövegelméletben ennek a grafikailag
több változatú jelnek a *z* mellett *sz* hangértéke is volt. A
mássalhangzók esetében megtartottam betű szerinti hű-
séggel nemcsak az egy, hanem a két-három jeltől álló
jelcsoportokat is. A mellékjeleket mind a mással-, mind
a magánhangzók esetében — amennyire csak lehetett —
mindig gondosan megőriztem. A mássalhangzók hosszú-
ságának, ikerített voltának jelölésében, illetőleg nem je-

lölésében is ragaszkodtam az előttem fekvő szöveg hangjelzéséhez. Éppen ezért megtartottam a jelkettőzést még abban az esetben is, ha nyilvánvaló helyesírási „értelmetlenség“-nek vagy tollhibának minősíthettem volna. Mint-hogy pedig az ilyen eset az egykorú szövegekben rendkívül gyakori, nem láttam célszerűnek az adalékok beiktatásakor a szokásos felkiáltójelzést unos-untalan alkalmazni. E figyelmeztetési móddal csak a legfeltűnőbb esetekben éltem.

A régi szövegek bizonyos betűket és betűkapcsolatokat, nemegyszer rövidebb szokat mindegyre különféle, a nyomtatásban utánozhatatlan rövidítés-jelekkel jelölnek. A kijegyzések könnyebb olvashatósága céljából az ilyen adalékok felhasználásakor kétféle eljárást alkalmazok:

A) A szokványos, udvariassági szókban, kifejezésekben alkalmazott rövidítési jelek átírását mellőzöm, tehát adalékaimban a rövidítés jelölésének elhagyásával például csak *kglmed* (kegyelmed), *kglmes* (kegyelmes), *mlgos* (méltóságos), *ő flsge* (őfelsége), *ő nsga* (őnagysága)-féle rövidített formákat használok.

B) Más esetekben ()-ben a jelzett rövidítés megett rejülő betűvel vagy betűcsoporttal egészítem ki a szótest hiányzó részét: *kgl(me)s*, *kgl(me)d*, *nsg(o)d*, *mlg(o)s*; *p(ro)-cátor*, *c(on)spirál*; *kertb(en)*, *házb(an)* stb. A rövidítések feloldásakor csak az előttem álló rövidítési jel szokványos értékét igyekeztem visszaadni, s nem azt jelezni, hogy miként ejthették az írásban jelöletlen hangot vagy hangcsoportot. A *kgl*d nyilvánvalóan takarhat — durván szólva — egykorú *kegyelmed*, *kegyemed* vagy akár *ked*-féle ejtést is, sőt a tőlem kiegészített *kertb(en)* és *házb(an)* az egykori beszélő ajkán *kertbe* és *házba* formában is hangozhatott nemcsak akkor, mikor *hol?*, hanem akkor is, mikor *hová?* kérdésre felelő határozóként szövődött bele az egykorú nyelvi nyilatkozat idézett részletébe (akár, mint ma — nem ritkán — még a köznyelvben is!).

9. Nemcsak az összegyűlt nyersanyag egybeszerkesztőjének, már a gyűjtőnek is tudnia kell, mit tekint címszónak, és a címszókat a tárba milyen rendbe sorolja be. A kijegyzések szövegéből ugyanis már a gyűjtőnek ki kell emelnie és cédula-címszóként kell a lapokra rájegyeznie legalábbis azokat a legfontosabb lexikális egysé-

geket, amelyek majd az önálló szótári címszó szerepét töltik be. Persze mindez csak nagyjából történhetik meg, hiszen a gyűjtő szeme sohasem veheti észre az összes kiemelhető és feltétlenül ki is emelendő lexikográfiai egységeket. Bármilyen gondosan és éberül dolgozik is a gyűjtő, az óhatatlanul némi gépiességgel végzett kijegyző munka egyhangúságában bizony nem egy, sokszor egyáltalában nem jelentéktelen címszóadalék elkerülheti figyelmét. Ha aztán ezek utóbb a szerkesztő szeme előtt is rejtve maradnak, belőlük verbuválódnak a szótár „ismeretlenjei“. (Mennyi kárhozható szó esett az ilyenekről a NySz.-ral, sőt az OklSz.-ral kapcsolatban is!)

Bár magamnak már a gyűjtés eléggé kezdeti szakaszában tisztáznom kellett azt, hogy a kijegyzendő szövegekből milyen lexikális egységeket emelek a céduลาสzó és azt követően a szótári címszó rangjára, ebben a kérdésben véglegesen magam csak az anyag elrendezésekor döntöttem. Már az induláskor világosan láttam azonban, hogy miként az OklSz. szerkesztője tágran értelmezte a szó — szerinte fogalom szó — körét, az anyag történeti jellege és az a törekvés, hogy a szavak életfolyamatait mentől valósabban mutassam be még akkor is, ha időközben a szó az elavulás sorsára jutott, ez a törekvés arra ösztökélt, hogy ne csak a tőszavakat és tulajdonképeni összetételeket minősítsem címszónak, hanem azokat a szorosabb-lazább szókapcsolatokat is, amelyekből később önálló szóegyedek váltak, vagy akárcsak válhattak volna, ha a gazdasági, társadalmi, művelődési élet változásaira érzékenyen rezdülı lexikális anyagból a jelzett változások nyomán az ilyen szókapcsolatok ki nem hulltak volna.

Az elméleti meggondolásokon túl az újabb magyar szótárszerkesztési gyakorlat címszó-gazdagítási törekvéseitől is bátorítva, magam — történeti anyaggal dolgozva — még tovább mehettem, érzésem szerint még tovább kellett mennem, mint a régebbi történeti adalék-szótárak, és persze tovább, mint a szófejtő, sőt az értelmező és gyakorlati szótárak is. Minthogy egy szótörténeti jellegű tárban a forgató — a szerkesztőtől előre nem is sejthető célú kutató-szándékkal — mindig adalékot keres az őt foglalkoztató kérdéshez, az ilyen szótár szerkesztője nem helyezkedhetik a leíró és a szófejtő szótáraknak arra a

szükségszerű álláspontjára, hogy már eleve is csak többé-kevésbé válogatott szóanyagot vegyen tekintetbe. A magam különleges esetében pedig, amikor célkitűzésszerűen a tölem szerkesztendő tárt az erdélyi szókészletnek minél gazdagabb, minél többszínű felvilágosítást nyújtó gyűjteményévé óhajtanám tenni, ebben az esetben nem lehetséges más eljárás, mint hogy a tőszavakon és összetételeken túl önálló címszóvá emelek minden rendű és rangú származékot, a ritka toldalékúakat éppen úgy, mint az olyanokat, melyek a nyelv egész történeti élete folyamán eleven, termékeny toldalékokkal alakultak. Szándékosan írok „toldalék“-ot és nem „képző“-t, hiszen a képzéssel alakult szók mellett a Tár elkészült kéziratában máris következetesen az önálló címszó rangjához juttattam például az összes olyan *-ba, -be, -ban, -ben, -int, -képpen, -kor, -lag, -leg, -lan, -len, -n, -szor, -szer, -ször* meg más ragos szóalakulatokat is, amelyek — a közlendő idézetek tanúsága szerint — gyakori, azonos alakban való előfordulásuk miatt határozóvá önállósult szóalakulatoknak tekinthetők, sőt nem egy esetben jó ideje már ilyeneknek is tekintetnek. S ha itt, a szavak ragos alakjának címszóvá emelése tekintetében még lehetnek is elméleti és gyakorlati szempontból kifogások, alig lehet valami ellenvetést tenni azzal a következetesen alkalmazott címszógyarapító eljárással kapcsolatban, melynek értelmében címszóvá tettem az összes képzővel alakult származékszókat, holott a gyakorlati és az értelmező szótárak — nyilván terjedelmi, azaz gazdaságossági okokból — ebben a tekintetben is csak válogatott címszóanyagra voltak tekintettel. Ekként már a Tár megszerkesztett részében egész sereg olyan származékszót emeltem az önálló címszó szintjére, amely eddig egyetlen magyar szótárban sem jutott el a nagykorúság elismerését jelentő címszóvá minősítésig. (Különösen az *-at, -et, -tat, -tet* és főként a *-hat, -het*, de aztán más képzőjű igék közt van sok ilyen!) Pedig hogy egy-két egészen esetlegesen kiragadott példát említsek, igazán nehéz volna megokolni, hogy a NySz. címszavai közé miért került bele az *adat* szó 'datum; das Geben' jelentéssel csak főnévként, közkeletűen gyakorító-műveltető igeként pedig nem. Az előbbi talán ritkaságáért és

elavult voltaért igen, a máig élő, s bizonynyal a múltban sem éppen ritka utóbbi meg éppen gyakori voltaért nem?! Vagy hogy a kikapdosott példák számát szaporítsam: következetesnek minősíthető-é szótörténeti gyűjteményben az az eljárás, hogy az egykor is, ma is valamelyes mértékig gyakorinak mondható *tapasztalhatatlan*, *tapasztalható* mellett a NySz.-ban is csak egy-egy adalékkal szereplő és minden valószínűséggel a régiségben szintén ritka előfordulású *tapasztalhatóképpen* és *tapasztalhatósan* szót a címszói önállóság rangjára vergődtették a szerkesztők, maga a viszonylagos tő, a *tapasztalhat* ige viszont nemcsak hogy önálló címszóhoz nem jutott, de rá vonatkozó történeti adalékokat nem lelek a többi, e szóbokorba tartozó címszó anyagában sem?! Ugyanígy van a NySz.-ban *adhatás* és *adható* címszó, de az *adhat* nem kerül elé. Ha hihetnénk a NySz.-nak: a gyűjtők kezén megfordult magyar nyelvű szövegeknek végeérhetetlen rengetegében nem akadt az *adhat* és a *tapasztalhat* igeire egykorú adalék. Mivel azonban ebben és még nagyon sok esetben aligha hihetünk, az egykori gyűjtők és szerkesztők címszó-kijelölési szűkkeblőségében kereshető a hiány oka.

Ilyen előzetes utánanézés nélkül, de utóbb az ilyenféle tanulságokon is okulva jutottam el magam már a gyűjtés, majd a szerkesztés elveinek latolgatása, véglegzése során a jóval megokolhatóbb és a szótörténet érdekeit messzebbmenően számba vevő álláspontra, amelyről már előbb is szó esett. Ennek eredményeképpen aztán természetesen a kezem alól kikerülő címszó-szerkesztmények száma jelentős, de előre meg nem határozható mértékben meggyarapodik. Hogy körülbelül milyen mértékig, azt az *ad* ige külön címszóként már megszerkesztett származékainak itt következő felsorolásával valamelyes mértékig érzékeltethetem: *adandó*, *adat*, *adatik*, *adatódhatik*, *adatódik*, *adhat*, *adható*, *adattat*, *adatott* (igenévi forma), *adattathatik*, *adattatott* (ua.), *adhat*, *adható*, *adó* (ua.), *adódik*, *adogat*. Az itt felsorolt igebokor 10 tagja nincs meg a NySz.-ban, de különben ott összesen is csak 7 igei származék: *adakozik*, *adatódik*, *adogal*, *adható*, *adódik*, *adogál*, *adogat* áll az itt felsorolt 14-gyel szemben.

10. Egészen futólag végezhetek a címszóanyag és általánosságban az anyag elrendezésének itt felvetődő kérdéseivel.

A fenti értelemben számszerűleg is jelentősen meg-
szaporodó szócikket a címszók szoros ábécé-rendjében sorolom be a tollam alól kikerülő Tárba. Szakítok tehát a NySz. szóbokrosítási, illetőleg szócsaládosítási eljárásával, hiszen ez a szótár használatát — a Mutató ellenére is — még a gyakorlott nyelvészfordító számára is, a nem nyelvész számára meg éppen meglehetősen nehézkesé teszi. Különben is ahhoz, hogy egy-egy szót valóban a maga bokrában tudjak szerepeltetni, sokszor olyan széleskörű szófejtő utánjárásra lenne szükség, amelyre egy szótörténeti adaléktár szerkesztője már csak azért sem vállalkozhatik, mert eleve is látván látja, hogy például a bizonytalan etimonú szók esetében az ilyen célkitűzésű rendezés a megoldhatatlan, illetőleg csak kétesen megoldható kérdések garmadájjával találkozhatik. — A szócsaládosításban nem követhetem még a MTsz. szerkesztőjének azt a mérsékletes eljárását sem, amellyel maga legalább az igekötős igéket az igekötő nélküli alapszó után sorakoztatja fel (pl. az *ad* után a *be-*, *föl-*, *ki-*, *lead* sorakozik fel). Nem beszélve az ilyen rendezés elvi felemásságáról, még az ilyen mérsékelt családosítási eljárás is teljesen felborítaná a Tár következetes ábécé-rendjét és megnehezítené a keresgélést. Éppen ezért ajánlatosnak láttam és látom ahhoz a könnyű tájékozódást leginkább elősegítő, szigorú ábécé-rendű besorolási módhoz ragaszkodni, amellyel például már a játszi tájékozódási lehetőséget nyújtó OklSz. szerkesztője is élt.

11. Jóllehet a szerkesztés alatt álló Tárt elsősorban szótörténeti adalékanyagot közlő lexikográfiai munkának terveztem, a besorolandó levéltári kijegyzések jelentős száma és viszonylag terjedelmes volta miatt maga az anyag hihetőleg nemcsak a szótörténeti kutató számára nyújt majd hasznosítható adalékokat, hanem a történeti hang-, alak- és mondattan, sőt a használati kör, stilisztikai kérdések történeti jellegű vizsgálója számára is. Éppen ezért úgy vélem, az egyes címszók szerkezetének alakításakor nemcsak a szótörténész szempontjaira kell tekintettel lennem, hanem általánosságban a nyelvtörténész, sőt ezen

túlmenően más tudományrészleg, sőt minden más tudományszaknak e munkához forduló szakembere érdekeire is. Minthogy a nem nyelvész kutató a szótárakban kizárólag szókat és nem nyelvtani vagy stilisztikai jelenségeket keres, számára a betűrend biztosítja a könnyű tájékozódást. A hangtörténet, a történeti alak- és mondattan, a jelentés, sőt a történeti stilisztika munkása azonban a szó történeti adatolása mellett az egyes szók esetében a szók jelentésének alakulása, változása, a hangalakok és a morfológiai formák küzdelme, kavargása, a szó használati körének megállapítása meg más, a saját érdeklődése körébe tartozó kérdések tisztázása célzatával nyúl egy ilyenféle tárhoz. Mivel pedig e kérdések az egyes címszókkal kapcsolatban nem egyforma mértékben és nem sematizálható módon vetődnek fel, a Tár szerkesztője az első pillanattól kezdve úgy látja, a szerkesztés gyakorlata is mind határozottabban az egyedül helyes és így követhető magatartásként azt bizonyítja, hogy az anyag bemutatásában nem kell, nem lehet ragaszkodnia előre megállapított, merev szócikk-sémákhoz, hanem az egyes szók problémáival kapcsolatos kérdések megvilágításának célkitűzéseivel igazodóan kell alakítania a címszó szerkezeti, illetőleg adalékrendezési képét.

Ez persze nem jelenthet elvtelen összevisszaságot. Bizonyos alap-felépítési formaságokhoz minden szócikk esetében szigorúan ragaszkodnom kell, hogy így a t ö b b valóban csak t ö b b l e tként és ne a rendbontás veszélyével jelentkezzék. Úgy áll hát a dolog, hogy cédularengetegemben sohasem előre kialakított szerkezeti sémákra keresek történeti nyersanyagot, hanem mindig az anyag oldaláról, a rendelkezésre álló nyersanyagból indulok ki, s csak a belőle meglátható, a vele kapcsolatban felvillanó kérdések bemutatására keresek szerkesztési megoldást. Ezért aztán a megoldási lehetőségeknek is bizonyos kereteken belül magától értetődően jóval változatosabbaknak kell lenniük az eddigi magyar történeti jellegű szótárak és szójegyzékek megoldási sémáinál. Az OklSz. előszavában (XVI. 1.) már Zolnai ilyenféle eljárás követendő voltára célozhatott, mikor a német „Thesaurus linguae latinae“ akkoriban megjelengető füzeteinek mintaszerűvé minősítésével a szóhasználat részletező, pontos és rendszeres feltüntetését

példaként állította a szótárszerkesztő elé. De hogy ezzel az eljárásmoddall a szerkesztésben maga mégsem élt, nem élhetett, annak a Szamotától örökölt és a tőle csak valamelyes mértékig kiegészített anyag viszonylagos szegénysége és az ilyenféle szerkesztésre elégtelen volta kellő mentséget szolgáltat. Úgy hiszem azonban, jogos az a véleményem, hogy jóval bőségebb szótörténeti nyersanyag birtokában e sorok írójának föltétlenül kísérletet kell tennie az egyes szavak történeti adalékainak olyanszerűen sokszínű bemutatására, mint amilyenre az előbbi sorokban célzott.

12. E cikk terjedelmének korlátai nem engedik meg, hogy konkrét példákön mutassa be a szerkesztő néhány szócikk esetében az alkalmazandó eljárást. Azért nem fölösleges összesítve jeleznie, hogy a szerkesztés az egyes szókkal kapcsolatban milyen jelenségek bemutatására fordít figyelmet.

A) Először is a valóban sematikus megoldásokról ejtek szót. Az egyes szócikkek külső képeznek kialakításában a nyelvtani jellegnek és a jelentésnek tulajdonítok elsősorban szerepet. Az egy szófajú szók minden szófaji megjelölés nélkül kerülnek bele a szótárba, szófaji megjelölés alkalmazásának csak a több szófajú szók esetében látom értelmét.

B) Ami a nyers adalékok jelentések szerint való bemutatását illeti, történeti jellegű anyagról lévén szó, nem követtem ugyan a jelentésekre, illetőleg jelentésárnyalatokra való szétbontásban az ÉrtSz.-nak gazdagon árnyaló jelentésmegállapító eljárását, nem maradhattam azonban meg a NySz., OklSz., EtSz., sőt a TESz. amazénál természetesen jóval szűkre szabottabb eljárásmoddjánál sem. Mintegy középúton haladva az anyag kínálta gazdag, kevésbé gazdag vagy éppen szegényes lehetőségek határai között merészkedem egyik esetben a pazarlóbb, kényszerülök másban a szűkmarkúbb megoldás útját járni. E munka rendjén — látom előre — óhatatlanul sok nehézség adódik majd az egykorú adalékok értelmezési lehetőségével kapcsolatos kétely miatt; de bár eleve is látván látom: nem menekedhetem meg a tévedésektől, mindent megteszek, hogy a pillanatnyilag legelfogadhatóbb módon tegyek kísérletet a bonyolultabb kérdések megoldására.

138 C) A jelentés-, értelmezés-adás nyelvűül a magyart és a németet választottam ugyan, de itt-ott használom a latint is. A magyar nyelvű értelmezés alakításában inkább a TESz. tömörségre törekvő eljárását követem, s kerülöm az olyanszerű értelmezéseket, mint amilyenekkel másmilyen célkitűzéseimhez igazodva például az ÉrtSz. nyugodtan élhet. Ha megközelítőleg azon- vagy hasonértelmű magyar szót nem találok, vagy másként nem tudom magyarul értelmezni a szót, kizárólag német értelmezést iktatok a tárba. A németet nemcsak a magyar szótörténeti hagyományokhoz ragaszkodva választottam a nemzetközi vonatkozásban számba jöhető nyelvek közül az értelmezés nyelvűül, hanem azért is, mert főként az igekötős igék és származékaik értelmezésekor a nyugati nagy nyelvek közül a legelőnyösebb lehetőségeket kínálja. Mindenesetre jóval előnyösebbeket, mint az angol vagy a francia.

Abban az esetben, ha a jelentés-megállapításra, illetőleg az értelmezésre — történeti fogalmakról lévén szó — a mai szókincs nem nyújt tömör lehetőséget, természetesen a terjedelmesebb értelmezés módjával kell élnem. Ilyen esetben nem ritkán a hozzávetőlegességre utaló „kb.“ rövidítés előzi meg az értelmezést. Amennyiben az értelmezésbeli bizonytalankodás a kétely fokát éri el, erre kérdőjelezéssel figyelmeztetem a Tár majdani forgatóját.

D) A szócikkek általános szerkezeti felépítésére nézve ezeket tartom megjegyzendőnek: A szóra vonatkozó történeti adalékokat legtöbb esetben kizárólag a jelentések tekintetbevételével mutatom be. Több szófajú szó esetében a külső szerkezet csak annyiban módosul, hogy római számmal jelzem az egyes szófaji kört, és mindenik római szám alatt külön-külön arab számú elkülönítéssel a megállapítható vagy legalábbis feltehető (szuppozíciós) jelentéseket. Viszonylag gazdag adalékanyagom nemcsak megengedi, de kényszerítően sugallja is, hogy az egyes szónak szókapcsolatokban való jelentkezését külön is számon tartsam. Ezért az ilyen szócikket „Szk“ megjelöléssel elkülönített, ugyancsak betűsoros rendbe állított adalékoknak sokszor eléggé gazdag sorozata egészíti ki. Ezekről „Sz“ megjelöléssel elkülönítve csatlakoztatom a szócikkekhez a tulajdonképpeni szólások anyagát. Ugyanilyenféle

elkülönítettség sorsában osztoznak az egyes közszók hely- és személynévi szerepben való jelentkezésének adalékai; az előbbieket „Hn“, az utóbbiakat „Szn“ rövidítéssel iktatom be. Ezek ilyen jellegű két gyűjteményem céduláiról, de csak nagyon válogatva kerülnek bele a szócikkek anyagába.

Néha-néha vagy az egyes jelentkezésekhez, vagy a szócikk utolsó adalékához csatlakozva a címszóbeli szóegyedre vonatkozó különböző természetű, a lehetőségig azonban tömör észrevételek csatlakoznak.

E) Az adalékok hitelesítése és az esetleges utánanzés lehető megkönnyítése céljából a szócikk minden egyes idézetéhez az adalék földrajzi jelentkezésének rögzítése, a forrásutalás és esetleg annak a nyelvi szintnek a megjelölése csatlakozik, amely szintről az adalék az eredeti forrásból megállapíthatóan kikerült. Gazdaságossági okokból az ilyenféle utalásokban érthetően a legnagyobb fokú rövidsége törekedem. Csak egy-két rövidítés-feloldásos példát említek. Például a [Dés; DLt. 313. sz. Fogarasi János lev.-ből] jelzés a korai, XVI—XVII. századi adalék esetében így értelmezendő: Az adalék Désen kelt és a dési városi levéltár anyagában 313. sz. alatt őrzött oklevélből került ugyan bele a szótárba, de leírója nyelvi-eg jövevény. Fogarásból származhatott be Désre, és így elhamarkodott nyelvjárástörténeti következtetések levonásától óvakodni kell. Vagy például a [Kv; Szám. XVIa/6. 201, ifj. Heltai Gáspár sp.] jelzetet így kell értelmezni: Az adalék Kolozsvár ó-levéltára számadásanyaga „XVIa/6“ jelzetű számadáskötete 201. lapjáról, az fró Heltai Gáspár hasonnevű fiának mint a város akkori sáfárpolgárának, számadó gondnokának keze alól került ki, tehát minden valószínűséggel az ifjabb Heltai nyelvet jellemezhetette. A szóban forgó adaléknak az írásbeliség legmagasabb szintjén, a fejedelmi kancelláriai írásbeliség, a diplomáciai levelezés, a diétai végzés-formulázás fokán jelentkező voltára is következetesen alkalmazott rövidítések hívják fel a figyelmet. Természetesen ugyanilyen eljárás biztosítja a többi stíluszint megjelölését is. A nyelvjárásiasságukban számomra különlegesen is érdekes nyelvi nyilatkozatok szótári felhasználásakor nemritkán a vallomástevőre vagy az iratszerkesztőre név szerint, tár-

sadalmi állása (jobbágy, zsellér, lófő, darabont, gyalog székely, nemes stb.) vagy foglalkozása (prókátor, pap, iskolamester, udvarbíró, prefektus stb.), sőt gyakrabban életkora rövidített jelzésével hivatkozom. Az utalások feloldását az összes rövidítéseket magába foglaló szótári függelékrész jegyzéke teszi lehetővé.

A forrásutalásoknak az utánanézésben való felhasználhatóságát illetően — rajtam kívül álló okokból — nagyon sok esetben csak kevés reményt lehet fűzni. Minthogy az adatgyűjtés több mint négy évtizede nagyon sok esetben mindenféle levéltári rendet nélkülöző anyagban folyt és folyik, ilyen esetben közelebbi levéltári jelzést nem adhatok. Ahol azonban arra lehetőség kínálkozott, mint fentebb idézett példáim mutatják, a legkönnyebb fellelhetőséghez szükséges jelzés megadására törekedem. Levéltári jelzet nélküli, illetőleg a honnan kikerülés kételyére utaló megjelöléssel (honnan?) csak olyan egészen ritka esetben sorolok be a szótárba adalékot, amelyet egyetlen, illetőleg ritka volta, különleges jelentése vagy más ok miatt mellőzhetetlennek ítélek. Ebben az esetben is azonban azokra az erdélyi családi levéltárakra kell gondolni, amelyek a szerkesztőnek az évek hosszú során folytatott kutatómunkájához az anyagot szolgáltatták.

13. Nem az adalékanyagban való szegénység, ennek éppen ellenkezője okoz a szerkesztőnek nehézséget akkor, ha olyan széleskörűen értelmezi, nemcsak nyelvészek kezébe valónak szánja munkáját, mint azt az előzőkben előadottakból kitetszően e sorok írója teszi.

Ha nem kellene a közzétehetőség miatt érthetően a terjedelem korlátaival számolni, jóval könnyebb volna a dolog, mint egy ilyen — lényegében a munkától idegen — szempont ajánlatos, sőt kötelező számbavétele esetén. A kényszer hatása alatt azonban a szerkesztőnek jócskán meg kell rostálnia anyagát, hogy egyrészt a még — talán — rendelkezésre álló munkaévek alatt kellően előrehaladhasson a munkában, másrészt meg nehogy olyan túlméretezett lexikográfiai munkával lepje meg a kiadói hajlandóságot, amely már terjedelmi okokból is elszörnyeszzen, ellankasszon minden közzététvő kedvet.

A) Bármilyen keserves is az adatok közti válogatás, a szerkesztőnek ezt végeznie kell. Az elutasíthatatlan válogatásban ilyenféle megfontolások vezethetnek:

a) Egészen könnyű már eleve is kihagyásra ítélni minden olyan cédulát, amelyre annak idején földrajzilag nem rögzített, valamilyen tekintetben — utólag — hiányosnak ítélt vagy éppen hibásnak bizonyuló nyelvi nyilatkozat-részlet került.

b) A szóföldrajzi elterjedés mentől pontosabb megállapításának szemmel tartása mellett is kihagyandónak tekintti a szerkesztő az egy földrajzi pontról, vidékről az évek szoros vagy közeli egymásutánjában jelentkező adatok jelentős részét, hacsak a szócikk problematikája, az adalékokban jelentkező alaki változékonyság vagy más ok a sűrű időrendi adalékolást szükségessé nem teszi.

c) Mivel a Tár időbelileg szinte félezer év nyelvi világaról szándékszik tájékoztatni a hozzá fordulót, a válogatásban a szerkesztő nem eshetik túlzásba. Éppen ezért, ha egy címszóra csak 5 vagy ennél kevesebb adalék jut, ezeknek mindenike bekerül a megfelelő címszó alá. Ha tehát egy címszó alatt csak egy-két adalék szerénykedik, ez azt jelenti, hogy ez a szó csak ennyiszer került a gyűjtő tollára. Az egyes címszók, illetőleg ezeken belül az egyes jelentések alatt bőségesen jelentkező idézetek esetében sem ajánlatos azonban arra gondolni, hogy a szerkesztőnek csak ennyi és nem ennél jóval több adalék állou a szerkesztéskor rendelkezésére.

d) A rendelkezésre álló kijegyzéseknek jelentések és jelentésárnyalatok szerinti tagolásában — mint azt már jelezte — a szerkesztő el akar menni addig a legszélső határig, ameddig — történeti anyaggal dolgozva — valaki elmerészkedhetik. Ezért ha 5-nél több adalékkal is rendelkezik egy-egy szóra vonatkozólag, egyetlen adalékot sem, illetőleg csak nagyon keveset hagyhat ki, ha a kijegyzések több jelentés vagy jelentésárnyalat alá sorolhatók.

e) A kihagyás vagy benntartás kérdéseinek latolgatása közben a szerkesztőnek nehéz a dolga azért is, mert a Tár a nyelvtani alakok, a szókapcsolatok, a mondattani kérdések, a használati kör, a jelentés, sőt a stilisztikai érték tekintetében jelentkező nyelvi mozzanatok mentől

körültekintőbb tükröztetője kíván lenni. E miatt sokkal több, egyébként kihagyható kijegyzésnek kell megkegyelmeznie, mint tenné e mozzanatok figyelmen kívül hagyása esetén.

B) A válogatás ilyen szempontjai és a kihagyhatóság ilyen akadályai miatt a Tár olyan terjedelmére lehet számítani, amely megörvendeztetheti ugyan a kutatót, de nagy gondot okozhat bármely kiadónak. Most, hogy a szerkesztésben már a mű második betűjénél tartok, a szerkesztmény terjedelmét figyelembe véve úgy látom, hogy a következőkben a válogatást, illetőleg a kihagyást még kérlelhetetlenebbül kell végezni. Pedig eddig is a kijegyzéseknek legfeljebb felét, nem egy esetben azonban ennél jóval kevesebb részét használtam fel. Meglehetősen tanácstalan vagyok: érdemes-é túlzottan erőszakolni a kihagyásra való törekvést, vagy mérséklőn kellene nyúlnom az adalék-kihullatás eszközehez?

14. Ez a kérdés már valamelyes mértékig összefügg a Tár szerkesztésének időbeli kilátásaival. Ezért fejtegetéseimnek mintegy berekesztéséül erről is beszélnem kell.

Egy élet munkáját fordítottam magánosan a gyűjtésre, de a dolgok rendje szerint nincs hátra annyi évem, hogy továbbra is teljesen magamra hagyatva megküzdhessek az irdatlan anyag megszerkesztésének erőmet messze felülhaladó munkájával. Kénytelen vagyok néhány közismert tudománytörténeti tényt felemlíteni. A NySz. a — nyomtatott források használatáról lévén szó — jóval gyorsabb ütemű anyaggyűjtésben és rendezésben több mint negyedszáz gyűjtőnek hozzávetőlegesen másfél évtized alatt végzett munkájára támaszkodott, de így is kezdetben három, később két szerkesztőnek további tizenhárom-tizennégy évre volt szüksége ahhoz, hogy a szótár megszerkesztve és a nyomdai munkálatokon átesve a szaktudományi felhasználásra hozzáférhetővé váljék. Ha még ehhez hozzáveszem az újabb nagyarányú munkálatok közül például az ÉrtSz. esetét: nem képtelenség-e egy embertől várni, hogy egyedül végezze és elvégezze a gyűjtés után a szerkesztés munkáját is az arányait és szerkesztési nehézségeit illetően semmivel sem csekélyebb feladat nagysága alatt roskadozva, mint amilyen anyaggal és feladattal az ÉrtSz.-nak — szándékosan korlátozott szá-

mot említve — félszáz kiváló szerkesztője és munkatársa egy-másfél évtizedig dolgozott.

Ha a munkálat kezdeményezője és eddig egyedül végzője nem kap jelentős segítséget — bár tovább folytatja a munkát — nincs rá kilátás, hogy megküzdhessen élete hátralévő éveit teljes munkaerejének e célra áldozásával sem az egy ember munkabírását messze felülmúló feladattal.

A szerénytelenség vádját is vállalva, nyílt kérdésként berekesztésül a kéz csak ezt rója ide: Saját egyéni érdek-é vagy talán jelentéktelen, tűnő személyén valamelyest túl utaló kíváncsiság-e az, hogy ez ne így történjék?

1968

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VII
FÜGGELÉK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

FORRÁSJELZÉS-RÖVIDÍTÉSEK

- ActaSzg.** = Acta Universitatis Szegediensis.
AÉ. = Szabó T. Attila, Anyanyelvünk életéből.
AECO. = Archivum Europae Centro-Orientalis.
Aff. I. Gyarmathi, Aff.
AFMon. = Alsó-Fehér vármegye monographiája.
AkCj. = Címszójegyzék. Előkészületül a magyar nyelv szótára új kiadásához (1899).
AkÉrt. = Akadémiai Értesítő (folyóirat).
ALR. = Atlasul Lingvistic Român.
ÁLt. = Állami Levéltár (Archivele Statului), Kolozsvár.
An. = Anonymus *Gestá*-ja (1150 k./XIII—XIV. század).
AnjOkm. = Anjou-kori Okmánytár.
AporK. = Apor-kódex (1416/XV. sz. vége — XVI. sz. eleje).
Apor, MetTrans. = Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*.
ÁÜO. = Árpád-kori Új Okmánytár.
Balassa = Balassa József, A magyar nyelv szótára.
Balassa, MNyjo. = Uó, A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése.
BánffyOkl. = A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. Oklevéltár I—II.
Barabás, SzékOkl. = Barabás Samu, Székely Oklevéltár.
Bárczi, Htört.² = Bárczi Géza, Magyar hangtörténet. II. kiadás.
Bárczi, Szók.² = Uó, A magyar szókincs története. II. kiadás.
Bárczi, Szótöv. = Uó, Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek.
Baróti Szabó, MVir. = Baróti Szabó Dávid, A' magyarság virági. Utána: *Told.* = e mű toldalék-része.
Bartal, MLSz. = Bartal Antal, A magyarországi latinság szótára.
BBKözl. = A kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtudományi sorozat.
BécsiK. = Bécsi Kódex (1416 után/1450 k.).
BenkőNyjT. = Benkő Loránd, Magyar nyelvjárástörténet.
Berneker, EtWb. = Berneker Erich, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*.
Berrár, TörtMond. = Berrár Jolán, Magyar történeti mondattan.
BfN. = Bánffy nemzetségi lt.
BfR. = Bánffy rokonságok lt.
BHA. = Bibliotheca Hungarica Antiqua.
BHn. = Szabó T. Attila — Gergely Béla, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei.
Blédy, Infl. = Blédy Géza, Influența limbii române asupra limbii maghiare.
B.Lőrinczy, KTSz. = B. Lőrinczy Éva, A Königsbergi Töredék és Szalagjai.

- BornLt. = a br. Bornemisza lt.
 Bunyitay, VárPüsp. = Bunyitai Vince, A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.
 Cal. I. Melich, Cal.
 CD. = Fejér Georgius, Codex Diplomaticus.
 CercL. = Cercetări Lingvistice (folyóirat).
 Cihac. = Cihac, Dictionnaire d'étymologie daco-roumaine (1879).
 CodHung. = Codices Hungarici.
 Collinder, CompGram. = Collinder Björn, Comparativ Grammar of the Uralic Languages.
 Collinder, FgrVoc. = Uő, Fenno-Ugric Vocabulary.
 ConstR. = Consignatio Statistico-Topographica Transylvaniae (1831, könyvatos).
 CorpGr. = Toldy Ferenc, Corpus Grammaticorum linguae hungaricae veterum. — A régi magyar nyelvészek Erdősítől Tsétsiig.
 CsángóBn. = Szabó T. Attila, A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban: A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem. 1945—1955. 445—91.
 CsángóSZ. = Wichmann Yrjö, Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluer csángó-dialektes... Herausgegeben von Bálint Csúry und Artturi Kannisto.
 Csánki = Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.
 CzechK. = Czech-kódex (1513).
 CzF. = Czuczor Gergely — Fogarasi János, A magyar nyelv szótára (1862—1874).
 DAc. = Dicționarul Limbei Române.
 D.Bartha, Szóképz. = D. Bartha Katalin, Magyar történelmi szóalak-tan II. A magyar szóképzés története.
 DDolg. = Dolgozatok a debreceni Tisza István tudományegyetem Magyar Népryelvkutató Intézetéből.
 DebrK. = Debreceni-kódex (1519 k.).
 Dengl, MNyh. = Dengl János, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus.
 DHn. = Szabó T. Attila — Gergely Béla, A Dobokai völgy helynevei.
 DictRomMagh. = Dicționarul Român—Maghiar (1964).
 DI. = Diplomatarium (Az OL.-ben).
 DLRC. = Dicționarul Limbii Române Contemporane.
 DLRM. = Dicționarul Limbii Române Moderne.
 DocVal. = Documenta Valachorum.
 DöbrK. = Döbrentei-kódex (1508).
 Drăganu,Rom. = Drăganu Nicolae, României în veacurile IX—XIV, pe baza toponimiei și a onomasticeii.
 Dugonics, MPéld. = Dugonics András, Magyar példabeszédek és jeles mondások (1820).
 E. = Erdély (folyóirat).
 Eckhardt,MFrSz. = Eckhardt Sándor, Magyar—francia szótár (1958).
 EgyMNyFüz. = Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek.

- EHAd. = Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (A szerző kéziratos gyűjt.).
- EM. = Erdélyi Múzeum (folyóirat).
- EME. = Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- EOE. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek.
- EPhK. = Egyetemes Philológiai Közlöny (folyóirat).
- ErdOkI. = Erdészeti Oklevéltár.
- ErdTörtAd. = Gr. Mikó Imre — Szabó Károly, Erdélyi Történelmi Adatok.
- ÉrdyK. = Érdy-kódex (1524—1527).
- ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára.
- ESzT. = Erdélyi Szótörténeti Tár (a szerző kéziratos gyűjt.).
- Ethn. = Ethnographia (folyóirat).
- ETF. = Erdélyi Tudományos Füzetek.
- ETIÉvk. = Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve.
- EtSz. = Gombocz Zoltán — Melich János, Magyar Etymológiai Szótár.
- FestK. = Festetich-kódex (1493 k.).
- Fludorovits, LatJsz. = Fludorovits Jolán, Latin jövevényszavaink hangtana: MNyTK. 26. sz.
- Frecksay = Frecksay János, Mesterségek Szótára.
- Gáldi,SzótIr. = Gáldi László, A magyar szótáirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban.
- Gálffy—Márton—Szabó, KvVNT. = Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila, Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből: EM. XLIX, 424—63 + 25 térk. és ETF. 181. sz.
- Gombocz,Htört. = Gombocz Zoltán, Hangtörténet.
- Gyarmathi,Aff. = Gyarmathi Sámuel, Affinitas (1799).
- Gyarmathi,Voc. = Uő, Vocabularium (1816).
- GyöngySzt. = Gyöngyösi Szótártöredékek (1560 k.).
- GyU. I. Jakó,GyU.
- HazOkI. = Hazai Oklevéltár.
- HazOkm. = Hazai Okmánytár.
- HB. = Halotti Beszéd és Könyörgés (1195 k.).
- Herman,MHal. = Herman Ottó, A magyar halászat könyve.
- Herman,MPászt. = Uő, A magyar pásztorok nyelvkincese.
- Horger,MNyj. = Horger Antal, A magyar nyelvjárások.
- Horger,MSzav. = Uő, A magyar szavak története.
- Hsz.¹⁰ = A magyar helyesírás szabályai (1959). X. kiadás.
- HszHn. = Cs. Bogáts Dénes, Háromszéki helynevek: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (1929).
- HszSzj. = Uő, Háromszéki oklevél szójegyzék: ETF. 163. sz.
- HszSzjPótl. = Az előbbi mű kéziratos pótléka (Kézirat a szerző hagyatékából).
- HTSz. = Helyesírási Tanácsadó Szótár.
- Hunfalvy-Alb. = Hunfalvy-Album.
- Hurmuzaki,Doc. = Hurmuzaki, Documente.
- Iczkovits,Fehér = Iczkovits Emma, Az erdélyi Fehér megye.
- ItK. = Irodalomtörténeti Közlemények.

- Istványi, Mír. = Istványi Géza, A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása.
- Jakab, KvTört. = Jakab Elek, Kolozsvár története. Utána: Okl. = Oklevéltár.
- Jakó, Bihar = Jakó Zsigmond, Bihar megye a török pusztítás előtt.
- Jakó, GyU. = Uó, A gyalui vártartomány urbáriumai.
- Jankó, KszMN. = Jankó János, Kalotaszeg magyar népe.
- Jankó, TAszT. = Uó, Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe.
- Jávorka, MFl. = Jávorka Sándor, Magyar flóra (1925).
- JHb. = A br. Jósika család hitbizományi lt.
- JókK. = Jókai-kódex (1372 u./1448 k.).
- JordK. = Jordánszky-kódex (1516—1519).
- Kádár, SzDMon. = Kádár József, Szolnok-Doboka vármegye monographiája.
- KárOkl. = A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára.
- Kassai = Kassai József, Magyar-diák szókönyv (1833—1836, 1862).
- KazK. = Kazinczy-kódex (1526—1541).
- KazLev. = Kazinczy Ferenc levelezése.
- Kelemen-Eml. = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.
- KelThien., MNémSz. = Kelemen Béla — Thienemann Tivadar, Magyar—német szótár (1942).
- Kertész, Szok. = Kertész Manó, Szokásmondások.
- KeszthK. = Keszthelyi-kódex (1522).
- KHn. = Szabó T. Attila, Kalotaszeg helynevei.
- Klemm, TörtMondt. = Klemm Antal, Magyar történeti mondattan.
- Kniezsa, HirTört. = Kniezsa István, A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig.
- Kniezsa, MHir. = Uó, A magyar helyesírás története.
- Kniezsa, SzJ. = Uó, A magyar nyelv szláv jövevényszavai.
- KolGl. = Kolozsvári Glosszák (1556, 1557).
- Kreszn. = Kresznerits Ferenc, Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal (1831—1832).
- KritJegyz. I. Szentpétery, KritJegyz.
- Kriza, Vadr. = Kriza János, Vadrózsák (1863).
- KszTsz. = Gálffy Mózes — Márton Gyula, Tájszók Kalotaszegről és környékéről.
- KulcsK. = Kulcsár-kódex (1539).
- KvDolg. = Dolgozatok a m. kir. Ferenc József tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből.
- KvVNT. I. Gálffy—Márton—Szabó, KvVNT.
- Lenk = Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und orographisches Lexikon... von Ignaz Lenk von Treuenfeld (1839).
- LevT. = Magyar Leveles Tár.
- Lipszky = Lipszky Joannes, Repertorium locorum... Hungariae (1808).
- MA. = Szenczi Molnár Albert, Dictionarium-ai (Főként az 1621-i).
- MagyRom. = Magyarok és románok. Szerk, Deér József és Makkai László.

- Makkai,RGIr. = Makkai László, I. Rákóczi György gazdasági iratai. 1631—1648.
- Maksai,Szatmár = Maksai Ferenc, A középkori Szatmár megye. Maksai,Urb. = Uő, Urbariumok.
- Margalits,MKözm. = Margalits Ede, Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.
- MargitL. = Margit-legenda (1510).
- Martinovici—Istrati,Dicț. = C. Martinovici — N. Istrati, Dicționarul Transilvaniei, Banatului și a celorlalte ținuturi alipite (1922).
- Márton = Márton József szótára (utána a megjelenés évszáma).
- Melich, Cal. = Melich János, Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből.
- Melich-Eml. = Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napjára.
- MGtSz. = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (folyóirat).
- MNépr.² = A magyarság néprajza. II. kiadás.
- MNGy. = Magyar Népköltési Gyűjtemény.
- MLevT. = Magyar Leveles Tár.
- MNnyv. = Magyar Népnyelv (évkönyv).
- MNy. = Magyar Nyelv (folyóirat).
- MNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. I—II.
- MNyszet. = Magyar Nyelvészet (folyóirat).
- MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai.
- MonÍr. = Monumenta Hungariae Historica. Írók.
- MonO. = Monumenta Hungariae Historica. Oklevéltárak.
- Msn. = Magyarosan (folyóirat).
- MSzFgrE. = A magyar szókészlet finnugor elemei.
- Murm. = Szamota István, A Murmelius-féle latin—magyar szójegyzék 1533-ból.
- MUSz. = Budenz József, Magyar—ugor összehasonlító szótár.
- Mut. = Az egyes művek után a Mutató-ra vonatkozó rövidítés.
- MüncH. = Münchener-kódex (1416 u./1466).
- MvGl. = Marosvásárhelyi Glosszák (a XV. sz. eleje).
- MvS. = Marosvásárhelyi Sorok (ua.).
- Nádasdy CsalLev. = Nádasdy Tamás családi levelezése.
- NádK. = Nádor-kódex (1508).
- NagyszK. = Nagyszombati-kódex (1512—1513).
- NépÉrt. = Néprajzi Értesítő.
- NéprMűzFüz. = A Néprajzi Múzeum Füzetei.
- NSz. = Az akadémiai Nagyszótár adatgyűjtéséből id. adalék.
- NyF. = Nyelvészeti Füzetek.
- NyH. = Szinnyi József, Magyar nyelvhasznítás. VII. kiadás.
- NyIrK. = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (folyóirat).
- NyK. = Nyelvtudományi Közlemények (ua.).
- Nyr. = Magyar Nyelvőr (ua.).
- NySz. = Simonyi Zsigmond — Szarvas Gábor, Magyar Nyelvtörténeti Szótár.
- Nytár. = Nyelvemléktár.
- Nytud. = Nyelvtudomány (folyóirat).
- NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések.
- NyŰSz. = Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás szótára.

- OkI Sz. = Szamota István—Zolnai Gyula, Magyar Oklevél-szótár.
 OL. = Országos Levéltár.
 ÓMO. = Omagyar Olvasókönyv.
 ÓMS. = Omagyar Mária-siralom.
 O.Nagy,MSzK. = O. Nagy Gábor, Magyar szólások és közmondások.
 OrmSz. = Ormánysági Szótár.
 OrszágH,MAngSz. = OrszágH László, Magyar—angol szótár (1960).
 Ortway,MEgyHFl. = Ortway Tivadar, Magyarország egyházi földleírása.
 ÖM. = Összes művei.
 Pais-Eml. = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára.
 Pesty,Krassó = Pesty Frigyes, Krassó vármegye története.
 Pesty,MgHn. = Uő, Magyarország helynevei.
 Pesty,MgHt. = Uő, Magyarország Helységnévtára (Kézirat).
 Pesty,Ször. = Uő, A szörényi bánóság és Szörény vármegye története.
 Petri,SzMon. = Petri Mór, Szilágy vármegye monographiája.
 PP. = Pápai Páriz Franciscus, Dictionarium (1708). Utána ebben és a többi kiadásokban is: l = a latin—magyar, m = a magyar—latin rész.
 PPB. = a PP. Bod Péter bővítette kiadása (1767).
 PPE. = a PP. Eder Károly bővítette, utolsó kiadása (1801).
 PPNsz. = a PP. nagyszombati változatlan kiadása (1762).
 Prodan,Iobäg. = Prodan David, Iobägia în Transilvania în secolul al XVI.
 Radvánszky,MCsal. = Radvánszky Béla, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.
 RákLev. = I. Rákóczi György családi levelezése.
 RMK. = Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár.
 RMKt. = Régi Magyar Könyvtár.
 RMKT. = Régi Magyar Költők Tára.
 RMNyA. = A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza.
 Sauvageot,MFrSz. = Sauvageot Aurélien, Magyar—francia szótár (1932).
 Scriban,DicțLR. = Scriban, Dicționarul Limbei Române.
 SermDom. = Sermones Dominicales (1456 k., 1470).
 Simonyi,Jelz. = Simonyi Zsigmond, A jelzők mondattana.
 Simonyi,Köt. = Uő, A magyar kötőszók.
 Simonyi,MHat. = Uő, A magyar határozók.
 Skeat,ConcEtDict. = Skeat W. Walter, A Concise Etymological Dictionary of the English Language (1965).
 SSWb. = Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch.
 StCL. = Studii și Cercetări Lingvistice (folyóirat).
 StUBB. = Studia Universitatis Babeș—Bolyai. IV. Philologia (ua.).
 Szádeczky,AUt. = Szádeczky Béla, I. Apafi Mihály udvartartása.
 SzamSz. = Csűry Bálint, Szamosháti Szótár.
 Száz. = Századok (folyóirat).
 SzD. = Baróti Szabó Dávid, Kisdéd szótár. I. kiad. 1784, II. kiad. 1792.
 SzegSz. = Bálint Sándor, Szegedi szótár.

- SzékK. = Székelyudvarhelyi-kódex (1526).
 SzékOkl. = Székely Oklevéltár.
 Szentpétery,KritJegyz. = Szentpétery Imre, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.
 Szinnyei,Mír. = Szinnyei József, Magyar írók élete és munkái.
 SzófSz. = Bárczi Géza, Magyar Szófejtő Szótár.
 Takáts,Rajzok = Takáts Sándor, Rajzok a török világból.
 TAL. = A Tihanyi Apátság Alapítólevele (1055).
 TelK. = Teleki-kódex (1525—1531).
 TelMLEv. = Teleki Mihály levelezése.
 TelOkl. = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára.
 TESz. = A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára.
 Thaly,VitéEn. = Thaly Kálmán, Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok.
 THn. = Szabó T. Attila — Gergely Béla, A szolnok-dobokai Tóki völgy helynevei: ETF. 193. sz.
 TihK. = Tihanyi-kódex (1532).
 Tiktin = Tiktin H., Dicționarul român—german.
 TMAO. = Török—magyar Állam-okmánytár.
 TMNy. = Simonyi Zsigmond — Balassa József, Tüzetes Magyar Nyelvtan.
 Tolnai,Nyúj. = Tolnai Vilmos, A nyelvújítás.
 Tsz. = Magyar Tájszótár (1838).
 TT. = Történelmi Tár (folyóirat).
 TudGyűjt. = Tudományos Gyűjtemény (ua.).
 Tzs. = Magyar—német zsebszótár (1835, 1838).
 ÜMMúz. = Új Magyar Múzeum (folyóirat).
 UngElRum. = Tamás Lajos, Etymologisches-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen.
 Úriszék = Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk. Vargha Andre.
 Urk. = Zimmermann—Werner—Gündisch, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I—IV.
 UszT. = Udvarhelyszék törvénykezési iratai (ÁLt.).
 Varga,BKn. = Varga Katalin, Becéző keresztnéveink.
 VárReg. = Várad Regestrum (1208—1235/1550).
 Veress,Doc. = Veress Andrei, Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești.
 ViezHl. = Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien. Red. László Földes.
 VirgK. = Virginia-kódex (1529 előtt).
 VitkK. = Vitkovich-kódex (1525).
 Voc. = Gyarmathi Sámuel, Vocabularium (1816).
 Wagner = Wagner Franciscus, Universae Phraseologiae Latinae Corpus (1750).
 WinklK. = Winkler-kódex (1506).
 ZichyOkm. = Zichy-Okmánytár.
 ZsigmOkl. = Zsigmond-kori Oklevéltár.
 Zsirai,FgrRok. = Zsirai Miklós, Finnugor rokonságunk.

HANGJELZÉS-MAGYARÁZÓ

- a** = nem magyar nyelvű adatokban hangértéke: *á*.
ä = fgr. adatokban: *a*.
å = finn szavakban és a magyar nyelvjárásokban egészen nyílt, legelső nyelvállással ejtett *e* hang.
â = a magyar *á* rövid párja.
ë = zárt *e* hang, az *é* rövid párja.
é = *ë*.
ø = tökéletlenül képzett *e*-féle hang, olyanszerű, mint a *r. ä*.
ē = hosszú, nyílt *e*.
ε = nyílt *e*.
ī = *i*.
î = mélyhangú (veláris) *i*; olyanféle, mint a *r. i*.
√
š = *s*.
s = *sz*.
ž = *zs*.
w = **β** = két ajakos réssel képzett *v*-féle hang.
β = *w*.
γ = a nyelvháttal alakított réssel képzett *g*-féle hang.
η = a *hang, ing, leng* szóban *n*-nel jelölt hang.
χ = olyanféle hang, mint amelyet a német *ich, ach* szóban vagy a racsolva ejtett magyar *kérlek, várlak* szóban ejtenek.
---√--- = magánhangzó alatt az alacsonyabb (nyíltabb) nyelvállás jele.
---^--- = magánhangzó alatt a magasabb (zártabb) nyelvállás jele.
---√--- = magánhangzó felett a félhosszúság jele: *à, è, ò, ô, ù, û*.
---^--- = magánhangzó felett a hosszúság jele: *ā, ē, ī, ō, ū*.
' = mássalhangzó felett vagy mellette felül a jésülés jele.
 Pl. *l' = lj = ly, g' = gy*.

A RÖVIDÍTÉSEK ÉS JELEK MAGYARÁZATA

<i>cser.</i>	= cseremisz	<i>Nyj., nyj.</i>	= nyelvjárási alak vagy szó (tájszó)
<i>csuv.</i>	= csuvas	<i>ócsuv.</i>	= ócsuvas
<i>d</i>	= dűlő	<i>ófn.</i>	= ófelnémet
<i>e</i>	= erdő	<i>óm.</i>	= ómagyar
<i>f.</i>	= finn	<i>or.</i>	= orosz
<i>fgr.</i>	= finnugor	<i>osztj.</i>	= osztják (chanti)
<i>fr.</i>	= francia	<i>oszttr. baj.</i>	= oszttrák—bajor
<i>gyűl</i>	= gyümölcsös	<i>psző</i>	= pusztaszőlő
<i>h.</i>	= hely	<i>pu</i>	= puszta
<i>irt</i>	= irtás	<i>r.</i>	= román
<i>k</i>	= kaszáló	<i>R</i>	= régiségbeli adat, szó
<i>kfn.</i>	= középfelnémet	<i>sz</i>	= szántó
<i>l</i>	= lap; legelő	<i>szam.</i>	= szamojéd
<i>lat.</i>	= latin	<i>szl.</i>	= szláv
<i>lp.</i>	= lapp	<i>sző</i>	= szőlő
<i>lt.</i>	= levéltár	<i>vog.</i>	= vogul (manysi)
<i>m.</i>	= magyar	<i>votj.</i>	= votják (udmurt)
<i>md.</i>	= mordvin	<i>zürj.</i>	= zürjén (komi)
<i>n.h.</i>	= nevű (nevezetű) hely (csak történeti adatokban)		

o: helyesebben; e jel után következő a helyes alak

* kikövetkeztetett, feltételezett alak

~ az alakváltozatok között álló jel

: két, ugyanazon fogalomra vonatkozó szó között a jelentésazonosság jele

() a szerző rövidítéseit, kiegészítéseit, forrásutalásait és megjegyzéseit magába foglaló zárójel

(:) a történeti szövegek eredetijében is zárójelezett szövegrészletre utaló jel

[] a forrásutalásokat és jegyzeteket közrefogó zárójel

> < a szög nyíló szára felé eső szóból, illetőleg szóalakból fejlődött az a szó (alak), amely felé a szög csúcsa mutat

- :> <: a szög nyíló szára felé, a : elé vagy után kerülő alapszóból alakult valamilyen módon az a származékszó, amely felé a szög csúcsa mutat
- < > az e jel közé foglalt szövegrész a levéltári darab rongáltsága miatt az eredetiben hiányzik
- Φ a hang- vagy alaki elem (morféma) hiányának jele
- X az alak- és szerkezetvegyülés jele

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

A kötetbe sorolt dolgozatoknak, cikkeknek java része eredetileg időszaki kiadványokban látott napvilágot. A szerző ezeknek legtöbbjét most adatokban sokszor lényegesen megbővítve és egyébként is átdolgozva teszi újra közzé. A továbbiakban mind tartalmi, mind pedig formai szempontból véglegessé váltak az itt megjelenő közleményeket és nem az első megjelenéskor közzétett változatot tekintik. A lényegesen átdolgozott cikk alá az első kidolgozás, illetőleg megjelenés évszáma után az átdolgozás esztendeje is oda került. Az e kötetbe változatlanul felvett, illetőleg a csupán lényegtelen, főként stilisztikai simítások tekintetében módosított cikk alá csak az első megjelenés évét jegyezte oda a szerző.

Az itt következő jegyzetekben az első megjelenés könyvészeti utalásaira való kötelező hivatkozás mellett csupán a legszükségesebb kiegészítő jegyzetek, irodalmi utalások és más megjegyzések kerültek. Az átdolgozás során a közleményeket úgy alakította át a szerző, hogy az eredeti lapalji jegyzeteket részint a szövegbe iktatta bele, kis részében a jegyzetek közé vetette hátra. Az első változatnak a fejtegetések megértése céljából nem feltétlenül szükséges lapalji jegyzeteit nem látszott szükségesnek ide is átkitadni.

I. A SZAVAK SZÓLÁSAINKBAN

Baj van Köpecen: Nyr. LXXXVIII, 49—55. — Itt az első közlés néhány értelemzavaró sajtóhibájának kiküszöbölésével.

Dögrováson van: MNy. XXXIV, 330—1. — Lényegében ugyanígy, de a pásztoréletbeli vonatkozások némi bővítésével — a tőle idézett irodalom alapján — ír a szólásról O. Nagy Gábor (Mi fán terem?² 59).

Él a gyanúperrel: Nyr. XCI, 476—9. — E cikk itt az 1645-ből való adalékkal megbővítve, egyébként azonban csak jelentéktelen stílus- és szerkesztésbeli módosítással jelenik meg.

Az emlékezetet hátuljokra verik: MNy. LII, 482—4. — E cikkekse ellenére változatlanul kerül bele e kötetbe, hogy annak idején Mikesey Sándornak hozzácsatlakozó kiegészítő észrevétele mind magamnak, mind Scheibernek egy sajnálatos elnézésére hívta fel a figyelmet. Mészöly Gedeon ugyanis egy, e cikkek két megelőző közleményében (Nép és Nyelv IV, 1—15) 1620-ból és 1746-ból idéz példát a megcsapásra. Megjegyzendő azonban, hogy a Mészöly idézte egyik vallomás (1746) megcsapása (i.h. 6—7) nem vonható a határjárásos megcsapás esetei

közé: ott határ-áthágásért kijáró, emlékeztető büntetésről van szó. Az 1620-ból idézett határjárásos megcsapás esete már ide tartozik, s belőle az látszik, hogy régebben — lehet, nem ritkán — az emlékezetnek okáért való lekapás és pálcázás eléggé alapos volt. Az azonban a rendelkezésre álló adalékok és a népi szokások életének ismerete alapján bátran továbbra is állítható, hogy saját korunk felé közeledve a szokás mindinkább veszített komolyságából, és legények, süvölvények, gyermekek körébe szoruló tréfás szokássá alakult át.

Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát: MNy. XXXIV, 339. — A Hegedűs Sándor közvetítésével Bartha Bélától (Kolozsvár) származó harasztosi adalékért köszönettel tartozik a szerző.

Fogadatlan prókátor: Nyr. LXXXVIII, 196—7. — A fogadatlan, vallatlan prókátorkodásra vonatkozó jogeseteket ismerünk például 1628-ból, 1646-ból és 1657-ből (l. Űrészék 556, 594, 641, 949).

Halál ellen nincs orvosság: MNy. XXXIV, 116. — A Csanaki Mátétól idézett adalékokra néhai Herepei János volt szíves felhívni a szerző figyelmét.

Hírharang: Nyr. LXXXIV, 371—3. — A cikkecske ugyan a történeti és nyelvjárási adalékok kiegészítésével, de lényegében változatlanul jelenik itt meg. — Amint a nyomdai munkálatokra előkészülés közben látom, a *csendit* igének a magyar népnyelvi terület más részén is van 'lélekaranggal csenget (mikor valaki haldoklik vagy meghalt), temetésre csenget' jelentése. Moldvából a *cendit* igét ugyanilyen jelentésben jegyezték fel (MTsz.). A *hírharang* Torontálvásárhelyen 'első harangozás temetés alkalmával'. A Kun Sámuel énekeskönyvének (1832) egyik szép, régies stílusú, balladaszerű énekében is ezeket a sorokat olvasom: „Két fejér lábommal márványkövet nyomok | Két fejér karommal *hírharangot* húzok...” (ItK. XLI, 486; Haja, haja virágom 204). A Dés környéki Bálványosváralján a legalábbis XVII. századi keletkezésű „Amott kerekedik egy fekete felhő...” kezdetű, nagyon sok változatban ismert éneknek egy romlott változatában ezt a néhány ide vonható sort olvashatni: „Megunta két lábam márványkövet nyomni | Megunta két karom *hírharangot* húzni | Megunta két filem *hírharang* zugását, | *Hírharang* zúgását s vadmadár szólását“ (Székely Pál: EM. XLIX, 199—200). Egy másik, a Kolozs megyei Visán lejegyzett ének 2. versszaka már csak a „harangok húzásá”-nak megünasáról beszél (l. Szegő Júlia—Sebestyén Dobó Klára, *Kötöttem bokrétát*. Bukarest, 1958. 124), de kétségtelenül eredetileg itt is hírharang húzásáról lehetett szó. — Az átvitt értelemben emberre vonatkozó használatra nézve érdemes megemlíteni, hogy maga Gyarmathi Sámuel is egy Aranka Györgyhöz 1798-ban küldött levelében így ír: „Az a hirtske is, mellyet a napokba megkondítanak, némelly *Hírharangok*... nevezetes hirtske...” (Jancsó Elemér: MNy. XLVI, 157).

Megfizeti a nagyharang: MNy. XXXV, 270. — Újabban: O. Nagy Gábor, *Mi fán terem?*² 136—7.

Szegény az eklézsia, a pap harangoz: MNy. XXXVI, 51. — Lényegében ugyanígy O. Nagy i.m. 71—2.

Nem vagyok káptalan: MNy. XXXV, 260. — Az első változathoz képest itt jelentős átfogalmazásban jelenik meg. — A kérdés irodalmára l. Kertész, Szok. 253—5. — O. Nagy, Mi fán terem?² 160—1.

Kardos menyecske: MNy. XLIII, 147. — A felemelt karddal, később bottal való ellenállás („repulsio“), illetőleg ellenállási nyilatkozat-tétel a feudalizmus szokásjogában gyakori mozzanat volt. Egy korai magyar nyelvű példát l. Pesty, Krassó IV, 94.

Meghalt Mátyás király...: Nyr. LXXXII, 235—6. Újraközölte: Művelődés XXIII. 5. sz. 48. — Megjegyzendő: nem lehet kizárni azt az eshetőséget sem, hogy a dési levéltárban őrzött oklevelet a désielek jogaik biztosítása érdekében valamilyen közhatóságnál bemutathatták, és ott írhatta rá egy nem dési kéz a jogbizonytalanságnak közmondásszerűen Mátyás nevéhez fűződő, közszájon élő szölamát.

Mióta kétágú: MNy. LVI, 257—8. — Legrégebben — Aranyt félreértve — Steiner (Simonyi) Zsigmond értelmezte a kifejezést: Nyr. II, 199, vele ellentétben helyes irányban Lehr Albert kereste a magyarázatot (MNy. II, 221). Az újabb hozzászólók közül Nagy J. Béla mellett P. Balázs János, Mikešy Sándor és Bodnár Ferenc fejtevéseit kell kiemelnem (l. MNy. LIV, 528—31; Néprajz és Nyelvtudomány II, 77—8). Az idézett helyeken a kérdés egész eddigi irodalma fellelhető.

Kétágné: MNy. LVIII, 214.

Az ördögnek is lámpást kell tartani: MNy. XL, 308. — Lényegesen bővített változat.

Sok bába közt elvész a gyermek: MNy. XXXIV, 116. — Csanki Máté adalékáért a szerző néhai Herepei Jánosnak tartozik köszönettel.

A szemenszedett hazugság elődei: Nyr. LXXXII, 369—73. — Az első megfogalmazáshoz képest e cikkecske a 9. ponttal bővült, egyébként azonban csak a lényegét nem érintő módosításokkal átalakított változat. — A szemenszedés műveletének hosszadalmas, sok türelmet kívánó voltaival kapcsolatban rokon mozzanatként megemlíthető, hogy a külföldi eredetű Hamupipőke-mesében a gonosz mostoha is Hamupipőke elé képtelen feladat gyanánt a hamuból szemenként való búza- vagy más változatban lencse-válogatást tűzi ki. Hamupipőke magában nem, csak galambok segítségével tudja ezt a lehetetlen feladatot elvégezni.

Tanulj tinó...: MNy. LVII, 350—2.

Vágja, mint Salai a szappant: MNy. XXXIX, 384—5.

Vége Vig Andrásnak: MNy. XXXVI, 51. — Arany feljegyezte változatát l. Arany János népdalgyűjteménye. Közzéteszi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Bp. 1952. 69. sz. ének.

II. A SZAVAK SORSA

Észrevételek az ázalék és az aprólék szóról. — Ez az ilyen címen először a MNy. LIX, 86—90. l.-ján megjelent cikkecske újabbban gyűjtött adalékokkal és további észrevételekkel bővült formában kerül most nyomdába. Noha időközben Hopp Lajos

gondozásában megjelent Mikes Kelemen leveleinek kritikai kiadása (Mikes Kelemen összes művei. I. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó), a szövegben a céljaimnak jobban megfelelő kiadás szövegét szerkesztés-műszaki okokból is benne hagytam. Megjegyzendő, hogy gondos szövegmagyarázatás közben Hopp figyelmét, mint újabban a TESz.-ét is, elkerülte az aprólék szónak Mikes használta különleges jelentése. — E cikkecske első változatából a 2. ponthoz csatlakozó egyik lapalji jegyzetet ide iktatom: Az *obsonium* magyar jelentéseire nézve 1. a 2. pontban felsorolt szótári adatokat. Minthogy a *pulmentum* jelentése — PP. szerint — 'pép, dara, liszttel habart', Finály szerint 1. 'mellékétel, mindaz, amit kenyérral esznek', 2. 'átalán étel, különösen húsféle étel' és az EtSz. magyar értelmezésében együtt szereplő 'leveseledel, ... főzelék' sem egy jelentés, ha az *ázalék*-nak mindez a jelentése megvolna is, aligha lehetne őket egy jelentés alá vonni.

A festékes és erdélyi társai: Ethn. LXVII, 99—109.

Még néhány szó a festékes és társai erdélyi életéhez: Ethn. LXXIII, 147—9 (Szabó Tamás).

Furdancs: MNy. LVII, 348—50.

Hivatalos; hivatal: MNy. LI, 231—3. — Itt adatokban és következtésekben jelentősen meg bővített formában jelenik meg.

Kertel: MNy. XXXVII, 199.

Kivül: Nyr. LXXXV, 222—5.

Látogat, meglátogat: Nyr. LXXX, 119—21.

A mezei hadak és a többi mezeiek. — Először »Mezei hadak; mezei, mezeizik; esti, estis és a többi« címen jelent meg: Nyr. XC, 409—11.

Mi üdön, müdön, midön: MNy. XL, 75—6.

Parányi: MNy. XLIX, 479—80. — L. még az e cikkecske után beiktatott két kiegészítő közleményt.

Para, parácska; parányi: MNy. LV, 126—8. — L. még a megelőző és az ezt követő közleményt.

Két apró szófejtő adalék a parányi-hoz. — A következő két kisebb, az előbbi cikkecskéket kiegészítő közlemény kihagyásos összevonásával: Még valamit a *parányi*-ről: MNy. LVI, 374. — A *parányi* a Debreceni Grammatikában: i.h. LX, 103.

Sarampó, sorompó: Nyr. LXXXVII, 122—7. — A Tinódi krónikájából származó adatokat a NySz. utalása nyomán, de az ott idézett RMKT-beli átírással szöveg figyelmen kívül hagyásával a Varjas Béla gondozta Bibliotheca Hungarica Antiqua II. kötetének hasonmásából betű szerinti hűséggel idézem. A RMKT-beli szöveg az adatokat *sarampó* formában átírva közli, és természetesen ezt veszi át a NySz. is.

Az ebül gyűlt szerdék és egy másik szerdék. — Először »Szerdék« címen e cikkecskének az 'aludttej' és 'tehéntúró' jelentésű *szerdék* szóra vonatkozó része jelent meg: MNy. XL, 373. — Az Apor Péterhez írt levélből idézett, tőlem *dőlten* kiemelt szólásforma az eddig ismert legrégebbi erdélyi előfordulás.

III. A SZÓKINCSPATHÁS KÖRÉBŐL

A feudalizmuskori berbécs tájszóról: StUBB. 1964/2. 121—5.

A kolozsvári Bongárpatak és az erdélyi Bongor-ok. — A szerzőnek *Bongor* címen két közleménye is jelent meg: MNy. XXXIII, 336—42, XXXIV, 252—3. Az itt közzétett cikkek e két cikknek egyesített, teljes egészében átdolgozott példaanyagában jelentősen megbővített változata. Minthogy a kérdés román vonatkozásait időközben román nyelven a szerző külön is feldolgozta, ebből az újabb változathoz az oda tartozó részek kimaradtak, illetőleg átkerültek az e dolgozat társaságában közzétett cikkbe (L. a következő közleményt).

A román bungár tájszó és a Bungur, Bunguriş, Bungăraş helynév. — E közlemény először román nyelven jelent meg: Cuvintul dialectal Bungăr și toponimicele Bungur, Bunguriş, Bungăraş: CercL. VII, 39—43. Itt szabad átdolgozásban, adalékokkal megbővítve lát újra napvilágot. — A cikkek helynévi adalékai az EHAD.-ból és Kádár SzDMon. megfelelő kötetéből valók.

Kisállattartó tejjgazdálkodásunk három feudalizmuskori román eredetű kölcsönszava: a brindza, az orda és a zsentice: StUBE. 1966/1. 127—39.

Kaluger, kalugyer: Nyr. LXXXIX, 105—8. — E cikkek első megjelenése helyén Kóhalmi Mihálynak Kiss Lajos cikkéhez csatlakozó rövid kiegészítő megjegyzései (i.h. 109) a szerzből kölcsönzött *kaluger* történeti szóföldrajzi jelentkezésére vonatkoznak.

Pópa: Nyr. XC, 86—9. — A szó nem szláv eredetűre nemleges bizonyítékként Kniezsa István hallgatólagos magatartása is megemlíthető. Ő ugyanis fejtegetései rendjén (SzlJ.) sem a szláv, sem a kétesen szláv eredetű szavak csoportjában nem tárgyalja a pópát. Az igaz (és ez feltűnő!), nem ejt szót róla a biztosan nem szláv eredetű szavak tárgyalása során sem, holott itt nagyon sok, feldolgozása megjelenéséig szlávnak tartott szóról mutatja ki a román eredetet.

A cikkben előforduló szintén román eredetű boér szóval, illetőleg a bojérség rendjével kapcsolatban a következőkre kell a szerzőnek emlékeztetnie az olvasót: A bojérség közé Fogaras földén az olyan kiváltságos rendhez tartozókat sorolták, akiknek nemesi kiváltságuk ugyan nem volt, de szabados állapotukban — vagyoni helyzetüktől függően — a nemesi renden levőkkel egyenlő gazdasági-társadalmi megbecsülésben részesültek. A bojérséget az erdélyi fejedelmek éppen úgy adományozták, mint a nemességet. Nemegyszer Fogaras várának kapitánya is boér volt. A szerényebb anyagi viszonyok között élő boérok főként a fogarasi vár katonaságát és a helyi közigazgatás aszszesszori-deáki-tisztviselői rétegét szolgáltatták. Nyilván gazdasági okokkal magyarázható, hogy a fogaraszöldi bojérok közül nagyon sok 1640-ben már a jobbágyi eredetű pópákkal együtt az egyházi rendhez tartozók közé jegyeztette fel magát, úgy azonban, hogy a bojérség közé való tartozására nézve az urbarium határozott utalást tartalmaz.

Lipitor: MNy. XXXIX, 81. — Teljesen átdolgozott, adatanyagában egészen új cikkecske.

Szloboziát kiált és szlobozia-levél: MNy. XXXIX, 148—9. — Prodan David szóbeli közlése szerint a *szloboziát kiált* kifejezés román megfelelőjével a moldvai levéltári darabokban is találkozhatsz. Bizonyára a román *Slobozia* településnevek is eredetileg ilyen, bizonyos szolgáltatás-mentességgel alakult településekre vonatkozhattak.

Tretina, tretiina: MNy. XXXIX, 145—8. — Az erdélyi jobbagyi *tretina* szolgáltatás-nem kérdését e cikkecske első megjelenésével egy időben történeti szempontból Prodan David világította meg: *Ce era tretina în Transilvania?: Omagiu lui Ioan Lupuş. Buc. 1943. 728—42.* A tölem felhasznált adalékok egy részét maga is ismerte, de többnyire csak átirásban idézte, beledolgozott azonban tanulmányába olyan adatokat is, amelyek a cikkecske első kidolgozásakor még nem kerültek e sorok frója elé. Ezek közül irodalmi utalása nyomán csak a legrégebbit iktattam bele e kötetbe, a többi mint olyat, amely a somlyai urbarium szövegéhez képest semmi újat nem mond, nem tartottam szükségesnek itt idézni.

A kalák és a kalács szóbokra: Nyr. LXXXVII, 354—8.

Szótörténeti észrevételek a kaláká kölcsönszó életéhez: NyIrK. VI, 69—84. — Az első változathoz képest jelentős régiségbeli adalékokkal bővült változat.

IV. TÁJSZAVAINK ÉLETÉBŐL

Bazsálrózsa, bazsarózsa: MNy. XL, 127—8. — Újabb adalékokkal kiegészített formában jelenik itt meg.

Becstelen, bestelen: Nyr. LXXXVI, 443—7; I. még: Bestelen király: MNy. XXXV, 262.

Jo bongó, jó bopó; bonyó, bopó: MNy. XXXIX, 239—41.

A cibóka tájszó és alakváltozatai: MNy. VIII, 121—7. — E cikkecske első megjelenése óta az TESz. valószínűnek jelezve nagyjából elfogadta és részben tovább vitte az itt adott szövejt és szótörténeti magyarázatot. A *cicabó* alakváltozat keletkezésében — helyesen — szerepet tulajdonít a *cica* szó hangalaki hatásának is. Cseh Zoltán szíves figyelmeztetése nyomán látom, hogy a Révai Lexikon (XIII, 836) a mókus legismertebb fajaként a nálunk is mindenütt gyakori közönséges mókus (*Sciurus vulgaris* L.) neve mellett az *evetke* és a *cicabó* névváltozatot — a nyelvjárási jellegre való utalás nélkül sorolja fel. — A szerző itt említi meg hálásan Gradea Piának, Nagy Jenőnek és Pátruţ Ioannak az ALR. akkor kiadatlan anyagából ide tartozó adalékok előkerítését és a nyújtott felvilágosításokat. Futólag még meg kell említenie, hogy nem tudja eldönteni, van-e köze az itt tárgyalt tájszónak az 1827-ből a Kolozs megyei Mócsról ismert *Cibók* bivalynévhez.

Erdő gyapja, erdő szőre: MNy. XL, 374. — A szerző e cikkének itt közölt újabb változatában az első változat megírása óta eltelt negyedszázad újabb eredményeit csak éppen felvázolta.

A behatóbban érdeklődő a cikkbe belefoglalt könyvészeti utalások alapján részletekbe menően is tájékozódhatik.

A felímeg, a fersing és rokonságuk. — Az első köz-zététel (MNYj. IX, 39—55) óta gyűjtött levéltári adalékok szük-ségessé tették e szótörténeti tanulmány részleteredményeinek je-lentős módosítását. A kalotaszegi *alsó* > *arsó*-féle hangváltozásra l. a szerzőtől: A nyelvjárási *alsó* > *arsó*-féle hangfejlődéshez: StUBB. 1963/2. 99—107.

Fiadalom: MNY. LIII, 224. — A TESz. e szót, úgy látszik, nem tartja ide vonhatónak. Feltűnő azonban, hogy bár a köny-vészeti utalásban hivatkozik e kis közleményre, a fejtegetések-ben kifejtett származatásra nézve sem helyeslő, valószínűsítő, sem elutasító megjegyzést nem tesz.

Földi: MNY. XXXIV, 112. — A cikkecske első közlése után közzétett, illetőleg a kutatás rendjén előkerült adalékokkal ki-egészített változat.

Húgy, hógy?: MNY. LIV, 358—9.

India: Nyr. LXXXIII, 118—9.

A kacsázik és azonjelentésű társai: Nyr. LXXXVI, 85—90, 447—8 (Két közlemény egybedolgozásával). — A szerző kö-zszönettel tartozik Murádin Lászlónak, hogy a RMNyA-nak gyűj-tőfüzeteiből szíves volt a *kacsázik* munkatérkép-lapját kérésére elkészíteni. Jórészt ez tette lehetővé, hogy az első közlés 23 adalékával szemben e közleménynek már a *kacsázik* fogal-mára nézve 43 szóval, illetőleg szókapcsolattal kellett számolnia.

Kürtöskalács, kürtöskalács: MNY. XLVI, 269—271. — A fej-tegetések 4. pontjában említett *kürtöskalácssütő fa* két székely-ségi példányának képét l. MNépr.² I, 84. Ezek, úgy látszik, telje-sen fából (az egyik cserépbevonattal) készültek. A tölem ismert közép-erdélyi sütőeszköz-példányoktól anyagukban is, alakjuk zö-mőkebb voltában is különböznek.

Milyen régi a pánkó! — Először *Pánkó* címen jelent meg: MNY. LIX, 475—8; itt jelentős, újabb adatokkal bővítve lát nap-világot. — E közlemény első közzététele után a szerző fejtege-téseihez kapcsolódva Nagy Jenő »Fánk, pánkó« című cikkében részletekbe menően tisztázta a szóra vonatkozó germanisztikai kérdéseket (MNY. LX, 352—5), és az eddig kifejtettek összefog-lalásával szól a fánk szócikkben futólag a pánkóról a TESz. is mint olyan szóról, amely a keleti magyar nyelvjárásokban él. Szerinte a köznyelvbe csak a *fánk* került bele. Amit az előb-biekben magam a szó nyelvjáráson kívüli erdélyi köznyelvi el-terjedéséről mondtam, aligha bizonyítja a TESz. e minősítésé-nek elfogadhatóságát. — Egyebekben ugyane szótárban az 1522-ből idézett első előfordulásnak minősített személynévi jellegű *Pancho* adalék idevonhatóságát illetően mind az olvasat, mind a hang-alak (feltűnő a jóval későbbi kolozsvári adalékok *-oh*, *-och* vég-ződésével szemben itt az *-ó*-nak olvasandó szóvég!), mind pedig a szóföldrajzi előfordulás elszigeteltsége miatt erős kétely táp-lálható.

A száll és a rászáll egy régiségbeli nyelvjárási jelentéséhez: MNy. XXXIV, 330. — A kis közlemény eredetileg *Rászáll* címmel jelent meg. — Az itt említett Czuczsa János az első kalotaszegi nyelvjárásleírás szerzője (l. Jankó, KszMN. 205—21).
Szekrény: MNy. XLVI, 182—3.

V. HOLT ÉS HALÓDÓ SZAVAK, VÁLTOZÓ JELENTÉSEK

Allat: MNy. LIII, 223—4. — Noha a csángó nyelvföldrajzi kutatások e cikkecske első közlése óta befejeződtek, sőt az egész anyag három kötetben térképlapokra vetítve közlésre készen, az itt felhasznált adatoknál jóval több pontról származó anyaggal rendelkezésre áll, helykimélés céljából annál is inkább nem látom célszerűnek ezt az újabb anyagot bevonni a vizsgálódás körébe, mert ez a fejtegetések lényegét úgysem módosítaná.

A régi kolozsvári *barnasib*-ok: MNy. LX, 100—3. — Az újabb levéltári adalékok világánál a szerzőnek jelentős mértékben módosítania kellett a cikk első változatában kifejtett álláspontját, az a változat tehát ezzel szemben teljesen figyelmen kívül hagyandó. — E közleményben említett kolozsvári szászságra nézve tájékoztatásul felhozható, hogy a városnak *Ovár* nevű részében a XV—XVI. században még kizárólag szászok laktak, és a Belső Magyar utca is jórészt a szász lakosság településhelye volt (l. erre KvTel. 11 kk. és az egykorú városi dicalis összeírásokat, azaz adókönyveket).

Fakakukk és mogyorópapenna: MNy. XXXVI, 270.

Fogvánt: MNy. LV, 128—9. — Tárgyalási módja miatt az EtSz. nem szól erről a névutó-alakról, bár alakváltozatként felsorolja (II, 308), a SzófSz. a szótár célkitűzéseinek megfelelően nem is tartja számon, a TESz.-ban a szó első, átírással előfordulásban szerepel, de alakulásáról a szerkesztők nem nyilatkoznak.

A *gyermeklő és rokonsága*: BBKözl. I, 235—51. 1.-jén megjelent dolgozat lényegtelen módosításokkal került bele e kötetbe. Az újabban előkerült adatokat e cikket követő külön közlemény tartalmazza.

Újabb adatok és megjegyzések a gyermeklő szóföldrajzi elterjedéséhez. A MNy. LV, 529—31. 1.-jén »Gyermeklő« címmel megjelent cikkecskének újabb adalékokkal jelentős mértékben való bővítésével.

Meghal, megdöglök: MNy. LX, 357—8. — CzF. ugyan egy 1559-ből való levélből lóra vonatkozó használatot is ismer, de hiányos utalása alapján ezt az adalékot nem lelem (l. i.h.-en *meghal* al.). Ellenben Cseh Zoltán barátom szíves figyelmeztetéséből tudom, hogy orvos édesapjától a századforduló táján gyakran hallotta ezt a mondást „*Hótt lón (így!) patkó*“. Ugyancsak ő közölte velem, hogy felesége — háromszéki származású édesapjától — szintén *Holt lovon patkó* formában hallotta e szólást. — Magam ezt már csak így ismerem: *Döglött lovon patkó*.

A kalandos régi és mai jelentéseihez. — Az itt most ki-egészített és átdolgozott formában közzétett cikkekse eredetileg »Kalandos« címen jelent meg: MNy. XXXVI, 188—9. — A gyalui iparosok egykori számára nézve részben Gyalu várának az 1654—1727. év közötti időszakaszából fennmaradt összefirásai tájékoztatnak (I. GyU. Mut.). A jelentésalakulásra nézve I. a NySz., NyÜSz., SzófSz. és Horg. MSzav.

Káptalan, konvent: MNy. LX, 355—7.

Külföld, külföldi: MNy. XXXVI, 188.

Nyír, nyires: MNy. XXXII, 47—8. — Néhány történeti adalékkal, forrásutalással bővítve és a lényegét nem érintő fogalmazásbeli változtatással jelenik itt meg.

Séd ~ síd ~ sid: MNy. XXXV, 51—2.

Sutás: MNy. XXXIX, 382.

A szállít és a megszállít egyik feudalizmuskori jelentéséhez. — Először »Szállít, megszállít« címen a MNy. XXXVI, 49—51. I.-jén jelent meg. — Az erdélyi jobbágy-szállításokra nézve I. még Jakó Zsigmondnak e cikkekse első megjelenése után írt fejtegetéseit (GyU. LXXVII. kk.). Egy jobbágy-szállításra vonatkozó adalék olvasható a Bánffyák válaszüti birtokára vonatkozólag a BHn. 170. I. lapalji jegyzetében.

Egy-két más szivárvány: MNy. XXXIX, 383—4. — Először e cikkekse rövidebb formában »Szivárvány« címmel jelent meg.

A magyar felező számnevek és ami mögöttük lehet: NyIrK. IV, 105—19. — Itt is hálásan kell megemlékeznie a szerzőnek arról, hogy a dolgozat adattári anyagához néhai Holzträger Fritz, néhai Loványi Gyula, Kálmán Béla és Tóth Sándor figyelmeztetése, illetőleg kijegyzése rendkívül értékes adalékokat szolgáltatott. Ugyancsak ajánlatos utalni arra is, hogy e dolgozat első formájában már teljes egészében közlésre készen állott, amikor más irányú keresgélés közben Beregszászi Pál egyik munkájában a következő figyelemre méltó sorokra akadt: „Die halbirenden Grundzahlen entstehen durch Hinzusetzung des Wortes *fél* halb als *ötöd-fél* fünfthalb, *hatodfél* sechsthalf, *tizenkettőfél* zwölfthalf. *Anderthalb* heißt *más-fél* und nicht *kettőd-fél*“ (Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797. 79—80). A szerző számára meglepő, de egyben megnyugtató is, hogy Beregszászi az itt vizsgált számokra lényegében ugyanolyan jelentésű német műszót használt, mint amelyet — tőle függetlenül — magyar műszóként e sorok írója is használatra ajánl. — A régiségbeli adatolásban, sajnos, csaknem kizárólag az ESzT. anyagára kellett a szerzőnek támaszkodnia. Közlelbbi forrásjelzetet ezért nem használ.

VI. SZÉLJEGYZETEK NYELVEMLÉKEINKHEZ

A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák: Nyr. LXXXI, 295—6 + 1 hasonmáslap. — Ez a rövid cikkekse az első, szaktudományi folyóiratban megjelent előzetes tájékoztató. A két nyelvemlék részletesebb feldolgozására nézve I. a

következő kiadványt: *A Marosvásárhelyi Sorok*. Közzéteszi Farczády Elek és Szabó T. Attila. Bukarest, 1957. 47 + 3 l. + 4 l. hasonmás. Akadémiai Kiadó. — A másik kiadást e sorok írója rendezte sajtó alá: *A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák*: MNY. LIII, 335—51 + 3 l. hasonmás és MNYTK. 97. sz. Bp. 1958. 28 + III. l. (Bárczi Géza és Benkő Loránd hozzászólásával).

Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből: MNY. LX, 496—9.

Az OklSz. egy szándéktalanul félrevezető keltezéséhez: MNY. LXI, 120—1.

Cseh István deák nyelvéhez. E kötet számára írt tanulmány, de időközben megjelent: MNY. LXV, 25—33.

Egy 1552-i mezősegi szövegemlék és nyelvjárástörténeti adalékai: MNY. LXII, 492—6.

Hogyan lett Heltai Gáspár kolozsvári halastó-birtokos? E nyelvemlék először itteni megjelenésre készült, de végül is először a NyIrK. XIV, 361—2 közölte.

Négy ökör mint — alperes. E kötet sajtó alá rendezése közben írt cikkekében felhasznált királyhalmi szövegemlék a Koronis lt. 67. 46. 24c jelzetű darabjában ránk maradt idéző-jelentés. — A bázeli kakaspörre I. Ráth-Végh István, Két évezred babonái. H. és é.n. (Bp.) Ifjúsági Könyvkiadó. 170—1. A harmadnap i úriszékre vonatkozó felvilágosításokat I. Dósa Elek, Erdélyhoni jogtudomány. Kolozsvártt, 1861. 55—6.

Sebből pirosan buzog a vér... — E cikk a benne idézett helyeken közzétett szövegemlékekhez kapcsolódó széljegyzetként az Arany Tetemrehívásával való összefüggések további tisztázása céljából e kötet számára készült, de időközben a NyIrK. XIV, 133—9. l.-ján megjelent. — Balássynak a 6. pontban említett dolgozatában tárgyalt tetemrehívás szokására és az Aranyballada kapcsolatára, valamint az e kérdés körüli irodalomra nézve I. részletesen Voinovich Géza jegyzeteit az ÖM. I, 549—54. l.-ján. — A NyIrK.-beli változat az itt közölnél bővebb.

A virágének-mondás egy 1585-beli kolozsvári nyelvemlékben. — A fejtegetések alapjául szolgáló szövegemléket I. teljes egészében MNY. LX, 499—501. — A virágéneklésre I. a »Haja, haja virágom« című gyűjtemény előszavát és a hozzácsatlakozó jegyzetekben idézett irodalmat. Az e kötet számára írt cikkek időközben megjelent: NyIrK. XIV, 362—3.

Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben: MNY. LXV, 403—17; a zárómondat értelmetlen kihagyásával újraközölte: Igaz Szó XVIII. 7. sz. 36—53. — A dolgozat I. pontjában említett tanulmány: Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhely-kérdései: Pais-Eml. 69—77. — A gyakori utalások elkerülése végett, ha a szerző előző fejtegetésekre hivatkozik, a Pais-Eml.-beli beszámoló mellett a következő, újabban közzétett tájékoztatóban foglaltakra gondol: Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztésének műhely-kérdései: StUBB. 1968/2. 43—9.

A 10. pont utolsó előtti bekezdésében a NySz.-nak a *-hat, -het* igeképzős származékokat önálló címszóként kirekesztő szerkesztési elveire vonatkozólag a közlemény első megjelenése alkalmával Pais Dezső a következő szerkesztői észrevételt tette:

Sajnos, a NySz.-nak ez az egyik alapvető „elvi“ fogyatékosága (l. Utasítások 1. 3.). — A *-hat, -het* képzős igékre vonatkozó adatoknak jóformán teljes hiánya miatt régi és újabb nyelvemlékeinket külön kell átvizsgálunk, ha a képző eredetére és fejlődésére nézve tényekre épített felfogást törekszünk kialakítani. Aminthogy ilyen irányban elismerésre érdemes munkát végzett Lavotha Ödön „Studien zu dem ungarischen Potentialsuffix *hat/het*“ című művében (Studia Uralica Upsaliensia 4. Upsala, 1967).

A 12. pontban a szerzőnek ahhoz a mentekezéséhez, hogy e cikk terjedelmének korlátai nem engedik meg, hogy példákon mutassa be néhány szócikkkel kapcsolatban az alkalmazandó szerkesztési eljárást, ugyancsak Pais ezt a megjegyzést fűzte: Azt hiszem, nemcsak a magam és a szerkesztőség, hanem az idekapcsolódó tudományok közösségének tagjai nevében is kijelenthetem, hogy nagyon is várjuk — külön közleményben — a példákön való bemutatást.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A TÉRKÉPVÁZLATOK JEGYZÉKE

A <i>festékes</i> erdélyi régiségbeli elterjedése	109
A <i>bongor</i> és alakváltozatai az erdélyi régiségben (mell.) . .	186
Az <i>orda</i> XVI—XIX. századi szótörténeti jelentkezése . . .	211
A <i>pópa</i> ~ <i>pop</i> elterjedése az erdélyi régiségben	229
A <i>kalák</i> ~ <i>kalács</i> az erdélyi régiségben	247
A <i>kaláka</i> szótörténeti előfordulásai	255
A <i>becstelen</i> ~ <i>bestelen</i> alak elterjedése az erdélyi régiségben	281
A <i>cibóka</i> és alakváltozatainak mai jelentkezése a <i>mókus</i> és a <i>řibocă</i> társaságában	291
A <i>fersing</i> és alakváltozatai az erdélyi régiségben	307
A <i>gyermekló</i> előfordulása a XVI—XVIII. században (mell.)	400

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOMJEGYZÉK

I. A szavak szólásainkban

Baj van Köpecen	9
Dögrováson van	21
Él a gyanúperrel	23
Az emlékezetet hátuljokra verik	30
Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát	35
Fogadatlan prókátor	36
Halál ellen nincs orvosság	39
Hírharang	40
Megfizeti a nagyharang	45
Szegény az eklézsia, a pap harangoz	46
Nem vagyok káptalan	49
Meghalt Mátyás király...	52
Mióta kétágú	55
Kétágné	58
Kardos menyecske	60
Az ördögnek is lámpást kell tartani	62
Sok baba közt elvész a gyermek	65
A szemenszedett hazugság elődei	67
Tanulj tinó...	76
Vágja, mint Salai a szappant	81
Vége Víg Andrásnak!	83

II. A szavak sorsa

Észrevételek az <i>áزالék</i> és az <i>aprólék</i> szóhoz	87
A <i>festékes</i> és erdélyi társai	101
Még néhány szó a <i>festékes</i> és társai erdélyi életéhez	116
Furdancs	122
Hivatalos; hivatal	126
Kertel	133
Kívül	135
Látogat, meglátogat	140
A <i>mezei hadak</i> és a többi mezeiek	144

Mi üdön, мүдөн, midön	148
Parányi	150
Para, parácska; parányi	153
Két apró szófejtő adalék a <i>parányi</i> hoz	157
Sarampó, sorompó	159
Az „ <i>ebül gyűlt szerdék</i> “ és egy másik szerdék	168

III. A szókincshatás köréből

A feudalizmuskori <i>berbécs</i> tájszóról	173
A kolozsvári <i>Bongárpatak</i> és az erdélyi <i>Bongorok</i>	179
A román <i>bungár</i> tájszó és a <i>Bungur, Bunguriş, Bungáraş</i> helynév	193
Kisállattartó tejjgazdálkodásunk három feudalizmuskori román eredetű kölcsönszava: a <i>brindza, az orda</i> és a <i>zsentic</i>	198
Kaluger, kalugyer	219
Pópa	226
Lipitor	232
Szloboziát kiált és szlobozia-levél	236
Tretina, tretiina	238
A <i>kalák</i> és a <i>kalács</i> szóbokra	243
Szótörténeti észrevételek a <i>kaláka</i> kölcsönszó életéhez	251

IV. Tájszavaink életéből

Bazsálrózsa, bazsarózsa	275
Becstelen, bestelen	278
Jó bonyó, jó bopó; bonyó, bopó	285
A <i>cibóka</i> tájszó és alakváltozatai	289
Erdő gyapja, erdő szőre	299
A <i>felimeg, a fersing</i> és rokonságuk	303
Fiadalom	330
Földi	332
Húgy, hógy?	334
India	337
A <i>kacsázik</i> és azonjelentésű társai	341
Kürtöskalács, kürtöskalács	354
Milyen régi a pánkó!	361
A <i>száll</i> és a <i>rászáll</i> egy régiségbeli nyelvjárási jelentéséhez	371
Szekrény	373

V. Holt és halódó szavak, változó jelentések

Állat	377
A régi kolozsvári <i>barnasib</i> -ok	380
Fakakukk és mogyorófacenna	386
Fogvánt	387
A <i>gyermekló</i> és rokonsága	391
Újabb adatok és megjegyzések a <i>gyermekló</i> szóföldrajzi elterjedéséhez	412
Meghal, megdöglik	422
A <i>kalandos</i> régi és mai jelentéseihez	426
Káptalan, konvent	429
Külföld, külföldi	433
Nyír, nyires	434
Séd ~ síd ~ sid	436
Sutás	438
A <i>szállít</i> és a <i>megszállít</i> egyik feudalizmuskori jelentéséhez	439
Egy-két más szivárvány	442
A magyar felező számnevek és ami mögöttük lehet	445

VI. Széljegyzetek nyelvemlékeinkhez

A Marosvásárhelyi Sorok és a Marosvásárhelyi Glosszák	469
Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből	473
Az OklSz. egy szándéktalanul félrevezető keltezéséhez	478
Cseh István deák nyelvéhez	480
Egy 1552-i mezőségi szövegemlék és nyelvjárástörténeti adalékai	495
Hogyan lett Heltai Gáspár kolozsvári halastó-birtokos?	502
Négy ökör mint — alperes	505
Sebből pirosan buzog a vér...	510
Virágének-mondás egy 1585-beli kolozsvári nyelvemlékben	517
Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben	520

VII. Függelék

Forrásjelzés-rövidítések	547
Hangjelzés-magyarázó	554
A rövidítések és jelek magyarázata	555
Jegyzetek	557
A térképvázlatok jegyzéke	569

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A könyv szerkesztője: V. András János

Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos

A megjelenés éve: 1971. Alak: 54×84/16.

Kiadói ívek száma: 31,22. Nyomdai ívek száma: 36.

Întreprinderea Poligrafică Cluj, str. Brassai nr. 5—7,

Cluj — Republica Socialistă România.

Comanda nr. 125/1971.

